

બ્રહ્મવિધાનું દર્શન :
સ્વામિનારાયણીય તત્ત્વજ્ઞાન

॥ શ્રીસ્વામિનારાયણો વિજયતે ॥

બ્રહ્મવિદ્યાનું દર્શન : સ્વામિનારાયણીય તત્ત્વજ્ઞાન

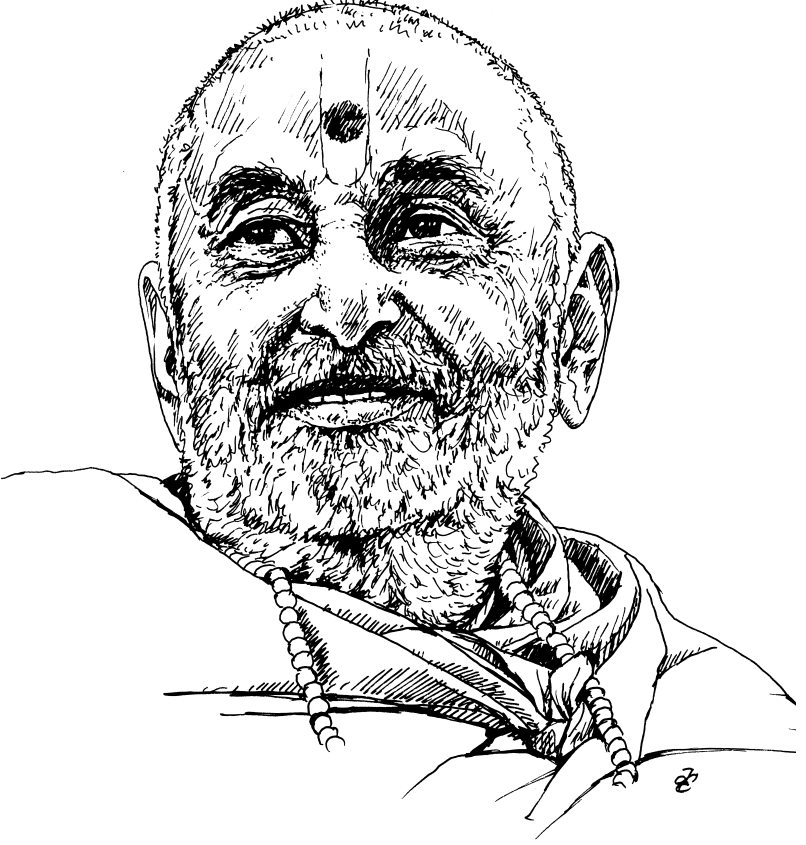
લેખક
સાધુ બ્રહ્મદર્શનદાસ

પ્રકાશક

સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ

શાહીબાગ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૪.

અર્પણ...

જેઓ બ્રહ્મવિદ્યાના ભોમિયા છે,
 જેમના પ્રસંગ થકી બ્રહ્મવિદ્યાનાં રહસ્યો સમજાય છે,
 જેમની કૃપાથી બ્રહ્મવિદ્યા જીવનમાં આત્મસાત્ થાય છે,
 એવા બ્રહ્મવિદ્યાના મૂર્તિમાન સ્વરૂપ પ્રગટ ગુરુહરિ પ્રમુખસ્વામી
 મહારાજનાં ચરણકમળમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ સાથે...

પ્રસ્તાવના

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન સ્વામિનારાયણ **વચ. પ્ર. ૭૮**માં કહે છે : “અક્ષરાતીત ને મન-વાણી થકી પર ને અગોચર એવા જે ભગવાન, તે જ પોતે કૃપા કરીને એમ ધારે છે જે, ‘જ્ઞાની અજ્ઞાની એવા જે મૃત્યુલોકનાં મનુષ્ય તે સર્વે મને દેખો,’ એમ ધારીને સત્યસંકલ્પ એવા જે ભગવાન, તે કૃપાએ કરીને મૃત્યુલોકનાં સર્વે મનુષ્ય દેખે એવા થાય છે.”

અક્ષરાતીત પુરુષોત્તમ નારાયણ પોતાનો આ સંકલ્પ સત્ય કરવા પૃથ્વી પર પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેઓ એકલા નથી પધારતા. શ્રીજીમહારાજ **વચ. પ્ર. ૭૧**માં આ સત્ય રજૂ કરતાં કહે છે : “ભગવાન જીવના કલ્યાણને અર્થે જ્યારે મૂર્તિ ધારણ કરે છે ત્યારે, પોતાનું જે અક્ષરધામ અને ચૈતન્યમૂર્તિ એવા જે પાર્ષદ અને પોતાનાં જે સર્વે ઐશ્વર્ય તે સહિત જ પધારે છે.” આ વચનો અનુસાર પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ અક્ષરબ્રહ્મ સહિત આ પૃથ્વી પર પ્રગટ થાય છે. આ બ્રહ્માંડમાં સૌપ્રથમ વાર પ્રગટ થયેલા એ પરબ્રહ્મ એટલે સહજાનંદ સ્વામી અર્થાત્ ભગવાન સ્વામિનારાયણ અને અક્ષરબ્રહ્મ એટલે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી.

આમ, અપાર કરુણા કરીને બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ અર્થાત્ અક્ષર અને પુરુષોત્તમ પૃથ્વી પર પ્રગટ તો થયા, પણ એમનાં પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપોનો યથાર્થ નિશ્ચય થવો મહાકઠણ છે, કારણ કે એ બંને સ્વરૂપો માયાથી પર છે, જ્યારે આપણાં ઈન્દ્રિય-અંતઃકરણ માયિક છે; તેથી આપણે તેમનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ સમજી શકતા નથી. એટલે તો શ્રીજીમહારાજ **વચ. મ. ૧૩**માં કહે છે : “તે સ્વરૂપને તો તમે પણ દેખો છો, પણ તમારા સમજવામાં પરિપૂર્ણ આવતું નથી.”

એમનાં સ્વરૂપ અને હૃદ્ગત સિદ્ધાંતને તથા એમનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટેના સાધનામાર્ગને એમના વગર બીજું તો કોણ સમજાવે ? તેથી જ તેમણે કૃપા કરીને પોતાનાં ઉપદેશવચનો દ્વારા એ સર્વે વિશે સ્પષ્ટતા કરી આપી છે. શ્રીજીમહારાજે અને ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે આપણને બે અમૂલ્ય ગ્રંથો - ‘વચનામૃત’ અને ‘સ્વામીની વાતો’ રૂપે પ્રાપ્ત થયેલ છે. આ બંને ગ્રંથોમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણને અભિપ્રેત તત્ત્વજ્ઞાન અને સાધનાલક્ષી સિદ્ધાંતો નિરૂપાયેલાં છે.

આ સિદ્ધાંતોનું વધુ સ્પષ્ટીકરણ થાય તેવા ગ્રંથો લખવા ઈશ્વરચરણ સ્વામીએ મને આજ્ઞા કરી. તે અનુસાર મુખ્યત્વે વચનામૃત અને સ્વામીની વાતો, તદુપરાંત

ગોપાળાનંદ સ્વામીની વાતો, ભાયાત્માનંદ સ્વામીની વાતો, નિષ્કુળાનંદ કાવ્ય, ભક્તચિંતામણિ, શ્રીહરિચરિત્રામૃતસાગર, શ્રીહરિલીલાકલ્પતરુ, શ્રીહરિલીલામૃત, શ્રીહરિચરિત્રચિંતામણિ, શ્રીદુર્ગપુર માહાત્મ્ય વગેરે સંપ્રદાયના અન્ય ગ્રંથો; તેમજ ઉપનિષદો, ભાગવતાદિક પુરાણો, મહાભારત, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા જેવા ગ્રંથોના અનેકાનેક સંદર્ભોના આધારે, વચનામૃત રહસ્યના પાંચ ભાગ તથા કર્મસિદ્ધાંત અને પુનર્જન્મના બે ભાગ લખાયા છે. આ ગ્રંથો લખવામાં મહારાજ-સ્વામીની કૃપા, પ્રગટ ગુરુહરિ પ્રમુખસ્વામી મહારાજના આશીર્વાદ, ઈશ્વરચરણ સ્વામી તથા વિવેકસાગર સ્વામીનું પ્રોત્સાહન, મહંત સ્વામી, નારાયણમુનિ સ્વામી અને શ્રુતિપ્રકાશ સ્વામી તથા અન્ય સંતોનાં સોનેરી સૂચનો પ્રાપ્ત થયાં.

આમ, સૌના સહકારથી આ સાતેય ગ્રંથો લખવાનું કાર્ય પૂરું થયું. સંતો-હરિભક્તો તરફથી આજ સુધી આ સાતેય ગ્રંથો માટે ખૂબ સારો આવકાર અને પ્રતિસાદ મળ્યો છે. વળી, આ ગ્રંથોને આધારે યોજાયેલાં સો કરતાં પણ વધારે જ્ઞાનસત્રો અને સાધનાસત્રોમાં, દેશ-પરદેશના હજારો હરિભક્તોએ ઉત્સાહભરે ઉપસ્થિત રહીને સ્વામિનારાયણીય તત્ત્વજ્ઞાન અને સાધનામાર્ગની સવિશેષ સ્પષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી છે.

સૌ કોઈને સવિશેષ ઉપયોગી થઈ શકે, તે માટે મોટેરા સંતોનાં સૂચનથી આ ગ્રંથોમાં, શક્ય એટલા વધુમાં વધુ સંદર્ભો વિવિધ વિષયના મુદ્દા પ્રમાણે સંકલિત કર્યા છે. તેથી સાતેય ગ્રંથોનું કુલ લખાણ લગભગ ૨,૮૦૦ પૃષ્ઠોથી વધારે થયેલું છે. આજના આ ઝડપી અને સ્પર્ધાત્મક જમાનામાં સમયના અભાવે આ બધા જ ગ્રંથોનું વારંવાર વાંચન ન થઈ શકે તે સ્વાભાવિક છે. વળી, આ ગ્રંથોના લખાણની શરૂઆત કરી એ વખતે, સ્વામીશ્રીએ આશીર્વાદની સાથે સાથે મને સૂચન પણ કરેલું કે પહેલાં વિસ્તૃતપણે લખીને પછી તેનું સંક્ષિપ્ત લેખન પણ કરવું. એમની ઈચ્છા અનુસાર ઉપરોક્ત વિસ્તૃત ગ્રંથોનું સંક્ષિપ્તીકરણ થતાં પ્રસ્તુત ત્રણ નાના ગ્રંથો આકાર પામ્યા છે.

જોકે ઉપરોક્ત વિસ્તૃત ગ્રંથોનો સંક્ષેપ કરવો એક પડકારરૂપ કાર્ય હતું, કારણ કે સંક્ષિપ્ત લખાણમાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં સર્વે તત્ત્વો અને દરેક તત્ત્વ અંતર્ગત મુખ્ય સર્વે મુદ્દાઓનો તથા સાધનાનાં પણ સર્વે અંગો-ઉપાંગોનો સમાવેશ કરવો પડે. વળી, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાધનાના દરેક મુદ્દાને સાંપ્રદાયિક શાસ્ત્રોના સંદર્ભ સાથે સમજાવવા પણ પડે. તદુપરાંત, સંક્ષિપ્તીકરણ કરવામાં ખાસ તો એ ખ્યાલ રાખવો પડે કે તત્ત્વજ્ઞાન કે સાધનાનું કોઈ મુખ્ય અંગ કપાઈ ન જાય, અર્થાત્ એનો મુખ્ય મુદ્દો જતો ન રહે, અથવા તો એ મુદ્દાનું એટલું બધું ટૂંકાણ ન થઈ જાય કે એને સમજવો જ કઠિન થઈ પડે. આ બધી બાબતોનો પૂરતો ખ્યાલ રાખીને ઉપરોક્ત સાતેય ગ્રંથોનો નીચે જણાવેલા ત્રણ નાના ગ્રંથોમાં સંક્ષેપ કર્યો છે.

૧. બ્રહ્મવિદ્યાના અમૂલ્યગ્રંથો : વચનામૃત અને સ્વામીની વાતો

આ ગ્રંથમાં વચનામૃત રહસ્ય ભાગ-૧નો સંક્ષેપ કરીને તેમાં ‘સ્વામીની વાતો’ની પણ મહત્તા જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી સમજાવેલ છે.

૨. બ્રહ્મવિદ્યાનું દર્શન : સ્વામિનારાયણીય તત્ત્વજ્ઞાન

આ ગ્રંથમાં વચનામૃત રહસ્ય ભાગ-૨ અને ૩ તથા કર્મસિદ્ધાંત અને પુનર્જન્મના બંને ભાગોનો સંક્ષેપ કરવામાં આવેલો છે.

૩. બ્રહ્મવિદ્યાનો રાજમાર્ગ : સ્વામિનારાયણીય સાધના

આ ગ્રંથમાં વચનામૃત રહસ્ય ભાગ - ૪ અને ૫નો સંક્ષેપ છે.

આ રીતે ત્રણેય સંક્ષિપ્ત ગ્રંથોમાં ઉપરોક્ત સાતેય ગ્રંથોના અતિ અગત્યના મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરીને તેનું સંક્ષિપ્તીકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ એ તો હકીકત જ છે કે વિસ્તૃત ગ્રંથોના સર્વ મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરી શકાયો નથી. તેમ છતાં આવશ્યક બાબતોની ઉપયોગી સમજૂતી આ નાના ગ્રંથોમાંથી પણ જરૂર પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતો અને સાધનામાં ઊંડાણ પામવા ઈચ્છનારે તો વિસ્તૃત ગ્રંથોનું વાંચન કરવું જરૂરી છે.

આ ત્રણ નવા ગ્રંથોના નામાભિધાનમાં ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. એની પાછળ નીચેના બે હેતુઓનો વિચાર રહ્યો છે.

(i) વચનામૃત રહસ્યના વિસ્તૃત પાંચ ગ્રંથોથી આ ત્રણ સંક્ષિપ્ત ગ્રંથોને અલગ પાડવાની સરળતા રહે.

(ii) ભગવાન સ્વામિનારાયણ માટે જનમંગલ નામાવલિમાં ‘બ્રહ્મવિદ્યા-પ્રવર્તક’ એવું નામાભિધાન થયું છે. એમણે પોતાનાં ઉપદેશવચનો દ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રવર્તન કર્યું છે. આ ત્રણેય ગ્રંથોમાં એમણે પ્રવર્તાવેલી બ્રહ્મવિદ્યાનું જ નિરૂપણ હોવાથી, ત્રણેય ગ્રંથોમાં ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

મુંડકોપનિષદ પ્રમાણે બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપોનું યથાર્થ જ્ઞાન જ બ્રહ્મવિદ્યા છે. ‘વચનામૃત’ અને ‘સ્વામીની વાતો’માં બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપોનું યથાર્થ નિરૂપણ છે. તેમજ એમાં આ બંને સ્વરૂપોનો સાક્ષાત્કાર કરવાના ઉપાયરૂપ સાધનામાર્ગનું સંપૂર્ણ માર્ગદર્શન છે. આ રીતે આ બંને ગ્રંથો બ્રહ્મવિદ્યાના અમૂલ્ય ગ્રંથો છે, જેનું નિરૂપણ પ્રથમ ગ્રંથમાં થયેલું છે. તેથી તેનું નામાભિધાન ‘બ્રહ્મવિદ્યાના અમૂલ્ય ગ્રંથો : વચનામૃત અને સ્વામીની વાતો’ રાખેલું છે.

બ્રહ્મવિદ્યાના જે દાર્શનિક વિચારો પ્રસ્થાનત્રયી(ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્ર, ગીતા)માં છે, તેની સુસ્પષ્ટ સમજૂતી ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનમાં આપેલી છે, જેનું નિરૂપણ દ્વિતીય ગ્રંથમાં કરેલું છે, તેથી તે ગ્રંથનું નામ ‘બ્રહ્મવિદ્યાનું દર્શન : સ્વામિનારાયણીય તત્ત્વજ્ઞાન’ રાખેલું છે.

બ્રહ્મવિદ્યાને આત્મસાત્ કરીને એની ફલશ્રુતિરૂપે બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર માટે સર્વસુગમ અને સર્વસુલભ સાધનામાર્ગ ભગવાન સ્વામિનારાયણે સમજાવેલો છે, જેનું નિરૂપણ તૃતીય ગ્રંથમાં છે, તેથી તેનું નામ ‘બ્રહ્મવિદ્યાનો રાજમાર્ગ : સ્વામિનારાયણીય સાધના’ રાખેલું છે.

આ પુસ્તકોના લેખન માટે જે ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે તે સર્વેના લેખકો અને પ્રકાશકોના ઋણસ્વીકાર સાથે એ ગ્રંથોની યાદી અંતે સંદર્ભસૂચિમાં દર્શાવેલી છે.

જોકે અધ્યાત્મલેખનમાં મારી તો કોઈ ક્ષમતા જ નથી, પરંતુ વિશેષે કરીને તો મહારાજ-સ્વામીની કૃપા અને પ્રગટ ગુરુહરિ પ્રમુખસ્વામી મહારાજના આશીર્વાદથી વિસ્તૃત તેમજ સંક્ષિપ્ત ગ્રંથોનું લેખન શક્ય બન્યું છે. તેથી મુખ્યત્વે તો એમનો જ આભાર માનવાનો રહે છે, પરંતુ કયા શબ્દોથી અને કેવી રીતે એમનો આભાર માનવો !

વળી, આ સંક્ષિપ્ત ગ્રંથોમાં નારાયણમુનિ સ્વામી, અક્ષરચરણ સ્વામી, ભદ્રેશ સ્વામી, આત્મતૃપ્ત સ્વામી અને પ્રિયસ્વરૂપ સ્વામીનાં ઘણાં ઉપયોગી સૂચનો મળ્યાં છે. માટે એમનો પણ આભાર માનું છું.

આ ગ્રંથોનું કમ્પ્યુટર ટાઈપિંગ માટે મુખ્યત્વે તો દિવ્યસંકલ્પ સ્વામી અને તેમની સાથે ભગવત્ચિંતન સ્વામીના સહકાર બદલ તેમનો આભાર માનું છું.

આ ગ્રંથોમાં જે કંઈ સારું છે તે ભગવાન સ્વામિનારાયણ અને પ્રગટ ગુરુહરિ પ્રમુખસ્વામી મહારાજની કૃપા અને પ્રેરણાનું જ પરિણામ છે. આમાં જે કંઈ ક્ષતિ રહી જવા પામી હોય તે મારા વ્યક્તિગત અજ્ઞાન કે પ્રમાદને લીધે છે, એમ માનીને સૌ ક્ષમા કરે અને સાથે સાથે એ ક્ષતિ પ્રત્યે સૌ સુજ્ઞ વાચકો ધ્યાન દોરે એવી વિનંતી છે કે જેથી અન્ય આવૃત્તિમાં સુધારી શકાય.

અને છેલ્લે, આ ગ્રંથોના વાંચનથી મને, તમને અને સૌ કોઈને બ્રહ્મવિદ્યા વિષયક તત્ત્વજ્ઞાન અને સાધનામાર્ગ વિશે વિશેષ સ્પષ્ટતા થાય અને એને આત્મસાત્ કરી શ્રીજીમહારાજ અને પ્રગટ ગુરુહરિ પ્રમુખસ્વામી મહારાજને પ્રસન્ન કરીને આ દેહે જ અક્ષરધામના અધિકારી બનીએ, એ જ એમનાં ચરણોમાં પ્રાર્થના.

— સાધુ બ્રહ્મદર્શનદાસના

સસ્નેહ જય સ્વામિનારાયણ

અનુક્રમણિકા

૧. સ્વામિનારાયણીય તત્ત્વજ્ઞાન	૧
૧.૧ ‘તત્ત્વજ્ઞાન’ શબ્દનું તાત્પર્ય	૧
૧.૨ ‘શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શન’ના નામાભિધાનનું તાત્પર્ય	૨
૧.૨.૧ શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શન	૨
૧.૨.૨ અક્ષરબ્રહ્મ — પરબ્રહ્મ દર્શન	૪
૧.૩ પાંચ નિત્ય તત્ત્વો	૬
૧.૩.૧ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ	૬
૧.૩.૨ તત્ત્વોનો પારસ્પરિક સંબંધ	૭
૨. પરબ્રહ્મ	૧૦
૨.૧ પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને સમજવાની અનિવાર્યતા	૧૦
૨.૨ પરબ્રહ્મ : સર્વેથી ભિન્ન, નિત્ય અને વાસ્તવિક તત્ત્વ	૧૩
૨.૩ પરબ્રહ્મ : ઉપેય અને ઉપાય	૧૩
૨.૪ પરબ્રહ્મ : એક અને અદ્વિતીય	૧૪
૨.૫ પરબ્રહ્મ : સગુણ અને નિર્ગુણ	૧૫
૨.૬ પરબ્રહ્મ : અન્વય અને વ્યતિરેક	૧૫
૨.૭ પરબ્રહ્મ : સર્વસુખસાગર	૧૬
૨.૮ પરબ્રહ્મ : સર્વજ્ઞ, સર્વાતર્યામી	૧૬
૨.૯ પરબ્રહ્મ : સર્વશક્તિમાન	૧૭
૨.૧૦ પરબ્રહ્મ : અનંતકોટિ બ્રહ્માંડના રાજાધિરાજ — નિયંતા	૧૭
૨.૧૧ પરબ્રહ્મ : સર્વકર્મફળપ્રદાતા અને મોક્ષપ્રદાતા	૧૮
૨.૧૨ પરબ્રહ્મ : સર્વકર્તાહર્તા	૧૯
૨.૧૨.૧ પરબ્રહ્મને સર્વકર્તાહર્તા સમજવાની અનિવાર્યતા	૧૯
● ભગવાનને સર્વકર્તા સમજવાથી લાભ	૧૯
● ભગવાનને સર્વકર્તા ન સમજવાથી ખોટ	૨૪
૨.૧૨.૨ પરબ્રહ્મનું સર્વકર્તાહર્તાપણું	૨૪

૨.૧૩ પરબ્રહ્મ : સદા દિવ્ય સાકાર	૨૫
૨.૧૩.૧ પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને સાકાર સમજવાની અનિવાર્યતા	૨૫
● પરબ્રહ્મને સાકાર સમજવાથી લાભ	૨૫
● પરબ્રહ્મને નિરાકાર સમજવાથી ખોટ	૨૬
૨.૧૩.૨ શ્રીજીમહારાજની ભગવાનના સાકારપણામાં રુચિ	૨૭
૨.૧૩.૩ પરબ્રહ્મ સાકાર શા માટે ?	૨૮
૨.૧૩.૪ પરબ્રહ્મ સાકાર કેવી રીતે ?	૩૦
● અક્ષરધામમાં વ્યતિરેક સ્વરૂપે પણ પરબ્રહ્મ સાકાર	૩૦
● પરબ્રહ્મનું વ્યતિરેક સાકાર સ્વરૂપ કેવું ?	૩૧
● પરબ્રહ્મનું અંતર્યામી સ્વરૂપ પણ સાકાર-મૂર્તિમાન જેવું	૩૩
૨.૧૪ પરબ્રહ્મ : સર્વોપરી અને સર્વ અવતારના અવતારી	૩૪
૨.૧૪.૧ શ્રીજીમહારાજને સર્વોપરી સમજવાની અનિવાર્યતા	૩૪
● અક્ષરધામની પ્રાપ્તિ માટે સર્વોપરીપણાની નિષ્ઠા	૩૪
● સર્વોપરીપણાની નિષ્ઠા માટે શ્રીજીમહારાજનો આગ્રહ	૩૭
૨.૧૪.૩ અવતારવાદ	૪૪
● અવતારોના પ્રાગટ્યનું પ્રયોજન	૪૪
● સર્વ અવતારોના કારણ	૪૫
● અવતારવાદનું રહસ્ય	૪૫
● અવતાર-અવતારી વચ્ચે ભેદ	૪૮
૨.૧૪.૪ સર્વોપરી સર્વાવતારના અવતારી શ્રીજીમહારાજ	૫૦
● શ્રીજીમહારાજ સર્વોપરી : સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોને આધારે	૫૦
● શ્રીજીમહારાજ સર્વોપરી : પ્રયોજન, ઐશ્વર્ય અને કાર્યને આધારે	૫૮
૨.૧૪.૫ શ્રીજીમહારાજે સ્વસ્વરૂપ વિશે કરેલી વિભિન્ન વાતોનું રહસ્ય	૭૧
● સ્વસ્વરૂપ વિશે વિભિન્ન વાતો	૭૧

● પ્રત્યક્ષ ભગવાનનો નિશ્ચય થવો મહાકઠણ	૭૩
● વિભિન્ન પ્રકારના શ્રોતાઓ	૭૪
૨.૧૫ પરબ્રહ્મ : સદા પ્રગટ - પ્રત્યક્ષ	૭૭
૨.૧૫.૧ પરબ્રહ્મના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની અનિવાર્યતા	૭૭
● પ્રગટની પ્રાપ્તિ-પ્રતીતિ-ભક્તિથી લાભ	૭૮
● પ્રગટની પ્રાપ્તિ-પ્રતીતિ-ભક્તિ વગર ખોટ	૮૦
૨.૧૫.૩ પરબ્રહ્મના પ્રત્યક્ષપણાનું તાત્પર્ય	૮૨
૨.૧૫.૪ શ્રીજીમહારાજનું સમ્યક્ પ્રગટપણું સંત દ્વારા	૮૨
● શ્રીજીમહારાજ જે સંત દ્વારા પ્રગટ, તે સંત એટલે અક્ષરબ્રહ્મ	૮૫
૨.૧૬ પરબ્રહ્મ : સદા દિવ્ય	૮૭
૨.૧૬.૧ પરબ્રહ્મને દિવ્ય સમજવાની અનિવાર્યતા	૮૭
● દિવ્ય-નિર્દોષ સમજવાથી લાભ	૮૭
● દિવ્યભાવ ન સમજવાથી (મનુષ્યભાવ પરઠવાથી) ખોટ	૮૮
૨.૧૬.૨ પરબ્રહ્મનું દિવ્યપણું કેવી રીતે ?	૮૮
૩. અક્ષરબ્રહ્મ	૯૪
૩.૧ અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વનું યથાર્થ નિરૂપણ	૯૪
૩.૨ અક્ષરબ્રહ્મના સ્વરૂપને સમજવાની અનિવાર્યતા	૯૬
૩.૨.૧ પરબ્રહ્મના યથાર્થ નિશ્ચય માટે	૯૬
૩.૨.૨ અક્ષરરૂપ-બ્રહ્મરૂપ થવા માટે	૯૮
● બ્રહ્મરૂપ થઈને પરબ્રહ્મની ભક્તિ-ઉપાસના કરવાનો આદેશ	૯૮
● અક્ષરરૂપ-બ્રહ્મરૂપ થવાની અનિવાર્યતા	૯૯
● અક્ષરરૂપ થવા અક્ષરબ્રહ્મની અનિવાર્યતા	૧૦૫
૩.૩ અક્ષરબ્રહ્મનું સર્વ તત્ત્વોથી ભિન્નપણું	૧૦૫
૩.૪ અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ	૧૦૭
૩.૪.૧ અક્ષરબ્રહ્મનું અન્વય-વ્યતિરેક સ્વરૂપ	૧૦૮
૩.૪.૨ અક્ષરબ્રહ્મનું સગુણ-નિર્ગુણ સ્વરૂપ	૧૦૮

૩.૪.૩ અક્ષરબ્રહ્મનું સાકાર-નિરાકાર સ્વરૂપ	૧૦૯
૩.૫ અક્ષરબ્રહ્મનાં વિવિધ રૂપો	૧૦૯
૩.૫.૧ આ લોકમાં સત્પુરુષ રૂપે અક્ષરબ્રહ્મ એટલે કોણ ?.....	૧૧૩
● ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ :	
સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોને આધારે	૧૧૩
● ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ :	
એક દસ્તાવેજી પત્રના આધારે	૧૧૭
● ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ :	
ઐતિહાસિક પુરાવાને આધારે	૧૨૪
૪. ઈશ્વર	૧૨૮
૪.૧ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ	૧૨૮
૪.૧.૧ ઈશ્વરનું અન્વય-વ્યતિરેકપણું	૧૨૯
૪.૨ ઈશ્વરો અને જીવો વચ્ચેનો ભેદ	૧૨૯
૪.૩ ઈશ્વર અંતર્ગત કોણ કોણ ?.....	૧૩૦
૫. જીવ	૧૩૨
૫.૧ જીવનું સ્વરૂપ અને તેના ગુણધર્મો	૧૩૨
૫.૧.૧ જીવ : દેહ-ઇન્દ્રિય-અંતઃકરણાદિકથી ભિન્ન તત્ત્વ	૧૩૩
૫.૧.૨ જીવ : અજ, અજર, અમર(નિત્ય) તત્ત્વ	૧૩૪
૫.૧.૩ જીવ : જ્ઞાનસ્વરૂપ અને જ્ઞાનાશ્રય	૧૩૫
૫.૧.૪ જીવ : જ્ઞાતા, કર્તા અને ભોક્તા	૧૩૬
૫.૧.૫ જીવનું અન્વય-વ્યતિરેકપણું	૧૩૭
૫.૧.૬ જીવનું અણુ પરિમાણ	૧૩૭
૫.૨ જીવોનું અનેકત્વ	૧૩૮
૫.૩ કર્મસિદ્ધાંત અને પુનર્જન્મવાદ	૧૩૮
૬. માયા	૧૪૦
૬.૧ માયાનું સ્વરૂપ અને તેના ગુણધર્મો	૧૪૦
૬.૨ જગતનું સ્વરૂપ	૧૪૨
૬.૨.૧ કાર્ય-કારણનો સિદ્ધાંત	૧૪૨
૬.૨.૨ સૃષ્ટિપ્રક્રિયા	૧૪૫

૬.૨.૩ પ્રલય-પ્રક્રિયા	૧૪૮
૭. મુક્તિ મીમાંસા	૧૫૦
૭.૧ બંધન અને મુક્તિનું સ્વરૂપ	૧૫૦
૭.૧.૧ બંધનનું સ્વરૂપ	૧૫૧
૭.૧.૨ મુક્તિનું સ્વરૂપ	૧૫૨
સંદર્ભસૂચિ	૧૫૬

સંક્ષેપ-સૂચિ

વચ.	- વચનામૃત
પ્ર.	- ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણ
સા.	- સારંગપુર પ્રકરણ
કા.	- કારિયાણી પ્રકરણ
લો.	- લોયા પ્રકરણ
પં.	- પંચાળા પ્રકરણ
મ.	- ગઢડા મધ્ય પ્રકરણ
વ.	- વરતાલ પ્રકરણ
અમ.	- અમદાવાદ પ્રકરણ
અં.	- ગઢડા અંત્ય પ્રકરણ
જે.	- જેતલપુર પ્રકરણ
સ્વા.વા.	- મૂળ અક્ષરમૂર્તિ સદ્ગુરુ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતો
ગો.સ્વા.વા.	- સદ્ગુરુ શ્રીગોપાળાનંદ સ્વામીની વાતો

જીવનચરિત્રના ગ્રંથો

ભ.સ્વા.	- ભગવાન સ્વામિનારાયણ
ગુ.સ્વા.	- અનાદિ મૂળ અક્ષરમૂર્તિ સદ્ગુરુ શ્રીગુણાતીતાનંદ સ્વામી
પ્રા.ભ.	- બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રાગજી ભક્ત
શા.મ.	- બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રીજી મહારાજ
યો.મ.	- બ્રહ્મસ્વરૂપ યોગીજી મહારાજ

નોંધ : આ પુસ્તકમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણનો ઉલ્લેખ ઘનશ્યામ, નીલકંઠ, સહજાનંદ સ્વામી, શ્રીજી, શ્રીજીમહારાજ, મહારાજ, શ્રીહરિ જેવાં સાંપ્રદાયિક પ્રચલિત નામોથી પણ કર્યો છે.

૧.

સ્વામિનારાયણીય તત્ત્વજ્ઞાન

૧.૧ ‘તત્ત્વજ્ઞાન’ શબ્દનું તાત્પર્ય

તત્ત્વજ્ઞાન એટલે તત્ત્વોનું જ્ઞાન.

વસ્તુતઃ તો તત્ત્વજ્ઞાન એ સૃષ્ટિ અને સૃષ્ટિનાં આધારભૂત મૂળભૂત તત્ત્વોના યથાર્થ સ્વરૂપના જ્ઞાનનો નિર્દેશ કરે છે, જેને તત્ત્વવિદ્યા પણ કહેવામાં આવે છે.

તત્ત્વજ્ઞાન કેવળ શુદ્ધ માયાકૂટ કે નિર્ઠક બૌદ્ધિક કસરત કે મિથ્યા શાબ્દિક વાગૂજળ નથી; પરંતુ સત્યને શોધવાની, પામવાની તથા અનુભવવાની જિજ્ઞાસા, ઝંખના, તન્મયતા અને તે માટેનો સતત પુરુષાર્થ છે.

તત્ત્વજ્ઞાન માટે અંગ્રેજીમાં ફિલોસોફી(Philosophy) શબ્દ વપરાય છે.

Philo = Love(પ્રેમ), Sophy = Wisdom(જ્ઞાન, વિદ્યા)

આમ, Philosophy એટલે Love for Wisdom અર્થાત્ જ્ઞાન કે વિદ્યા માટેનો પ્રેમ કે અનુરાગ અર્થાત્ વિદ્યાનુરાગ. ફિલોસોફર(Philosopher) એટલે વિદ્યાનુરાગી.

આપણે ત્યાં ભારતમાં તત્ત્વજ્ઞાન કેવળ બૌદ્ધિક વિલાસનો વિષય નથી, પણ આત્માનુભૂતિનો રણકાર છે, જીવનમાં સાક્ષાત્કાર કરેલું દર્શન છે. ભારતના ઋષિઓ માટે તત્ત્વજ્ઞાન ફક્ત ખંડન-મંડનના વિષય કે બુદ્ધિ કેળવવાના અખાડા તરીકે જાણીતું નથી. તેમણે ક્યારેય તત્ત્વજ્ઞાનને ફક્ત એક શોખનો વિષય નથી બનાવ્યો, પરંતુ તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનને એક પ્રકારની જીવનશૈલી - જીવનપદ્ધતિ બનાવીને અંતે આત્મસાક્ષાત્કાર - સત્યદર્શનની ઝંખના સાથે પુરુષાર્થ કર્યો છે અને અંતે તત્ત્વોનું દર્શન કર્યું છે.

તેથી તત્ત્વજ્ઞાન માટે ભારતની પરંપરામાં ખાસ કરીને ‘દર્શન’ શબ્દ વપરાય છે.

ભારતીય વિભિન્ન તત્ત્વજ્ઞાનો કે દર્શનોની પરંપરામાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે એક આગવું અને વિલક્ષણ તત્ત્વજ્ઞાન કે દર્શન આપ્યું છે.

૧.૨ ‘શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શન’ના નામાભિધાનનું તાત્પર્ય

શ્રીજીમહારાજે સ્થાપેલા અને પ્રવર્તાવેલા દર્શનને ‘શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શન’ કહેવામાં આવે છે. તેને ‘અક્ષરબ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ દર્શન’ પણ કહી શકાય.

૧.૨.૧ શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શન

‘શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શન’ નામાભિધાનનાં મુખ્ય બે કારણો છે :

(i) આ દર્શન ભગવાન સ્વામિનારાયણે પ્રબોધેલું છે, તેથી તેનું નામ ‘શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શન’ છે.

(ii) ‘શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શન’ નામાભિધાનમાં મુખ્યત્વે તો શ્રીજી-મહારાજના દાર્શનિક સિદ્ધાંતનું રહસ્ય છુપાયેલું છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે એમણે પોતે જ ફણેણી ગામમાં ગુરુ રામાનંદ સ્વામીના ધામગમન પછી ચૌદમાને દિવસે, એટલે કે વિ.સં. ૧૮૫૮, માગશર વદ એકાદશી, તા. ૩૧-૧૨-૧૮૦૧ના રોજ, પોતાના આશ્રિતોને ‘સ્વામિનારાયણ’ મહામંત્ર આપીને પોતાનું ભજન કરાવ્યું છે. જોકે સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે જ્યારે એમણે આ મંત્ર આપ્યો, ત્યારે એમનું નામ ‘સ્વામિનારાયણ’ એવા નામાભિધાનથી પ્રસિદ્ધ ન હતું. તેમનું બાળપણનું નામ ‘ઘનશ્યામ’ હતું અને વનવિચરણ દરમ્યાન તેમણે ‘નીલકંઠ’ નામ ધારણ કરેલું. જ્યારે તેઓ લોજમાં આવ્યા, ત્યારે સૌ તેમને ‘સરયૂદાસ’ તરીકે સંબોધતા હતા. રામાનંદ સ્વામીએ એમને દીક્ષા આપીને સહજાનંદ સ્વામી અને નારાયણમુનિ એવાં બે નામ પાડેલાં.

એમને જો ફક્ત પોતાનું જ ભજન કરાવવું હોત, તો તેમણે ઉપરોક્ત નામોમાંથી કોઈ પણ એક નામનો મંત્ર આપ્યો હોત; પરંતુ એમને ફક્ત પોતાના એકનું જ નહિ, પરંતુ પોતાના ઉત્તમ ભક્તે સહિત પોતાનું ભજન કરાવવું હતું. તેથી તેમણે ‘સ્વામિનારાયણ’ એવો મંત્ર આપ્યો. આ મંત્રનું સૌ ભજન કરવા લાગ્યા. શરૂઆતમાં આ મંત્રથી ઘણાને સમાધિ થવા લાગી. આમ, ‘સ્વામિનારાયણ’ મહામંત્રથી સૌને સહજમાં સમાધિ કરાવનાર સહજાનંદ સ્વામીને પણ સૌ ‘સ્વામિનારાયણ’ નામથી ઓળખવા લાગ્યા. તેથી ‘સ્વામિનારાયણ’ શબ્દ સહજાનંદ સ્વામી માટે ‘ભગવાન સ્વામિનારાયણ’ એવી રીતે પણ પ્રસિદ્ધ થયો, પરંતુ એ જ ‘સ્વામિનારાયણ’ શબ્દ મહામંત્ર રૂપે તો સ્વામીએ સહિત નારાયણ અર્થાત્ ભક્તે સહિત ભગવાનનો નિર્દેશ કરે છે.

આ મહામંત્રમાં બે સાર્થક નામો છે એવું અદ્ભુતાનંદ સ્વામી પોતાની વાતોમાં કહે છે : ‘સ્વામિનારાયણ’ એવાં બે સાર્થક નામના નિવેશવાળું ભજન કરાવ્યું.” (વાર્તા : ૨૨)

જેમ રાધાકૃષ્ણ, સીતારામ, નરનારાયણ, લક્ષ્મીનારાયણ વગેરે મંત્રોમાં ભક્ત (રાધા, સીતા, નર, લક્ષ્મી) સહિત ભગવાન(કૃષ્ણ, રામ, નારાયણ)નો સમાવેશ છે અને તે ભક્તે સહિત તે તે ભગવાનનું ભજન થાય છે તેમ ‘સ્વામિનારાયણ’ મહામંત્રમાં પણ સ્વામી(પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નારાયણના ઉત્તમ ભક્ત અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી) સહિત નારાયણ(સ્વયં પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નારાયણ અર્થાત્ શ્રીસહજાનંદ સ્વામી)નો સમાવેશ છે અને સ્વામી સહિત નારાયણનું ભજન થાય છે.

‘સ્વામિનારાયણ’ મહામંત્રનું આ તાત્પર્ય સમજાવતાં ગુણાતીત ગુરુઓનાં વચનો વિચારીએ :

■ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ પોતાના એક હરિભક્ત જેતપુરના માધા સુથારને પોતાનો સિદ્ધાંત સમજાવતાં કહ્યું : ‘જેમ નરનારાયણ, લક્ષ્મીનારાયણ, રાધાકૃષ્ણ તેમ સ્વામિનારાયણ છે. અમારું શ્રીજીમહારાજ ભેગું ભજન થાય છે તેટલું સમજશો એમાં અમારો સિદ્ધાંત આવી ગયો.’ (ગુ. સ્વા. : ૨/૨૫૫)

■ ભગતજી મહારાજ પણ તમામને આ વાત સમજાવવામાં પાછી પાની કરતા નહિ. સંવત ૧૮૩૮ના ફાગણ માસમાં સુરતમાં ઘનશ્યામ મહારાજની મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાનો ઉત્સવ હતો. તે પ્રસંગે મહુવાથી ભગતજી મહારાજને પણ ખાસ તેડાવ્યા હતા. તેઓ આ પ્રસંગે સુરતમાં એક માસ રહ્યા હતા. એક દિવસ ભગતજી મહારાજે સ્વામીશ્રી યજ્ઞપુરુષદાસ(બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રીજી મહારાજ)ને કહ્યું : “સાધુરામ ! તમે ત્યાગી તો થયા, પણ ‘સ્વામિનારાયણ’ની પૂરી નિષ્ઠા કરી છે કે નહિ ?” ત્યારે ભગતજીના આ પ્રશ્નથી સ્વામીને આશ્ચર્ય થયું એટલે તેમણે હાથ જોડીને ભગતજીને કહ્યું : “મહારાજ સર્વોપરી પુરુષોત્તમ નારાયણ છે એવી નિષ્ઠા મેં દૃઢ કરી છે.” આ સાંભળી ભગતજી મહારાજે હસીને કહ્યું : “એ તો એકલી નારાયણની નિષ્ઠા થઈ, પણ જ્યાં સુધી સ્વામી અક્ષર છે એવી નિષ્ઠા ન થાય ત્યાં સુધી સ્વામિનારાયણની નિષ્ઠા પૂરી થઈ ન કહેવાય.”

(પ્રા. ભ. : પૃષ્ઠ ૨૦૮)

■ શ્રીઅક્ષરપુરુષોત્તમ સિદ્ધાંતના પ્રવર્તક શાસ્ત્રી યજ્ઞપુરુષદાસજીએ બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રીજી મહારાજે નડિયાદના દોલતરામ કૃપાશંકર પંડ્યાને

ભગવાન સ્વામિનારાયણનો આ સિદ્ધાંત સમજાવતાં કહ્યું : “જેમ રાધાએ સહિત કૃષ્ણ રાધા-કૃષ્ણ કહેવાય, અને રુક્મિણીએ સહિત નારાયણ તે લક્ષ્મીનારાયણ કહેવાય, તેમ સ્વામીએ સહિત નારાયણ તે સ્વામિનારાયણ કહેવાય. આ જ સાચી ઉપાસના.” (શા. મ. : ૧/૩૫૯)

■ આ મહામંત્રના રહસ્યની નીચે જણાવેલ ધૂન જૂનાગઢમાં બોલાતી હતી. બ્રહ્મસ્વરૂપ યોગીજી મહારાજ પણ જૂનાગઢથી શાસ્ત્રીજી મહારાજ પાસે આવ્યા પછી આ ધૂન બોલાવતા. એ ધૂન આજે પણ બોલાય છે, જે નીચે પ્રમાણે છે :

સ્વામી અને નારાયણ, (૨)

સ્વામી તે ગુણાતીત સ્વામી, નારાયણ સહજાનંદ સ્વામી...૧

અક્ષર અને પુરુષોત્તમ, (૨)

અક્ષર તે ગુણાતીત સ્વામી, પુરુષોત્તમ સહજાનંદ સ્વામી...૨

બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ, (૨)

બ્રહ્મ તે ગુણાતીત સ્વામી, પરબ્રહ્મ સહજાનંદ સ્વામી...૩

■ ઈ.સ. ૧૯૮૬ના એપ્રિલ માસના સ્વામિનારાયણ પ્રકાશના લેખમાં ‘સ્વામિનારાયણ’ મહામંત્રનું રહસ્ય સમજાવતાં પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રમુખસ્વામી મહારાજ લખે છે : ‘સ્વામિનારાયણ નામમાં પણ શ્રીજીમહારાજે રહસ્ય સમજાવેલું છે. સ્વામી સહિત નારાયણ, એટલે ભક્તે સહિત ભગવાન. જેમ રાધાકૃષ્ણ, નરનારાયણ, સીતારામ; તેમ શ્રીજીમહારાજે ‘સ્વામિનારાયણ’ નામ ભક્ત સહિત આપીને સ્વામિનારાયણનું ભજન કરવાનું રહસ્ય સમજાવેલું છે.’

ટૂંકમાં, ‘સ્વામિનારાયણ’ મહામંત્રમાં ‘સ્વામી’એ સહિત ‘નારાયણ’નું ભજન કરવાનો કે ‘સ્વામી’રૂપ થઈને ‘નારાયણ’ની ઉપાસના-ભક્તિ કરવાનો નિર્દેશ-આદેશ છે.

આ જ ભગવાન સ્વામિનારાયણનો હૃદયગત અભિપ્રાય છે. આ જ એમનો દાર્શનિક સિદ્ધાંત છે. તેથી તેમણે સમજાવેલા આ દાર્શનિક સિદ્ધાંતનો નિર્દેશ ‘સ્વામિનારાયણ દર્શન’ નામાભિધાનમાં થતો હોવાથી આ નામ સાર્થક છે.

૧.૨.૨ અક્ષરબ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ દર્શન

ઉપરોક્ત ‘સ્વામિનારાયણ’ મહામંત્રમાં સ્વામી એટલે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી છે, કે જે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણના ધામસ્વરૂપ અક્ષરબ્રહ્મનો અવતાર છે અને નારાયણ એટલે સર્વાવતારના અવતારી પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ

એવા ભગવાન સ્વામિનારાયણ(સહજાનંદ સ્વામી) છે.

તેથી મૂળભૂત તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ‘સ્વામિનારાયણ’ એટલે અક્ષરબ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ. તેથી આ સિદ્ધાંત કે દર્શનને ‘અક્ષરબ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ દર્શન’ પણ કહી શકાય, જેમાં અક્ષરરૂપ થઈને પરબ્રહ્મની ભક્તિ-ઉપાસના કરવાનો ભગવાન સ્વામિનારાયણને અભિપ્રેત સિદ્ધાંતનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

તેઓ પોતાનો આ સિદ્ધાંત સમજાવતાં કહે છે :

લો. ૭ – “બ્રહ્મરૂપ થયો તેને જ પુરુષોત્તમની ભક્તિનો અધિકાર છે... બ્રહ્મરૂપ થકો પ્રત્યક્ષ ભગવાનની ભક્તિ ચંદન-પુષ્પ, શ્રવણ-મનનાદિકે કરીને કરે.”

મ. ૩ – “બ્રહ્મ સંગાથે એકતા કરીને પરબ્રહ્મની સ્વામી-સેવકભાવે ઉપાસના કરવી.”

આ ‘અક્ષરબ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ’ સનાતન સિદ્ધાંતનો નિર્દેશ પ્રસ્થાનત્રયી (ઉપનિષદ, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર)માં પણ જોવા મળે છે. જેમ કે,

◆ યેનાક્ષરં પુરુષં વેદ સત્યં પ્રોવાચ તાં તત્ત્વતો બ્રહ્મવિદ્યામ્ ।

અર્થ : જેના વડે અક્ષર કહેતાં અક્ષરબ્રહ્મ અને પુરુષ કહેતાં પરબ્રહ્મ-આ બન્ને તત્ત્વોનું તત્ત્વે કરીને જ્ઞાન થાય તેને બ્રહ્મવિદ્યા કહી છે.

(મુંડક ઉપનિષદ : ૧/૨/૧૩)

◆ બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મૈવ ભવતિ ।

અર્થ : ‘બ્રહ્મને જાણે છે તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે.’ (મુંડક ઉપનિષદ : ૩/૨/૮)

◆ બ્રહ્મવિદ્ આપ્નોતિ પરમ્ ।

અર્થ : બ્રહ્મને જાણે છે તે પરમાત્માને પામે છે. (તૈત્તિરીયોપનિષદ : ૨/૧)

◆ કિં તદ્ બ્રહ્મ ?

અર્થ : તે બ્રહ્મ શું છે ? (ગીતા : ૮/૧)

◆ અક્ષરં બ્રહ્મ પરમમ્ ।

અર્થ : તે પરમ તત્ત્વ અક્ષરબ્રહ્મ છે.

(ગીતા : ૮/૨)

◆ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ।

અર્થ : અક્ષરબ્રહ્મ કૂટસ્થ છે.

(ગીતા : ૧૫/૧૬)

◆ ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહતઃ ।

અર્થ : ક્ષર-અક્ષર એ બન્નેથી ઉત્તમ પુરુષ તો અન્ય છે, તે પરમાત્મા કહેવાય છે.

(ગીતા : ૧૫/૧૭)

આ અક્ષરબ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ તત્ત્વના યથાર્થ જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાનું નિરૂપણ

વ્યાસજી બ્રહ્મસૂત્રમાં ‘અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા’

અર્થ : તેથી હવે બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મના જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા કરવી. (બ્ર.સૂ. ૧/૧/૧)થી શરૂ કરે છે.

આ રીતે પ્રસ્થાનત્રયીના અનેક સંદર્ભોમાં અક્ષરબ્રહ્મ-પરબ્રહ્મનું તત્ત્વજ્ઞાન સ્પષ્ટ કે ગર્ભિતરૂપે રહેલું છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણે પ્રસ્થાનત્રયીના અક્ષરબ્રહ્મ-પરબ્રહ્મના તત્ત્વજ્ઞાનને ખૂબ જ સ્પષ્ટતાથી સમજાવીને મુક્તિમાર્ગમાં એની અનિવાર્યતા સમજાવી છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ એમણે એ બંને સ્વરૂપોને આ લોકમાં પ્રત્યક્ષપણે સમજાવ્યાં અને ઓળખાવ્યાં છે. તેથી તાત્ત્વિક રીતે એમણે પ્રબોધેલા દર્શનને ‘અક્ષરબ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ દર્શન’ કહેવામાં આવે છે.

૧.૩ પાંચ નિત્ય તત્ત્વો

શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શનમાં (૧) પરબ્રહ્મ (૨) અક્ષરબ્રહ્મ (૩) ઈશ્વર (૪) જીવ અને (૫) માયા — આ પાંચ અનાદિ અર્થાત્ નિત્ય તત્ત્વોને સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. આ મૂળભૂત તત્ત્વો વિશે ભગવાન સ્વામિનારાયણ વચનામૃતમાં કહે છે :

પ્ર. ૭ — “એ પુરુષોત્તમ ભગવાન, અક્ષરબ્રહ્મ, માયા, ઈશ્વર અને જીવ આ પાંચ ભેદ તે અનાદિ છે.”

અં. ૧૦ — “વેદ, પુરાણ, ઇતિહાસ ને સ્મૃતિઓ એ સર્વ શાસ્ત્રમાંથી અમે એ સિદ્ધાંત કર્યો છે જે, જીવ, માયા, ઈશ્વર, બ્રહ્મ અને પરમેશ્વર એ સર્વે અનાદિ છે.”

આ પાંચ નિત્ય તત્ત્વોમાં પરબ્રહ્મ એક જ છે, અક્ષરબ્રહ્મ એક જ છે. ઈશ્વરો અને જીવો અનંત અર્થાત્ એની સંખ્યાનો કોઈ પાર આવે તેમ નથી. કારણરૂપ મૂળ માયા તો એક જ છે, પરંતુ કાર્યરૂપ માયા અનેક જુદા જુદા સ્વરૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે.

૧.૩.૧ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ

શ્રીજમહારાજે પોતાના દાર્શનિક સિદ્ધાંતમાં સ્વીકારેલાં ઉપરોક્ત પાંચ તત્ત્વોમાંથી પરબ્રહ્મ, અક્ષરબ્રહ્મ, ઈશ્વર અને જીવ ચેતન તત્ત્વો છે; અને માયા જડ તત્ત્વ છે. આ પાંચેય તત્ત્વો સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને ગુણોથી વાસ્તવિક અને પારમાર્થિક સત્ય તત્ત્વો છે અર્થાત્ નિત્ય તત્ત્વો છે; પરંતુ ભ્રમજનિત, કાલ્પનિક કે ફક્ત વ્યાવહારિક સત તત્ત્વો નથી. તેમણે ‘વેદરસ’માં આ તત્ત્વોનાં સ્વરૂપ

વિશે કહ્યું છે : “કેટલાક એમ કહે છે જે જીવ ને માયા કલ્પિત છે, પણ હે પરમહંસો ! આપણે તો જીવ સત્ય, માયા સત્ય, ઈશ્વર સત્ય, બ્રહ્મ સત્ય, પરબ્રહ્મ સત્ય છે.” (વેદરસ : પૃ. ૧૭૭)

આમ, આ પાંચ તત્ત્વો સત્ય હોવાને લીધે તે સર્વે ત્રિકાલાબાધિત છે. તેમની ક્યારેય ઉત્પત્તિ થઈ નથી તેથી તેઓ અનાદિ છે. (વચ. પ્ર. ૭, અં. ૧૦) અને તેમનો ક્યારેય નાશ થતો ન હોવાથી અનંત પણ છે. જે અનાદિ અને અનંત હોય તે શાશ્વત અને નિત્ય જ હોય, તેથી આ પાંચ તત્ત્વો પણ નિત્ય અને શાશ્વત છે.

વળી, આ પાંચેય તત્ત્વો સત્ય હોવાને લીધે તેઓ બધાં સ્વરૂપ અને ગુણથી એકબીજા થકી તદ્દન ભિન્ન તત્ત્વો છે. તેમનાં સ્વરૂપ અને ગુણમાં અમુક અંશે સામ્ય-સાધર્મ્ય હોવા છતાં સંપૂર્ણતઃ સ્વરૂપ અને ગુણોથી તો જુદાં જ છે. તેમનું ક્યારેય, કોઈ પણ સંજોગોમાં કે કોઈ પણ અવસ્થામાં સ્વરૂપ, ગુણ અને તત્ત્વથી સંપૂર્ણ ઐક્ય કે અદ્વૈત થઈ શકતું નથી.

જગતની સૃષ્ટિ-અવસ્થા હોય, સ્થિતિ-અવસ્થા હોય કે પ્રલય-અવસ્થા; જીવો-ઈશ્વરોની બદ્ધ-અવસ્થા હોય કે મુક્ત-અવસ્થા, પરંતુ આ તત્ત્વોનું ભિન્ન વ્યક્તિત્વ તો રહે જ છે. આત્યંતિક પ્રલય-અવસ્થા વખતે બદ્ધ જીવો-ઈશ્વરો માયામાં લીન હોય છે અને માયા અક્ષરબ્રહ્મના તેજમાં લીન હોય છે, તેમ છતાં જીવ, ઈશ્વર અને માયાનું પોતાનું અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વ નાશ પામતું નથી કે બાધિત પણ થતું નથી.

જીવ અને ઈશ્વર જ્યારે મુક્ત બને છે ત્યારે એ બંને ‘અક્ષરમુક્ત’ની સંજ્ઞા પામે છે. આ અક્ષરમુક્તોનું પરસ્પર તથા અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મથી ભિન્ન - અલગ વ્યક્તિત્વ તો જળવાઈ જ રહે છે. નદી જેમ સમુદ્રમાં ભળી જાય કે તેજ જેમ તેજમાં ભળી જાય, તેમ જીવ-ઈશ્વરો(અક્ષરમુક્તો) બ્રહ્મ યા પરબ્રહ્મમાં ભળી જઈને પોતાનું અલગ વ્યક્તિત્વ ગુમાવતા નથી. (વચ. મ. ૩૮, અં. ૩૩) પરંતુ તેઓ પરબ્રહ્મ જેવા જ દિવ્ય પુરુષાકારે સદૈવ તેમની સાથે જ અક્ષરધામમાં વિરાજમાન રહે છે. (વચ. અં. ૩૮)

૧.૩.૨ તત્ત્વોનો પારસ્પરિક સંબંધ

ભગવાન સ્વામિનારાયણના મતે અક્ષરબ્રહ્મ, ઈશ્વર, જીવ અને માયા — આ ચાર તત્ત્વો શરીરના સ્થાને છે, જ્યારે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ એ ચાર તત્ત્વોના આત્મા કે શરીરીના સ્થાને છે. તેથી અક્ષરબ્રહ્માદિક ચાર તત્ત્વો અને

પરબ્રહ્મ વચ્ચે શરીર-શરીરીનો સંબંધ સ્થાપિત થાય છે.

શ્રીજમહારાજ આ સંબંધ સમજાવતાં કહે છે :

પ્ર. ૭૨ – “ભગવાન તો જેમ ક્ષરના આત્મા છે તેમ જ પ્રકૃતિપુરુષ થકી પર જે અક્ષરબ્રહ્મ તેના પણ આત્મા છે.”

કા. ૮ – “ભગવાનનું નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે તે તો સૂક્ષ્મ થકી પણ અતિ સૂક્ષ્મ છે અને પૃથ્વી આદિક જે સર્વે તત્ત્વ તેનું આત્મા છે અને તે થકી પર જે પ્રધાન-પુરુષ તેનું આત્મા છે અને તે પ્રધાનપુરુષ થકી પર જે શુદ્ધ પુરુષ ને પ્રકૃતિ તેનું આત્મા છે, અને તેથી પર જે અક્ષર તેનું પણ આત્મા છે; અને એ સર્વે ભગવાનનું શરીર છે.”

ભગવાન સ્વામિનારાયણે **વચ. ગ. પ્ર. ૬૪**માં આપેલી શરીર-શરીરીની સમજૂતી અનુસાર અક્ષરબ્રહ્મ, ઈશ્વર, જીવ અને માયા પરબ્રહ્મની તુલનામાં આધીન(પરતંત્ર), વ્યાપ્ય અને અસમર્થ હોવાથી શરીર છે; જ્યારે અક્ષર-બ્રહ્માદિકની તુલનામાં પરબ્રહ્મ સ્વતંત્ર, વ્યાપક અને અતિસમર્થ હોવાથી એ સર્વેના શરીરી છે.

શરીરીરૂપ પરબ્રહ્મ શરીરરૂપ જીવાદિક સર્વે તત્ત્વોની અંદર-બહાર રહ્યા થકા સર્વેના આધાર, નિયંતા અને પ્રેરક છે.(**વચ. પ્ર. ૭૨, મ. ૩**) પરબ્રહ્મ સર્વેના આત્માપણે સર્વેમાં રહેવા છતાં સર્વેથી તદ્દન ન્યારા અને નિર્લેપ છે.(**વચ. કા. ૮**) શરીરભૂત તત્ત્વોનાં કોઈ ઉપાધિ, વિકારો કે દોષો શરીરીભૂત પરમાત્માને કદી પણ સ્પર્શતા નથી.(**વચ. મ. ૧૦, ૧૭**)

ભગવાન સ્વામિનારાયણની દૃષ્ટિએ શરીર અને શરીરી વચ્ચેનો સંબંધ ટૂંકમાં જોઈએ :

શરીર (જીવ, ઈશ્વર, માયા, બ્રહ્મ)	શરીરી (પરબ્રહ્મ)
અતિશય અસમર્થ	અતિશય સમર્થ
પરતંત્ર	સ્વતંત્ર
વ્યાપ્ય	વ્યાપક
નિયામ્ય	નિયામક
પ્રેર્ય	પ્રેરક
ધાર્ય(આધેય)	ધારક(આધાર)

જીવાદિક સર્વે તત્ત્વો અને પરબ્રહ્મ વચ્ચેનો આ શરીર-શરીરી સંબંધ

અનાદિ-અનંત અર્થાત્ શાશ્વત છે, અપૃથક્સિદ્ધ છે.

પરબ્રહ્મની જેમ જ અક્ષરબ્રહ્મ પણ જીવ, ઈશ્વર અને માયામાં વ્યાપક છે. એ ત્રણેય અક્ષરબ્રહ્મને આધીન, પરતંત્ર છે. તેથી જીવ, ઈશ્વર તથા માયા અક્ષરબ્રહ્મનું શરીર છે અને અક્ષરબ્રહ્મ એ ત્રણેયના શરીરી છે.

માયા અને માયાનું કાર્ય ભોગ્ય છે, જ્યારે જીવ-ઈશ્વરો ભોક્તા છે. તેથી માયા અને જીવ-ઈશ્વર વચ્ચે ભોગ્ય-ભોક્તાનો સંબંધ કહી શકાય.

બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મનો સંબંધ અન્ય તત્ત્વોની અપેક્ષાએ કંઈક વિશિષ્ટ છે. બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ વચ્ચે શરીર-શરીરી સંબંધ તો છે જ, પરંતુ બ્રહ્મ પણ પરબ્રહ્મની જેમ અનાદિથી જ માયા-પર હોવાથી બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ અનાદિથી જ નિત્ય પરમ સ્નેહને કારણે સ્વામી-સેવકપણાના આદર્શ સંબંધથી જોડાયેલા છે.

હવે આપણે પરબ્રહ્મ, અક્ષરબ્રહ્મ, ઈશ્વર, જીવ અને માયા વિશે ક્રમશઃ સંક્ષેપમાં જાણવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

૨.

પરબ્રહ્મ

૨.૧ પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને સમજવાની અનિવાર્યતા

સ્વામિનારાયણીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્વીકારાયેલાં પાંચ નિત્ય તત્ત્વોમાં સૌથી મહત્ત્વનું અને સર્વોપરી તત્ત્વ જો કોઈ હોય તો તે પરમ તત્ત્વ ‘પરબ્રહ્મ’ જ છે. આત્યંતિક મુક્તિના સાધનામાર્ગમાં તે એકડો છે. નિષ્કુળાનંદ સ્વામી એટલે તો લખે છે :

- ◆ જેમ સો સો શૂન્ય સારાં કરે, પણ એક ન કરે જો આગળે;
તે સરવાળો શાનો મેલશે, જે કરે છે કાળપ કાગળે. ૭
તેમ એક હરિને પરહરે, બીજી કરે ચતુરાઈ કોટ;
તે તો માથાફર ચાલે મારગે, જેમ જેમ ચાલે તેમ ખોટ. ૮

(સારસિદ્ધિ : ૧)

એકડા વિનાનાં ગમે તેટલાં મીઠાં હોય, તોપણ તેની કોઈ કિંમત નથી, તેમ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણને સમજ્યા વગરનાં સર્વે સાધનોનો કોઈ અર્થ નથી. ફક્ત સાધનોથી જીવની આત્યંતિક મુક્તિ થતી નથી. માટે આત્યંતિક મુક્તિ માટેની સંપૂર્ણ સાધનામાં ‘પરબ્રહ્મ’ને તત્ત્વે સહિત જાણવા અત્યંત આવશ્યક છે.

તત્ત્વજ્ઞાનસભર વચનામૃત ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સાધનાલક્ષી હોવાથી તેમાં મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય તો પરબ્રહ્મ જ છે. પરબ્રહ્મ તત્ત્વને ‘કેન્દ્ર’માં રાખીને જ અન્ય બધા આધ્યાત્મિક તત્ત્વો અને વિષયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ યથાર્થ અને અસંદિગ્ધપણે સમજવાથી, તેમનો આશરો કરવાથી, તેમની દૃઢ ઉપાસના-ભક્તિ-સેવા કરવાથી, તેમનામાં અખંડવૃત્તિ અને દિવ્યભાવ રાખવાથી સાધકને અધ્યાત્મસાધનામાં કયા કયા ફાયદા થાય છે અને એ બધું ન કરવાથી તેને શી ખોટ જાય છે તેનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ વચનામૃતમાં કરવામાં આવ્યું છે.

અનાદિથી જીવ સાથે વળગેલાં અજ્ઞાન, વાસના તેમજ સ્વભાવનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થવા અને છતે દેહે જ જીવન્મુક્ત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે

‘પરબ્રહ્મ’ તત્ત્વના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કેવળ આવશ્યક જ નહિ, પરંતુ અનિવાર્ય છે. આ પ્રકારની સમજણ મહારાજે વચનામૃતમાં વારંવાર આપી છે. મહારાજે જુદા જુદા શબ્દોમાં વારંવાર સમજાવ્યું છે કે ભગવાનના સ્વરૂપના જ્ઞાન વગર, યથાર્થ નિશ્ચયની દૃઢતા વગર, તેમના સ્વરૂપની શરણાગતિ, ભક્તિ, ઉપાસના અને નિષ્ઠા વગર, કોઈ પણ સાધનથી જીવની વૃત્તિ માયિક વિષયોમાંથી પાછી વળી શકે તેમ નથી, વાસનાની નિવૃત્તિ થઈ શકે તેમ નથી, જીવ માયા-પર થઈ શકે તેમ નથી. એટલે કે તેનું આત્યંતિક કલ્યાણ થઈ શકે તેમ જ નથી.

પરબ્રહ્મના સ્વરૂપ અંતર્ગત અનેક પાસાંઓમાંથી એમનું સાકારપણું, સર્વ-કર્તાહર્તાપણું, સર્વોપરીપણું, પ્રત્યક્ષપણું અને દિવ્યપણું સમજવાથી લાભ અને ન સમજવાથી થતા નુકસાનના નિરૂપણ દ્વારા તે તે પાસાંને સમજવાની અનિવાર્યતા જે તે પાસાના નિરૂપણ વખતે કરીશું; તેમ છતાં અહીં આપણે વચનામૃત અને સ્વામીની વાતોના થોડાક સંદર્ભો દ્વારા આ મુદ્દાને સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજીએ :

પ્ર. ૫૬ – “કેટલાક સિદ્ધ થાય છે ને કેટલાક સર્વજ્ઞ થાય છે ને કેટલાક દેવતા થાય છે, ઈત્યાદિક અનંત પ્રકારની મોટવપને પામે છે તથા પરમપદને પામે છે, એ સર્વે ભગવાનની ઉપાસનાને બળે પામે છે, પણ ઉપાસના વિના કોઈ વાત સિદ્ધ થતી નથી.”

પ્ર. ૫૭ – “ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણવું એ બે અસાધારણ મોક્ષના હેતુ છે.”

મ. ૧૩ – “જ્યારે એ સ્વરૂપ જેને જાણ્યામાં આવે તેને જેમ અમને કોઈ વિષય સંબંધી સુખમાં આસક્તિ નથી, તેમ તે પુરુષને પણ ક્યાંઈ આસક્તિ રહે જ નહિ. અને તે સ્વરૂપને તો તમે પણ દેખો છો, પણ તમારા સમજ્યામાં પરિપૂર્ણ આવતું નથી. અને જ્યારે એ વાર્તા સમજ્યામાં આવશે ત્યારે પંચવિષય કે કામ-ક્રોધાદિક સ્વભાવ તે જીત્યામાં પ્રયાસ થશે નહિ, સહજે જિતાઈ જશે... એવી રીતે જેણે ભગવાનનું સ્વરૂપ જાણ્યું, તેને અમારી પેઠે જ પંચવિષયમાં ક્યાંઈ પ્રીતિ રહેતી નથી ને તે સ્વતંત્ર થાય છે...”

...જ્યારે એવું ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, તેને દૃઢ કરીને સમજશો ત્યારે તમને કોઈ પ્રકારનું વિઘ્ન કલ્યાણના માર્ગને વિશે નહિ થાય, ને એ ભગવાનના સ્વરૂપની દૃઢતા વિના તો ગમે તેટલો ત્યાગ રાખો ને ગમે તેટલા ઉપવાસ કરો પણ કોઈ રીતે ખામી ભાંગશે નહિ. ...જો ભગવાનના સ્વરૂપની આવી રીતે દૃઢતા હોય ને કદાચિત્ જો નિર્માન, નિર્લોભ, નિષ્કામ, નિઃસ્વાદ અને નિઃસ્નેહ એમાં કાંઈક થોડી-ઘણી

કાચ્યપ રહી જાય તો તેની કાંઈ ચિંતા નથી, પણ ભગવાનના સ્વરૂપમાં જો કોઈ રીતની સમજ્યામાં કસર રહી તો કોઈ રીતે વાંધો ભાંગશે નહિ, માટે દેહ છતે જે પ્રકારે આવું રહસ્ય સમજાય તેવો ઉપાય કરવો.”

મ. ૧૪ – “જેને ભગવાનના સ્વરૂપનો એવો નિશ્ચય છે ને જો તેમાં કાંઈક થોડી-ઘણી ખોટ રહી ગઈ હશે તોપણ તે ભૂંડી ગતિને નહિ પામે, તે તો અંતે જાતો નિર્ગુણપણાને જ પામશે. અને જેને ભગવાનના સ્વરૂપનો તો એવો નિશ્ચય નથી ને તે સૂધો ત્યાગી રહેતો હોય ને કામ, ક્રોધ, લોભાદિકને ટાળ્યામાં સાવધાન વર્તતો હોય તોપણ એના ટાળ્યા કામાદિક નહિ ટળે અને તે અંતે ખરાબ થઈને નરકમાં જ જશે. અને આવું જે ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન તે જેને થયું હોય ને તેને થોડી બુદ્ધિ હોય તોપણ એને મોટી બુદ્ધિવાળો જાણવો. અને આવું ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન જેને ન હોય ને તેને જો ઝાઝી બુદ્ધિ હોય તોપણ તેને બુદ્ધિહીન જાણવો.”

વર. ૧૨ – “ભગવાનના સ્વરૂપનો જેને સત્સમાગમે કરીને દૃઢ નિશ્ચય થાય છે, તેનો જીવ બીજના ચંદ્રમાની પેઠે દિવસે દિવસે વૃદ્ધિને પામતો જાય છે. અને જેમ ચંદ્રમાને વિશે જેમ જેમ સૂર્યની કળા આવતી જાય તેમ તેમ તે ચંદ્રમા વૃદ્ધિને પામતો જાય છે, તે જ્યારે પૂર્ણમાસી આવે ત્યારે ચંદ્રમા સંપૂર્ણ થાય છે; તેમ ભગવાનનો પરિપૂર્ણ નિશ્ચય થયા મોર તો એ જીવ અમાવાસ્યાના ચંદ્રની પેઠે કળાએ રહિત બઘોત જેવો હોય. પછી જેમ જેમ પરમેશ્વરના મહિમાએ સહિત નિશ્ચયને પામે છે તેમ તેમ વૃદ્ધિને પામીને પૂર્ણમાસીના ચંદ્ર જેવો એ જીવાત્મા થાય છે. પછી એને ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ નિશ્ચયમાંથી ડગાવવાને સમર્થ નથી થતાં. અને પરમેશ્વર ગમે તેવાં ચરિત્ર કરે તોપણ તેને કોઈ રીતે ભગવાનને વિશે દોષ ભાસતો જ નથી. એવો જેને મહિમાએ સહિત ભગવાનનો નિશ્ચય હોય તે ભક્ત નિર્ભય થઈ ચૂક્યો.”

ગુણાતીતાનંદ સ્વામી કહે છે :

◆ “ભગવાનના સ્વરૂપની નિષ્ઠા થઈ તેને સાધન સર્વે થઈ રહ્યાં, બાકી કાંઈ કરવું રહ્યું નથી.” (સ્વા. વા. : ૧/૧૨૩)

◆ “ભગવાન છે તે એકડો છે ને સાધન છે તે મીંડાં છે.” (સ્વા. વા. : ૫/૧૮૨)

◆ “સ્વરૂપનિષ્ઠા છે ને મહિમા છે એ તો વરને ઠેકાણે છે, ને બીજાં સાધન તો જાનને ઠેકાણે છે.” (સ્વા. વા. : ૧/૨૮૮)

◆ “એક જણે સ્વામીને પૂછ્યું જે, ‘વચનામૃતમાં ક્યાંક આશરાનું બળ કહ્યું છે, ક્યાંક ધર્મનું, ક્યાંક વૈરાગ્યનું, ક્યાંક આત્મનિષ્ઠાનું ને ક્યાંક પાછી તે આત્મનિષ્ઠા ડગાડી નાંખી છે. એવાં કંઈક ઠેકાણે અનંત સાધન કહ્યાં છે; તેમાં એકને વિશે

સર્વે આવી જાય ને ઉત્તમ મોક્ષ થાય એવું એક કહો.’ એટલે સ્વામી કહે જે, ‘ઉપાસના હોય ને ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય હોય તો બધાં આવે.’ (સ્વા. વા. : ૬/૨૮૪)

‘વચનામૃત’ તથા ‘સ્વામીની વાતો’ના ઉપરોક્ત કેટલાક સંદર્ભોના આધારે મહારાજ અને સ્વામીના કહેવાનું તાત્પર્ય સમજી શકાય તેમ છે. આત્યંતિક કલ્યાણના આ પરમ પુરુષાર્થની સાધનામાં પરબ્રહ્મ તત્ત્વ સમજવું કેટલું મહત્ત્વનું છે તેનો સ્પષ્ટપણે ખ્યાલ આવી જાય છે. અધ્યાત્મ-સાધનામાં ઘણું બધું સમજવાનું અને કરવાનું હોય છે. તે વિશે અનેક શાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકારની વાતો આવે છે, પણ જો આ પરબ્રહ્મ તત્ત્વ ન સમજાય, તેમના સ્વરૂપને વિશે દિવ્યભાવ અને માહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત નિશ્ચય દૃઢ ન થાય અને તેમના સ્વરૂપની યથાર્થ ઉપાસના-નિષ્ઠા દૃઢ ન થાય તો બીજું જે કાંઈ કર્યું કે સમજાયું તેનાથી આત્યંતિક મુક્તિ થતી નથી. પરંતુ જો ભગવાનનું સ્વરૂપ તત્ત્વે સહિત સમજાયું, તો બીજું કંઈ કરવાનું કે સમજવાનું રહેતું નથી. મહારાજ પોતે જ પોતાનાં દિવ્ય વચનોથી આ વાતને ઘૂંટાવતાં વચ. પ્ર. ૬૩માં કહે છે : “તત્ત્વે કરીને ભગવાનનું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી એને કાંઈ જાણવું રહેતું નથી... એવી રીતે મહિમાએ સહિત જે ભગવાનનો નિશ્ચય તે જેને હૃદયમાં દૃઢપણે થયો હોય તેને કાળ, કર્મ, માયા કોઈ બંધન કરવા સમર્થ નથી. માટે એવી રીતે તત્ત્વે કરીને જે ભગવાનને જાણે તેને કાંઈ કરવું રહ્યું નથી.”

હવે આપણે પરબ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષયક વિવિધ પાસાંનો વિચાર કરીશું.

૨.૨ પરબ્રહ્મ : સર્વેથી ભિન્ન, નિત્ય અને વાસ્તવિક તત્ત્વ

‘શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શન’માં પરબ્રહ્મતત્ત્વ અક્ષરબ્રહ્મ, ઈશ્વર, જીવ અને માયા થકી તત્ત્વ, સ્વરૂપ અને ગુણથી વિલક્ષણ છે. તેઓ અક્ષરબ્રહ્મથી પણ પર હોવાથી પરબ્રહ્મ, સર્વે ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર હોવાથી પરમેશ્વર અને સર્વે આત્માના પણ આત્મા હોવાથી પરમાત્મા તરીકે ઓળખાય છે.

પરબ્રહ્મ અનાદિ અને અનંત છે અર્થાત્ તેમનો ઉદ્ભવ કે નાશ નથી થતો. તેઓ ત્રિકાલાબાધિત, નિત્ય, વાસ્તવિક અને પારમાર્થિક સત તત્ત્વ છે. તેઓ સદૈવ અને સર્વથા અવિકારી અને સ્વરૂપ-સ્વભાવે કરીને સચ્ચિદાનંદરૂપ છે.

૨.૩ પરબ્રહ્મ : ઉપેય અને ઉપાય

‘શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શન’માં જીવનનું પરમ લક્ષ્ય પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ, એમનો સાક્ષાત્કાર છે અને એમના દ્વારા આત્માની મુક્તિ છે. તેથી ઉપેય (પ્રાપ્ત્ય/

સાધ્ય) જો કોઈ હોય તો તે પરબ્રહ્મ જ છે. પરંતુ સાથે સાથે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અને એમના સાક્ષાત્કારનો કે મુક્તિનો ઉપાય પણ એ પોતે જ છે. એમની કૃપા-પ્રસન્નતા વગર જીવ કોટિ સાધનો કે ઉપાયો કરે તોપણ ન તો એને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય, ન તો એને પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય કે ન તો એની મુક્તિ થાય. પરબ્રહ્મ પોતે જ પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ જીવોને કરાવે છે, પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખાવે છે અને જીવોનો મોક્ષ કરે છે. તેથી એવું કહી શકાય કે માનવ-જીવનમાં પરમ પ્રાપ્તિ કે સાધ્ય તો પરબ્રહ્મ છે જ, પણ એ પ્રાપ્તિ માટે ઉપાય કે સાધન પણ એ પરબ્રહ્મ પોતે જ છે. જોકે શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શન'માં પરબ્રહ્મની ઓળખાણ કે આત્માની આત્યંતિક મુક્તિ માટે અક્ષરબ્રહ્મને પણ ઉપાય તરીકે સ્વીકાર્યા છે, પરંતુ તેમનું ઉપાયપણું પરબ્રહ્મને આધીન છે, જ્યારે પરબ્રહ્મ તો સ્વતઃ અને સ્વતંત્રપણે ઉપાયરૂપ છે.

૨.૪ પરબ્રહ્મ : એક અને અદ્વિતીય

પરબ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય હતા, છે અને રહેશે; કારણ કે સ્વરૂપ અને ગુણથી સંપૂર્ણપણે પરબ્રહ્મ જેવા થવાને કોઈ સમર્થ નથી.(સા. ૧૧, અં. ૩૭) વગેરે વચનામૃતોમાં 'ભક્ત ભગવાનના સાધર્મ્યને પામે છે', એમ શ્રીજમહારાજે કહ્યું છે; તે માયાથી નિર્લેપ રહેવાપણું તથા આનંદાદિક ગુણોનું અમુક અંશે સામ્ય અને સાધર્મ્ય છે. જોકે તે ગુણોનું આંશિક સામ્ય પણ પરબ્રહ્મને આધીન જ છે, પરંતુ પરબ્રહ્મથી સ્વતંત્રપણે કોઈપણને પરબ્રહ્મનું કોઈ પણ પ્રકારનું સાધર્મ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી.

આ રીતે જીવ, ઈશ્વર, અક્ષરમુક્ત કે અક્ષરબ્રહ્મ પણ પરબ્રહ્મ થઈ શકે તેમ નથી.(વચ. કા. ૧૦, અં. ૩૭)તેથી પરબ્રહ્મ સદૈવ એક અને અદ્વિતીય જ રહે છે.

શ્રીજમહારાજ ભગવાનનું અદ્વિતીયપણું સમજાવતાં કહે છે :

લો. ૪ – “ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ એક જ છે, અને તે ભગવાન અતિ સમર્થ છે ને તે જેવો થવાને કાજે અક્ષર પર્યંત કોઈ સમર્થ થતો નથી, એ સિદ્ધાંત છે.”

અં. ૩૯ – “જે ભગવાન છે તે જેવા તો એ એક જ છે અને ભગવાનને ભજી ભજીને ઘણાક ભગવાનના સાધર્મ્યપણાને પામ્યા છે, તોપણ તે ભગવાન જેવા તો થતા જ નથી...સર્વ ક્રિયાના પ્રવર્તાવનારા ને સર્વેના સ્વામી એક જ ભગવાન છે તથા ભગવાન સંગાથે બીજાને દાવ બંધાય એમ પણ જણાતું નથી. માટે ભગવાન તો એક જ છે.”

૨.૫ પરબ્રહ્મ : સગુણ અને નિર્ગુણ

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ સગુણ પણ છે અને નિર્ગુણ પણ છે.

શ્રીજીમહારાજ સમજાવે છે કે પરબ્રહ્મનું સગુણપણું એટલે અનંત કલ્યાણકારી ગુણોથી યુક્તપણું અને નિર્ગુણપણું એટલે માયિક ગુણો-દોષો-વિકારોથી રહિતપણું. (વચ. પ્ર. ૬૬)

પરબ્રહ્મમાં જ્ઞાન, શક્તિ, બળ, ઐશ્વર્ય, વીર્ય અને તેજ આ છ પ્રકારના ભગ(ઐશ્વર્ય) યા ગુણો હોવાથી તેમને ભગવાન કહેવામાં આવે છે. ઉપરોક્ત છ ગુણો ઉપરાંત સત્ય, શૌચ, દયા, ક્ષમા, શમ, દમ, તિતિક્ષા, ઉપરતિ, સુખ, આનંદ, કારુણ્ય, વાત્સલ્ય, સૌશીલ્ય, ઔદાર્ય, સૌલભ્ય, સૌહાર્દ, આર્જવ, માર્દવ, ધૈર્ય, શૌર્ય, સ્થૈર્ય, માધુર્ય, ગાંભીર્ય, ચાતુર્ય, જેવા અનંત કલ્યાણકારી ગુણો રહ્યા છે.

(વચ. પ્ર. ૬૨, મ. ૬૭)

પરબ્રહ્મના ગુણો તથા મહિમાને દેવો અને શાસ્ત્રો પણ પાર પામતાં નથી, એવા આ સર્વે ગુણો ઔપાધિક નથી; પરંતુ સ્વાભાવિક અને વાસ્તવિક છે. તે બધા જ ગુણો કલ્યાણકારી, દિવ્ય, અનવધિકાતિશય, નિત્ય, નિર્દોષ, પરિપૂર્ણ, સ્વતંત્ર અને નિરંકુશ છે. પરમાત્મામાં આવા ગુણોનું અપારપણું હોવાથી જ પરમાત્માને ગુણનિધિ, ગુણરત્નાકર, ગુણસાગર એવાં નામથી કહેવામાં આવે છે. ગુણસાગર પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ પોતાની સ્વતંત્ર ઈચ્છાથી જ પોતાના અનંત ગુણોમાંથી કેટલાક ગુણોને પ્રસંગોપાત્ત તિરોહિત પણ કરે છે.

આ રીતે પરબ્રહ્મમાં અનંત દિવ્ય અને કલ્યાણકારી ગુણો હોવાથી તેઓ સગુણ કહેવાય છે.

વળી, આ પરબ્રહ્મમાં સત્ત્વ, રજસ, તમસ આદિક માયિક ગુણો; કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, ઈર્ષ્યા, અસૂયા, મત્સર, રાગ-દ્વેષ, અહં-મમત્વ આદિક માયિક વિકારો કે દોષો પણ નથી, તેથી તેઓ સર્વદા અને સર્વથા નિર્દોષ કે નિર્ગુણ જ છે.

૨.૬ પરબ્રહ્મ : અન્વય અને વ્યતિરેક

પરબ્રહ્મ અન્વય પણ છે અને વ્યતિરેક પણ છે.

અક્ષરબ્રહ્મ, અક્ષરમુક્તો, ઈશ્વરો, જીવો, માયા અને માયાનાં કાર્યરૂપ અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોમાં પરબ્રહ્મ પોતાની અંતર્યામી શક્તિએ કરીને એ સર્વેના નિયંતાપણે વ્યાપીને રહ્યા છે એ એમનું અન્વય સ્વરૂપ છે. (વચ. પ્ર. ૭, સા. ૫)

પરબ્રહ્મનું આ અન્વય સ્વરૂપ એ જ અંતર્યામી સ્વરૂપ છે, કે જે સર્વેમાં વ્યાપીને રહ્યું છે. (વચ. પ્ર. ૪૧, લો. ૭) પરબ્રહ્મ આ અન્વય સ્વરૂપે જ દરેક જીવ-ઈશ્વર અને અક્ષરના સાક્ષીપણે રહ્યા છે. (વચ. સા. ૫, કા. ૪)

પરબ્રહ્મ મૂર્તિમાન સ્વરૂપે જીવ, ઈશ્વર, માયા અને અક્ષરથી પૃથક્પણે અક્ષરધામમાં વિરાજમાન છે એ એમનું વ્યતિરેક સ્વરૂપ છે. (વચ. પ્ર. ૭, સા. ૫)

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ પોતે અક્ષરધામમાં સદૈવ વ્યતિરેક સ્વરૂપે મૂર્તિમાન રૂપે વિરાજમાન થકા જ અંતર્યામી કે અન્વય સ્વરૂપે સર્વત્ર રહેલા છે. (વચ. મ. ૧૦, અં. ૩૭)

૨.૭ પરબ્રહ્મ : સર્વસુખસાગર

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણની દિવ્ય મૂર્તિમાં અનંત, અપાર, મહા-અલૌકિક, દિવ્ય, નિર્ગુણ, અચળ, અખંડ, અવિનાશી, શાશ્વત સુખ રહ્યું છે. શ્રીજીમહારાજ ભગવાનના સુખ વિશે વચનામૃતમાં જે વાત કરે છે, તેને ભાવાર્થ રૂપે જોઈએ :

- ભગવાનના એક નિમિષમાત્રનાં દર્શનમાં અનંત કોટિ બ્રહ્માંડનાં વિષય-સુખ વારીફેરીને નાખી દઈએ અને ભગવાનના એક રોમમાં જેટલું સુખ રહ્યું છે તેટલું સુખ અનંત કોટિ બ્રહ્માંડોનાં વિષયસુખ ભેળાં કરીએ તોપણ તેના કોટિમા ભાગની બરોબર થાય નહિ. (વચ. સા. ૧)
- જે ભગવાનનું અક્ષરધામ છે તેની આગળ બીજા જે દેવતાના લોક છે, તેને મોક્ષધર્મને વિશે નરક તુલ્ય કહ્યા છે. (વચ. પ્ર. ૬૦, સા. ૧, અં. ૨૮)
- ભગવાનના સુખની આગળ અનંત રૂપવાન સ્ત્રીઓને જોયાનું સુખ તુચ્છ થઈ જાય છે અને આ લોક, પરલોક સંબંધી પંચવિષયનાં સુખ ભગવાનની મૂર્તિના સુખ આગળ તુચ્છ થઈ જાય છે. (વચ. લો. ૧૮)
- ભગવાનના સ્વરૂપમાં સર્વે સુખ ભેળાં રહ્યાં છે. (વચ. મ. ૧, અં. ૨૭)
- સર્વસુખમયમૂર્તિ તો ભગવાન જ છે. (વચ. અં. ૨૮)
- તેઓ તો સર્વ સુખમાત્રના રાશિ છે. (વચ. અં. ૩૯)

૨.૮ પરબ્રહ્મ : સર્વજ્ઞ, સર્વાંતર્યામી

પરબ્રહ્મમાં જે જ્ઞાનશક્તિ છે (વચ. પ્ર. ૬૫), તેણે કરીને તેમાં સર્વજ્ઞપણું છે. તેમનું સર્વજ્ઞપણું સહજ, સ્વતઃ અને સ્વતંત્રપણે છે. શ્રીજીમહારાજ વચ.

મ. ૫૩માં કહે છે : “ભગવાન તો અનંત કોટિ બ્રહ્માંડને વિશે રહ્યા એવા જે જીવ ને ઈશ્વર તેને જેમ હથેળીમાં જળનું ટીપું હોય ને તેને દેખે તેમ દેખે છે.”

પરબ્રહ્મનું આ સર્વજ્ઞપણું છે. તેઓ અનંત જીવો-ઈશ્વરોની ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન એમ ત્રણેય કાળની મન-કર્મ-વચને થતી સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ ક્રિયાઓને તથા અનંત કોટિ બ્રહ્માંડમાં થયેલ, થતી અને થનારી પ્રત્યેક ઘટનાને હાથમાં રહેલા આમળાની જેમ(હસ્તામલકવત્) પ્રત્યક્ષપણે એકકાળાવચ્ચિન્ન યથાર્થ જાણી શકે છે, જોઈ શકે છે.

૨.૯ પરબ્રહ્મ : સર્વશક્તિમાન

પરબ્રહ્મમાં અસાધારણ શક્તિ રહેલી છે. તેઓ કર્તુમ્-અકર્તુમ્-અન્યથાકર્તુ શક્તિ ધરાવે છે. (વચ. લો. ૧૩)

ભગવાનની શક્તિ અસંખ્યાત, સ્વાભાવિક, અનવધિકાતિશય(જેના ઉત્કર્ષ કરતાં અધિક ઉત્કર્ષ બીજા કોઈની શક્તિમાં નથી), સ્વતઃ સ્વતંત્ર(અન્યને આધીન નહિ) અને અપરિચ્છિન્ન અર્થાત્ અનંત-અપાર છે. આ રીતે પરમાત્માની શક્તિમાં અનેક વિલક્ષણ વિશેષતાઓ છે, જે સર્વોત્કૃષ્ટતાનો નિર્દેશ કરે છે. તેથી તો શાસ્ત્રોમાં ભગવાનની શક્તિ માટે અનંત શક્તિ, અદ્ભુત શક્તિ, અચિંત્ય શક્તિ, અતર્ક્ય શક્તિ, અઘટિત ઘટના શક્તિ, યોગકળા-યોગશક્તિ, યોગમાયા, વિચિત્ર શક્તિ, વિવિધ શક્તિ, વિલક્ષણ શક્તિ, દિવ્ય શક્તિ, અસાધારણ શક્તિ, નિરંકુશ શક્તિ, મહાશક્તિ અને અલૌકિક શક્તિ જેવા સાર્થક શબ્દો પ્રયોજાયા છે.

ભગવાનમાં રહેલી આ શક્તિથી જ તેઓ સંકલ્પમાત્રથી અનંતકોટિ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરી શકે છે, અનંતકોટિ બ્રહ્માંડને ધારી શકે છે અને અક્ષરબ્રહ્મ તથા અનંતકોટિ જીવો, ઈશ્વરોનું નિયમન કરી શકે છે. પરબ્રહ્મમાં રહેલી આવી વિશિષ્ટ શક્તિનું સવિશેષ નિરૂપણ શ્રીજમહારાજે અનેક વચનામૃતો(વચ. પ્ર. ૨૭, લો. ૧૩, વ. ૧૩, અં. ૩૯)માં કરેલું છે.

૨.૧૦. પરબ્રહ્મ : અનંતકોટિ બ્રહ્માંડના રાજાધિરાજ - નિયંતા

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ અનંતકોટિ બ્રહ્માંડના રાજાધિરાજ છે.(વચ. લો. ૧૮, પં. ૪) તેથી તેઓ અક્ષરબ્રહ્મ, અનંત જીવો, ઈશ્વરો અને અક્ષરમુક્તો તથા અનંતકોટિ બ્રહ્માંડરૂપ આ સમગ્ર જગતના નિયંતા કે પ્રશાસ્તા છે.(વચ. પ્ર. ૬૪, લો. ૧૪, અં. ૩૯)તેઓ જ પોતે અક્ષરધામમાં વ્યતિરેક સ્વરૂપે મૂર્તિમાન

વિરાજમાન થકા પોતાના અન્વય સ્વરૂપથી (અંતર્યામી શક્તિથી) જડ-ચેતનાત્મક આ સમગ્ર જગતનું નિયમન કે પ્રશાસન કરે છે. (વચ. પ્ર. ૭૮, લો. ૧૨) આ એમનું અસાધારણ ઐશ્વર્ય છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણના શ્રીમુખનાં વચનો વિચારીએ :

પં. ૪ – “એ ભગવાન અસંખ્ય કોટિ જે બ્રહ્માંડરૂપ ગામ તેના રાજાધિરાજ છે અને એ બ્રહ્માંડરૂપ જે ગામ તેના મુખ્ય પટેલ તો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ છે; જેમ એક ગામમાં એક પટેલ મોટો હોય, તેને તે ગામની સર્વે પ્રજા તે આવીને નમે ને આજ્ઞામાં રહે, ને તે પટેલ રાજાને નમે, તેમ બ્રહ્માંડ- બ્રહ્માંડ પ્રત્યે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ છે તે મોટેરા છે ને બીજા જે બ્રહ્માંડમાં દેવ, દૈત્ય, મનુષ્ય, ઋષિ, પ્રજાપતિ તે એને ભજે છે ને આજ્ઞામાં રહે છે ને, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ તે ભગવાન પુરુષોત્તમને ભજે છે ને આજ્ઞામાં વર્તે છે.”

મ. ૬૬ – “ભગવાન છે તે અતિ સમર્થ છે ને તેની આજ્ઞાને બ્રહ્માદિક સમગ્ર દેવ પાળે છે તથા કાળ-માયાદિક જે સર્વે બ્રહ્માંડનાં કારણ તે પણ ભગવાનના ભય થકી સાવધાન થઈને ભગવાનની આજ્ઞામાં રહે છે.”

૨.૧૧ પરબ્રહ્મ : સર્વકર્મફળપ્રદાતા અને મોક્ષપ્રદાતા

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ જ દરેક જીવના શુભાશુભ કર્માનુસાર સર્વ કર્મફળપ્રદાતા અને મોક્ષદાતા છે.

કર્મફળપ્રદાતા એવા ભગવાન વિના કોઈ જીવ સ્વતંત્રપણે કોઈ પ્રકારનું કર્મ પણ કરી શકતો નથી કે તેનું ફળ પણ ભોગવી શકતો નથી. શ્રીજમહારાજ નીચેનાં બે વચનામૃતોમાં આ હકીકત સમજાવતાં કહે છે :

પ્ર. ૬૫ – “જીવને જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થા ભોગવાય છે તે કેવળ કર્મે કરીને જ નથી ભોગવાતી. એ તો કર્મના ફળપ્રદાતા જે પરમેશ્વર તે એ જીવને જ્યારે કર્મફળ ભોગવાવે છે ત્યારે ભોગવે છે. ...જ્યારે જે કર્મના ફળને ભોગવાવનારા પરમેશ્વર છે તે એને જે અવસ્થાના કર્મફળને ભોગવાવે તેને જ ભોગવી શકે છે, પણ એ જીવ પોતાની ઈચ્છાએ કરીને અથવા કર્મે કરીને કર્મના ફળને ભોગવી શકતો નથી.”

અં. ૩૭ – “એ ભગવાન છે તે પોતાના ધામરૂપ એક દેશને વિશે રહ્યા થકા જ અન્વયપણે અનેક બ્રહ્માંડને વિશે રહ્યા જે સર્વે જીવના સમૂહ તેમને વિશે તેમના યથાયોગ્ય કર્મફળપ્રદાતાપણે અંતર્યામીરૂપે કરીને રહ્યા છે અને સર્વ જીવના જીવન છે ને એ વિના એ જીવ કાંઈ કરવાને ને ભોગવવાને સમર્થ થતો નથી.”

ભગવાન સર્વજ્ઞ-સર્વાર્થાત્મા (વય. પ્ર. ૧૩, મ. ૨૭, અં. ૩૭) હોવાથી પ્રત્યેક જીવ-ઈશ્વરના સાક્ષી (સા. ૫, કા. ૪) બનીને જે તે જીવ-ઈશ્વરનાં કર્મ, કર્મ કરવા પાછળની ભાવના અને કર્મ કરતી વખતે જીવની વિભિન્ન વૃત્તિ સમ્યક્પણે જાણે છે અને તદનુસાર તેને સુખદુઃખરૂપ ફળ આપે છે. કર્મફળ-પ્રદાતા ભગવાન જીવનાં કર્મો અનુસાર એને જુદી જુદી ભોગભૂમિમાં(વિભિન્ન લોકોમાં) અને જુદી જુદી યોનિમાં જુદા જુદા પ્રકારના દેહ આપે છે.(વય. પ્ર. ૧૩, મ. ૪૫) જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં વિવિધ પ્રકારના સુખદુઃખાત્મક ભોગનો યોગ કરાવી આપે છે અને એ ફળ ભોગવાવે છે.(વય. સા. ૬, અં. ૩૭)

આ રીતે જીવના સર્વે શુભાશુભ કર્મના ફળપ્રદાતા પરબ્રહ્મ છે. વળી, જે જીવ પોતાના શરણે આવીને ભક્તિ-ઉપાસના કરીને પ્રસન્ન કરે છે, તેને મોક્ષ-પ્રદાન પણ તેઓ જ કરે છે.(વય. અં. ૭, અમ. ૭)

૨.૧૨ પરબ્રહ્મ : સર્વકર્તાહર્તા

૨.૧૨.૧ પરબ્રહ્મને સર્વકર્તાહર્તા સમજવાની અનિવાર્યતા

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ જ આ સમગ્ર જગતના કર્તાહર્તા છે, એવી સમજણ દૃઢ કરવી, એ કોઈ પણ સાચા ઉપાસકને માટે અત્યંત આવશ્યક છે. ભગવાનને કર્તાહર્તા જાણવાથી થતા લાભ અને ન સમજવાથી થતા ગેરલાભ જણાવી મહારાજે વચનામૃતમાં ભગવાનને કર્તાહર્તા સમજવાની અનિવાર્યતા દર્શાવી છે.

● ભગવાનને સર્વકર્તા સમજવાથી લાભ

૧. કલ્યાણનું પરમ કારણ

જીવના કલ્યાણ માટે મુમુક્ષુઓ અષ્ટાંગયોગ, જપ, તપ, વ્રત, દાન, યજ્ઞ, તીર્થયાત્રા, શાસ્ત્રપઠન જેવી અનેક પ્રકારની સાધના કરતા હોય છે, પરંતુ આત્યંતિક મુક્તિ માટે મુખ્ય સાધના તો ભગવાનને કર્તાહર્તા સમજવા એ છે. શ્રીજમહારાજ કહે છે :

કા. ૧૦ – “જીવનું કલ્યાણ તો આટલી જ વાતમાં છે જે, ‘પ્રકટ પ્રમાણ એવા જે શ્રીકૃષ્ણ નારાયણ તેનું જ કર્યું સર્વે થાય છે પણ કાળ, કર્મ ને માયાદિક કોઈનું કર્યું કાંઈ થતું નથી.’ એવી રીતે ભગવાનને વિશે જ એક કર્તાપણું સમજવું એ જ કલ્યાણનું પરમ કારણ છે.”

મ. ૨૧ – “જેટલા કલ્યાણને અર્થે વ્યાસજીએ ગ્રંથ કર્યા છે તે સર્વે સૂરત રાખીને અમે સાંભળ્યા. તે સર્વે શાસ્ત્રમાં એ જ સિદ્ધાંત છે અને જીવના કલ્યાણને અર્થે પણ એટલી જ વાત છે જે, આ સર્વ જગત છે તેના કર્તાહર્તા એક ભગવાન છે.”

૨. રાજીપાનું સાધન

ભગવાન રાજી થાય તો જ આ જીવને જન્મ-મરણનું બંધન છૂટી શકે તેમ છે, આત્યંતિક મુક્તિ અને શાશ્વત સુખ મળી શકે તેમ છે. તેથી ભક્તો ભગવાનને રાજી કરવા માટે અનેક પ્રકારના ઉપાયો કરતા હોય છે. કોઈક ભગવાનને ચંદન-પુષ્પાદિકે કરીને પૂજે છે, તો કોઈક અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્રાલંકાર અને ભાતભાતનાં ભોજન ભગવાનને ધરાવે છે, કોઈ જપ અને તીર્થ કરે છે તો કોઈ દાન અને યજ્ઞ કરે છે, પણ મહારાજના મતે તો ભગવાનને રાજી કરવાનો શ્રેષ્ઠતમ ઉપાય તેમને સાકારરૂપે સર્વકર્તાહર્તા જાણવા એ જ છે.

‘ભગવાન શે પ્રકારે રાજી થાય છે ?’ એવો એક પ્રશ્ન ગામ ભૂવાના પટેલ કાનદાસજી વચ. વ. રમાં પૂછે છે. મહારાજ તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે, “જો ભગવાનનો દ્રોહ ન કરીએ તો ભગવાન રાજી થાય, ત્યારે કહેશો જે, દ્રોહ તે શું ? તો જે આ સર્વ જગતના કર્તાહર્તા ભગવાન છે તેને કર્તાહર્તા ન સમજીએ ને વિશ્વના કર્તાહર્તા કાળને જાણીએ અથવા માયાને જાણીએ અથવા કર્મને જાણીએ અથવા સ્વભાવને જાણીએ એ તે ભગવાનનો દ્રોહ છે. કેમ જે, ભગવાન સર્વના કર્તાહર્તા છે તેનો ત્યાગ કરીને કેવળ કાળ, કર્મ, સ્વભાવ અને માયા તેને જગતનાં કર્તાહર્તા કહે છે; માટે એ ભગવાનનો અતિ દ્રોહ છે. ...માટે ભગવાનને જગતના કર્તાહર્તા જાણે અને મૂર્તિમાન જાણે તે ઉપર જ ભગવાન રાજી થાય છે.”

૩. કલ્યાણકારી ગુણ આવ્યાનું કારણ

ભગવાનના કલ્યાણકારી ગુણો મુમુક્ષુઓમાં કેવી રીતે આવે તે સમજાવતાં શ્રીજીમહારાજ વચ. પ્ર. ૬૨માં કહે છે : “એ ગુણ સંતમાં આવ્યાનું કારણ તો એ છે જે, એને ભગવાનના સ્વરૂપનો યથાર્થ નિશ્ચય થાય તો એ કલ્યાણકારી ગુણ ભગવાનના છે તે સંતમાં આવે છે. તે નિશ્ચય કેવો હોય ? તો જે ભગવાનને કાળ જેવા ન જાણે, કર્મ જેવા ન જાણે, સ્વભાવ જેવા ન જાણે, માયા જેવા ન જાણે, પુરુષ જેવા ન જાણે અને સર્વ થકી ભગવાનને જુદા જાણે અને એ સર્વના નિયંતા જાણે ને સર્વના કર્તા જાણે અને એ સર્વના કર્તા થકા પણ એ નિર્લેપ છે

એમ ભગવાનને જાણે અને એવી રીતે જે પ્રત્યક્ષ ભગવાનના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કર્યો છે તે કોઈ રીતે કરીને ડગે નહિ, તે ગમે તેવાં તરેતરેનાં શાસ્ત્ર સાંભળે અને ગમે તેવા મતવાદીની વાત સાંભળે અને ગમે તેવા પોતાનું અંતઃકરણ કુતર્ક કરે પણ કોઈ રીતે કરીને ભગવાનના સ્વરૂપમાં ડગમગાટ થાય નહિ. એવી જાતનો જેને ભગવાનના સ્વરૂપનો નિશ્ચય હોય તેને ભગવાનનો સંબંધ થયો કહેવાય. ...ભગવાનના સ્વરૂપનો દૃઢ નિશ્ચયે કરીને સંબંધ થાય છે તેને વિશે ભગવાનના કલ્યાણકારી ગુણ આવે છે. પછી જેમ ભગવાન સર્વ પ્રકારે નિર્બંધ છે અને જે ચલાય તે કરવાને સમર્થ છે તેમ એ ભક્ત પણ અતિશય સમર્થ થાય છે અને નિર્બંધ થાય છે.”

ભગવાનને વિશે કર્તાપણાની આવી શુદ્ધ સમજણથી ભક્ત કેવું સામર્થ્ય અને કેવી અદ્ભુત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે !

૪. સ્નેહનું કારણ

શ્રીજીમહારાજ પ્ર. ૫૬, સા. ૧૫, મ. ૯ વગેરે વચનામૃતોમાં સમજાવે છે કે ગોપીઓના જેવો ભગવાનને વિશે અસાધારણ સ્નેહ હોય તો બીજું કંઈ કરવાનું રહેતું નથી. ભગવાનને વિશે આવો અસાધારણ પ્રેમ થવાનું કારણ સમજાવતાં મહારાજ વચ. પ્ર. ૫૮માં કહે છે : “એક તો ભગવાનનો વિશ્વાસ હોય જે, ‘આ મને મળ્યા છે તે નિશ્ચય જ ભગવાન છે’, તથા આસ્તિકપણું હોય, તથા ભગવાનનાં જે ઐશ્વર્ય તેને જાણે જે, ‘આ ભગવાન છે તે બ્રહ્મમહોલ, ગોલોક, શ્વેતદ્વીપ એ આદિક સર્વે ધામના પતિ છે તથા અનંત કોટિ બ્રહ્માંડના પતિ છે તથા સર્વના કર્તા છે.’ અને પુરુષ, કાળ, કર્મ, માયા, ત્રણ ગુણ, ચોવીસ તત્ત્વ, બ્રહ્માદિક દેવ એ કોઈને આ બ્રહ્માંડના કર્તા જાણે નહિ, એક ભગવાન પુરુષોત્તમને જ કર્તા જાણે અને સર્વના અંતર્યામી જાણે. એવી રીતની સમજણે સહિત જે પ્રત્યક્ષ ભગવાનના સ્વરૂપને વિશે નિશ્ચય તે જ પરમેશ્વરને વિશે અસાધારણ સ્નેહનું કારણ છે.”

૫. ભગવાનને ગમતા થવાનો ઉપાય

ભગવાન સર્વ સુખના ધામ અને મોક્ષના એકમાત્ર કારણ હોવાથી સૌને ભગવાન તો ગમે છે, પણ ભગવાનને ભક્ત ગમે તો સર્વે કામ સરે. તેથી પ્રશ્ન થાય કે કેવો ભક્ત ભગવાનને ગમે છે ? મહારાજ પોતાને ગમતા ભક્તની સમજણ કેવી હોવી જોઈએ તે વચ. પ્ર. ૩૭માં બતાવે છે : “...એમ જાણે જે,

‘એ ભગવાન વિના બીજો કોઈ જગતનો કર્તા છે જ નહિ.’ અને એમ જાણે જે, ‘ભગવાન વિના સૂકું પાંદડું પણ ફરવાને સમર્થ નથી.’ એવી જેને ભગવાનને વિશે.... દૃઢ પ્રતીતિ હોય ને તે જેવો-તેવો હોય તોપણ એ અમને ગમે છે અને એને માથે કાળ, કર્મ ને માયા તેનો હુકમ નથી અને જો એને દંડ દેવો હોય તો ભગવાન પોતે દે છે, પણ બીજા કોઈનો એને માથે હુકમ નથી. અને એવી નિષ્ઠા ન હોય ને તે જો ત્યાગવૈરાગ્યે યુક્ત હોય તોપણ તેનો અમારા અંતરમાં ભાર આવે નહિ.”

૬. દ્વન્દ્વોમાં સ્થિરતાનો ઉપાય

આ જગત તો સુખદુઃખનો દરિયો છે. જગતમાં રહેનાર દરેકને પોતાના વાંકે કે વગર વાંકે પણ સુખદુઃખ, માન-અપમાન, હર્ષશોક કે હાણવૃદ્ધિના પ્રસંગોનો સામનો કરવો જ પડતો હોય છે. આવાં દ્વન્દ્વોમાં સ્થિરતા અને સમતા રહે તે માટે ભગવાનને જ કર્તાહર્તા સમજવા જરૂરી છે. શ્રીજીમહારાજ વચ. પ્ર. ૭૪માં કહે છે : “આપણે તો શ્રીકૃષ્ણ નારાયણના દાસ છીએ, તે શ્રીકૃષ્ણ નારાયણને જેમ ગમે તેમ રાજી રહેવું અને એ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ઈચ્છા હશે તો સત્સંગીની વૃદ્ધિ થશે ને જો એમને ઘટાડવો હશે તો ઘટી જશે અને એ ભગવાન આપણને હાથીએ બેસાડે તો હાથીએ બેસીને રાજી રહેવું અને ગધેડે બેસાડે તો ગધેડે બેસીને રાજી રહેવું. અને એ ભગવાનનાં ચરણારવિંદ વિના બીજે ક્યાંઈ પ્રીતિ રાખવી નહિ. અને એ ભગવાનની ઈચ્છાએ કરીને જેવી રીતે સત્સંગીની વૃદ્ધિ થતી હોય તેવી રીતે રાજી રહેવું, પછી એ ભગવાનની ઈચ્છા હોય તો બધું જગત સત્સંગી થાઓ અથવા એની ઈચ્છાએ કરીને સર્વે સત્સંગી મટી જાઓ, પણ કોઈ રીતે હર્ષશોક મનમાં ધારવો નહિ, એ ભગવાનનું કર્યું સર્વે થાય છે. માટે સૂકું પાનડું જેમ વાયુને આધારે ફરે છે તેમ એ ભગવાનને આધીન રહીને આનંદમાં એ પરમેશ્વરનું ભજન કરવું, અને કોઈ જાતનો મનમાં ઉદ્વેગ આવવા દેવો નહિ.”

વળી, ગમે તેવાં દુઃખોના પ્રસંગોમાં ભગવાનના કર્તાપણાની આવી સમજણ કેળવીને સદાય મગન(આનંદમાં) રહેવાની સલાહ મહારાજ વચ. મ. ૬૨માં આપે છે : “ભગવાનનો જે ભક્ત હોય તેને તો જે જે પ્રકારનાં દુઃખ આવે છે તે દુઃખના દેનારા કાળ, કર્મ, માયા એમાંથી કોઈ નથી. એ તો પંડે ભગવાન જ પોતાના ભક્તની ધીરજ જોવાને અર્થે દુઃખને પ્રેરે છે. અને પછી જેમ કોઈક પુરુષ પડદામાં રહીને જુએ, તેમ ભક્તની ધીરજને ભગવાન ભક્તના હૃદયમાં રહીને જોયા કરે છે, પણ કાળ, કર્મ, માયાનો શો ભાર છે જે ભગવાનના

ભક્તને પીડી શકે ? એ તો ભગવાનની જ ઈચ્છા છે, એમ જાણીને ભગવાનનો ભક્ત હોય તેને મગન રહેવું.”

અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પણ આવી સમજણ દેઢાવતાં કહે છે :

◆ “જો માર માર કરતો કોઈ આવતો હોય તો એમ સમજવું જે મારા સ્વામીનું જ કર્યું સર્વે થાય છે પણ તે વિના કોઈનું હલાવ્યું પાનડું પણ હલતું નથી.”

(સ્વા. વા. : ૧/૮૮)

◆ “ભગવાનની મોટાઈ જેના અંતરમાં સમજાણી હોય તેને ગમે તેવા દેશ-કાળની અવળાઈ થાય અથવા દેહમાં ગમે એવો રોગ થઈ આવે ઈત્યાદિકમાં પણ એમ સમજે જે, ‘ભગવાનના કર્યા વિનાનું પાનડું પણ કોઈનું હલાવ્યું હલતું નથી,’ એમ સમજીને સુખી રહે; ને એમ ન સમજે તેને કોઈ પ્રકારનો દેશકાળ આવે તો સત્સંગ ચૂંથાઈ જાય.”

(સ્વા. વા. : ૧/૪)

આ રીતે ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ, ભગવાનને જ સર્વ કર્તાહર્તા સમજનાર અનન્ય ભક્ત એમ સમજે છે કે દુઃખના દેનારા કાળકર્માદિક નથી, પણ ભગવાન જ છે. આવી સમજણમાં પણ ભક્તને વિશેષ આનંદ તો એ છે કે ભગવાન આવાં દુઃખ આપીને પણ ખરા ભક્તને વશ થઈ જાય છે. તેથી આવી ઉત્કૃષ્ટ સમજણવાળો ભક્ત ગમે તેવા દુઃખમાં પાછો પડતો નથી. અનન્ય ભક્તની ઉત્કૃષ્ટ સમજણનો આવો ઉચ્ચતમ આદર્શ સમજાવતાં શ્રીજીમહારાજ વચ. પ્ર. ૬૧માં કહે છે : “આપણે પણ બીજી સર્વ વાસના ટાળીને અને ભગવાનને સર્વસ્વ અર્પણ કરીને ભગવાનના દાસ થઈ રહેશું, અને એમ કરતાંય ભગવાન આપણને વધુ દુઃખ દેશે તો ભગવાન પણ પોતે આપણે વશ થઈ જશે. શા માટે જે, પોતે ભક્તવત્સલ છે અને કૃપાસિંધુ છે, તે જેની પોતાના વિશે અતિ દંઢ ભક્તિ દેખે તેને પોતે આધીન થઈ જાય છે. પછી તે પ્રેમભક્તિએ યુક્ત જે ભક્તનું મન તે મન રૂપી દોરીએ કરીને બંધનમાં આવે છે, પછી છૂટવાને સમર્થ થતા નથી. માટે જેમ જેમ ભગવાન આપણને કસણીમાં રાખે તેમ તેમ વધુ રાજ થવું જોઈએ જે, ‘ભગવાન જેમ જેમ મને વધુ દુઃખ દેશે, તેમ તેમ વધુ મારે વશ થશે અને પલમાત્ર મારાથી છોટે નહિ રહે’, એવું સમજીને જેમ જેમ ભગવાન અતિ કસણી દેતા જાય તેમ તેમ અતિ રાજ થવું પણ કોઈ રીતે દુઃખ દેખીને અથવા દેહના સુખ સારુ પાછો પગ ભરવો નહિ.”

ભગવાનનો દંઢ આશ્રિત ભક્ત ગમે તેવા વિપરીત દેશકાળમાં એક ભગવાનને જ કર્તાહર્તા માનીને એમની મરજી પ્રમાણે જ વર્તે એવું મહારાજ વચ. વ. ૫માં કહે છે : “એવો જે ભગવાનનો દંઢ આશ્રય તે જેને હોય, તેને મહા-

પ્રલય જેવું દુઃખ આવી પડે તોપણ તે દુઃખ થકી રક્ષાનો કરનારો ભગવાન વિના બીજાને ન જાણે અને જે જે પોતાને સુખ જોઈતું હોય તે પણ ભગવાન થકી જ ઈચ્છે, પણ પ્રભુ વિના બીજાને સુખદાયક ન જાણે ને પ્રભુની જેમ મરજી હોય તે પ્રમાણે જ વર્તે, એવો જે હોય તે પ્રભુનો શરણાગત જીવ કહેવાય, અને તે જ ભગવાનનો અનન્ય ભક્ત કહેવાય.”

● ભગવાનને સર્વકર્તા ન સમજવાથી ખોટ

જે ભગવાનને કર્તાહર્તા ન જાણે ને બીજાં કાળકર્માદિકને કર્તાહર્તા જાણે તો એને બહુ મોટી ખોટ છે. જેમ કે,

કા. ૧૦ – “જે જીવ ભગવાનને સર્વકર્તાહર્તા નથી જાણતો, તો તેથી બીજો કોઈ પાપી નથી અને ગૌહત્યા, બ્રહ્મહત્યા, ગુરુસ્ત્રીનો સંગ તથા બ્રહ્મવેત્તા સદ્ગુરુનો દ્રોહ તે થકી પણ એને વધુ પાપી જાણવો, કાં જે, ભગવાન વિના બીજા જે કાળકર્માદિક તેને એ કર્તા જાણે છે.”

વળી, મહારાજ વચ. વ. રમાં સમજાવે છે કે ભગવાનને સર્વ કર્તાહર્તા સમજવાને બદલે કાળકર્માદિકને કર્તાહર્તા સમજવા એ ભગવાનનો અતિ દ્રોહ છે. આવો દ્રોહ કરનાર પર ભગવાન કદી પણ રાજી થતા નથી.

આમ, ભગવાનને સર્વ કર્તાહર્તા સમજવાથી લાભ અને ન સમજવાથી ગેરલાભ જણાવીને મહારાજ આપણને સમજાવે છે કે સાધનામાર્ગમાં ભગવાનને સર્વ કર્તાહર્તા સમજવાની અનિવાર્યતા છે.

૨.૧૨.૨ પરબ્રહ્મનું સર્વકર્તાહર્તાપણું

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ સર્વકારણના પણ કારણ અને સર્વકર્તાહર્તા છે. અનંતકોટિ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના કારણ અને કર્તા તેઓ જ છે. અનંતકોટિ બ્રહ્માંડરૂપ આ જગતમાં એમનું જ કર્યું સર્વે થાય છે. એમના વગર સૂકું પાંદડું પણ ફરવાને સમર્થ નથી. એમના ડોલાવ્યા વિના એક તૃણ પણ ડોલવાને સમર્થ નથી. એમની ઈચ્છા, શક્તિ અને પ્રેરણા વગર કાળ, કર્મ, માયા, ત્રણ ગુણ, ચોવીસ તત્ત્વો, સ્વભાવ, પુરુષ, બ્રહ્માદિક દેવ પણ કંઈ કરવા સમર્થ નથી.

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણનું આ પ્રકારનું સર્વકર્તાહર્તાપણું સમજાવતાં શ્રીજીમહારાજ કહે છે :

પ્ર. ૭૮ – “તે ભગવાનના ડોલાવ્યા વિના એક તૃણ પણ ડોલવાને સમર્થ

નથી. અને અનંત કોટિ બ્રહ્માંડને વિશે જે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય થાય છે અને તેને વિશે સુખદુઃખનો જીવોને સંબંધ થાય છે, તે સર્વે પુરુષોત્તમ ભગવાનના હાથમાં છે. જેટલું ભગવાન કરે તેટલું જ થાય છે.”

કા. ૧૦ – “પ્રકટ પ્રમાણ એવા જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેનું જ ક્યું સર્વે થાય છે, પણ કાળ, કર્મ ને માયાદિક કોઈનું ક્યું કાંઈ થતું નથી.”

લો. ૨ – “ભગવાન મનુષ્ય જેવા જણાય તોપણ એ ભગવાન સર્વના કારણ છે અને સર્વના કર્તા છે ને સમર્થ છે.... સર્વના કારણરૂપ એવા ભગવાન તે મનુષ્ય જેવા છે તોપણ પોતાના અંગમાંથી યોગકળાએ કરીને અનંત કોટિ બ્રહ્માંડને ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ છે, ને પાછાં પોતાને વિશે લય કરવાને સમર્થ છે.”

મ. ૨૧ – “પરમેશ્વર છે તે તો દેશ, કાળ, કર્મ, માયા એ સર્વના પ્રેરક છે, અને પોતાની ઈચ્છાએ કરીને દેશકાળાદિકનું પ્રધાનપણું રહેવા દે છે પણ સર્વે પરમેશ્વરને આધારે છે. જેમ શિશુમારચક છે તે ધ્રુવમંડળને આધારે છે અને જેમ પ્રજા સર્વે રાજાને આધારે છે, તેમાં દીવાન હોય તથા વજીર હોય તેનું રાજા ચાલવા દે તેટલું ચાલે પણ ન ચાલવા દે ત્યારે એક અણુમાત્ર પણ ન ચાલે. તેમ દેશ, કાળ, કર્મ, માયા તેનું પરમેશ્વર ચાલવા દે તેટલું ચાલે, પણ પરમેશ્વરના ગમતા બહાર અણુમાત્ર પણ ન ચાલે, માટે સર્વકર્તા તે પરમેશ્વર જ છે.”

૨.૧૩ પરબ્રહ્મ : સદા દિવ્ય સાકાર

૨.૧૩.૧ પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને સાકાર સમજવાની અનિવાર્યતા

ભગવાન સ્વામિનારાયણે પરબ્રહ્મના સાકાર સ્વરૂપની સમજણ ઉપર ખૂબ જ ભાર મૂક્યો છે. તેમના મતાનુસાર પરબ્રહ્મનું સાકાર સ્વરૂપ સમજવું દરેક સાધક માટે અત્યંત અનિવાર્ય છે.

● પરબ્રહ્મને સાકાર સમજવાથી લાભ

- ભગવાનને અનાદિ સાકારમૂર્તિ સમજવા એ કલ્યાણનું અસાધારણ સાધન છે. (વચ. અં. ૩૬)
- જે ભક્ત ભગવાનને સર્વોપરી અને સદા દિવ્ય સાકાર સમજે તે જ અક્ષરધામમાં જશે. (વચ. મ. ૯)
- સાકારપણાની નિષ્ઠા હશે તો કદાચ કોઈક પાપ થઈ ગયું હશે તોપણ તે ભગવાનના પ્રતાપે બળી જશે ને અંતે એનો ઉદ્ધાર થશે. (વચ. મ. ૩૯)

- ભગવાનને સાકાર સમજીને એમની ઉપાસના કરવાથી એમના સાધર્મ્યને અને ઐશ્વર્યને પમાય છે. (વચ. પ્ર. ૬૪)
- જેને ભગવાનને વિશે સાકારપણાની દૃઢ પ્રતીતિ હોય તેને માથે કાળ-કર્મ ને માયાનો હુકમ નથી. અને અંતે ભગવાનના ધામમાં ભગવાનની સમીપે રહે છે. (વચ. પ્ર. ૩૭)

● પરબ્રહ્મને નિરાકાર સમજવાથી ખોટ

જેને પરબ્રહ્મને વિશે એવી સાકારપણાની દૃઢ પ્રતીતિ કે નિષ્ઠા નથી અને જે એમને નિરાકાર સમજે છે —

- તે ભગવાન થકી કોઈ ઐશ્વર્યને પામતો નથી. (વચ. પ્ર. ૬૪)
- તેને પંચમહાપાપ કરતાં પણ અધિક પાપ લાગે છે. (વચ. પ્ર. ૭૧, મ. ૩૮)
- તે ભગવાનનો દ્રોહ કરે છે. (વચ. મ. ૮, વ. ૨)
- તે સર્વ ગુણસંપન્ન હોવા છતાં તેના સર્વે ગુણ દોષરૂપ થઈ જાય છે. (વચ. લો. ૧૬)
- તેને કલ્યાણના માર્ગમાં મોટું વિઘ્ન છે. (વચ. અં. ૩૬)

આ રીતે ભગવાનને સાકાર સમજવાથી થતા લાભ અને નિરાકાર સમજવાથી થતાં નુકસાનની સ્પષ્ટતા શ્રીજીમહારાજે વચનામૃતમાં અનેક વાર કરી છે. વળી, તેમણે આગ્રહપૂર્વક આદેશ પણ આપ્યો છે કે ભગવાનને નિરાકાર સમજવારૂપ અપરાધ (વચ. પ્ર. ૭૧) કે દ્રોહ (વચ. મ. ૮) કરવો જ નહિ અને એમને સાકાર જ સમજવા.

તેઓ વચ. મ. ૩૮માં કહે છે : “એવા વાસુદેવ ભગવાન તેના આકારને વિશે દૃઢ પ્રતીતિ રાખવી... માટે ભગવાનના આકારને વિશે દૃઢ પ્રતીતિ રાખીને એની દૃઢ ઉપાસના કરવી, એમ અમે તમને સર્વેને કહીએ છીએ, તે એ વાર્તાને સર્વે દૃઢ કરીને રાખજો.”

વિશ્વના ધાર્મિક સમાજનો મોટો વર્ગ ભગવાનને નિરાકાર સમજતો હોવાથી, તેમના સંપર્કથી અથવા તેમના ગ્રંથોના વાંચન-શ્રવણથી નિરાકાર-સમજણ પોતાના આશ્રિતોમાં આવી ન જાય, જાણતાં-અજાણતાં ભગવાનના સ્વરૂપનો દ્રોહ ન થાય અને પરિણામે તેમનો મોક્ષ ન બગડે, તે માટે સાવધાની પૂર્વક મહારાજે નિરાકાર-પક્ષનું ખંડન કરીને ભગવાનના સાકારપણાનું સવિશેષ નિરૂપણ કર્યું છે.

અહીં આપણે શ્રીજીમહારાજનાં જ દિવ્યવચનોને આધારે ભગવાનના સાકારપણાનો સવિશેષ વિચાર કરીશું.

૨.૧૩.૨ શ્રીજીમહારાજની ભગવાનના સાકારપણામાં રુચિ

શ્રીજીમહારાજને કેવળ તેજમાં રુચિ નથી, પરંતુ ભગવાનના સાકાર એટલે કે મૂર્તિમાન સ્વરૂપમાં જ રુચિ છે, તે એમનાં વચનો પરથી ખ્યાલ આવે છે. તેઓ કહે છે :

લો. ૧૪ – “તેજનો સમૂહ તો નિરંતર દેખાય છે, તોપણ એને વિશે રુચિ નથી અને ભગવાનની મૂર્તિનાં દર્શન કરીને જ અતિસુખ થાય છે.”

અં. ૩૦ – “જેને એમ હોય જે, ‘એક ચૈતન્ય તેજનો રાશિ છે ને તેના મધ્યને વિશે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની મૂર્તિ સદા વિરાજમાન છે.’ એવો દૃઢ નિશ્ચય હોય અને તે ભગવાનની ઉપાસના-ભક્તિ કરતો હોય તે વાત ગમે, પણ કેવળ ચૈતન્ય તેજને માનતો હોય ને તેની ઉપાસના કરતો હોય ને ભગવાનને સદા સાકાર ન માનતો હોય ને તેની ઉપાસના ન કરતો હોય તો તે ન ગમે.”

આમ, શ્રીજીમહારાજને ભગવાનના સાકારપણામાં અતિશય અભિરુચિ છે એટલું જ નહિ, પરંતુ એમને ભગવાનના સાકારપણામાં દૃઢ પ્રતીતિ છે એવું તેઓ વચ. મ. ૩૯માં કહે છે, “જે ચૈતન્યરૂપ ને તેજોમય એવું જે ભગવાનનું અક્ષરધામ છે તેમાં સદા સાકારમૂર્તિ એવા શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ વિરાજમાન છે ને તે સાકાર થકા જ સર્વના કર્તા છે પણ નિરાકાર થકી તો કાંઈ થતું નથી, એવી રીતે સાકારની દૃઢ પ્રતીતિ છે, તે કેટલાક વેદાંતના ગ્રંથ વંચાવ્યા ને સાંભળ્યા તોપણ એ પ્રતીતિ ટળી નહિ.”

શ્રીજીમહારાજના હૃદયમાં સાકારપણાની આવી દૃઢ ગ્રંથિ પડી છે, તેનું કારણ કેવળ માનસિક, બૌદ્ધિક કે કેવળ મૂઢપણાની દૃઢતા નથી; પરંતુ તેઓ સાક્ષાત્ ભગવાનના દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષપણે દેખે છે. તેઓ વચ. પ્ર. ૬૪માં કહે છે : “આ વાર્તા(સાકારપણાની) જે અમે પ્રત્યક્ષ દેખીને કહી છે. માટે એમાં કાંઈ સંશય નથી.” વળી, તેઓ વચ. મ. ૧૩ અને લો. ૧૪માં પણ કહે છે કે તેઓ એ મૂર્તિને સાક્ષાત્ દેખે છે.

જોકે તેઓ પોતે જ અક્ષરધામના અધિપતિ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ જ છે.(વચ. પં. ૭; મ. ૧૩; અં. ૩૮) તેથી પોતાને જ પોતાના સાકારપણાની દૃઢતા અને પ્રતીતિ કરવાનો પ્રશ્ન ક્યાં ઊભો થાય છે ? તેમ છતાં

પોતે એ જ ભગવાન છે એવું કદાચ કોઈકને ન મનાય, તોપણ તેઓ ભગવાનના સાકાર સ્વરૂપને સાક્ષાત્ દેખે છે (વચ. મ. ૧૩), એવું મનાય તોપણ તેમણે સાકારપણા વિશે જે વાત કરી છે તે સત્ય મનાય.

૨.૧૩.૩ પરબ્રહ્મ સાકાર શા માટે ?

શ્રીજીમહારાજ તો પોતે જ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ છે, તેથી પોતાને પોતાના સાકારપણા વિશે સંશય હોવાનો પ્રશ્ન જ નથી, પરંતુ આપણને સૌને સાકારપણું સમજાય, ક્યારેય તેમાં ડગમગાટ ન થાય તે માટે મહારાજ યુક્તિપૂર્વક સાકારપણું સમજાવે છે.

તેઓ સ્વાનુભવના આધારે સત્શાસ્ત્રોને સાનુકૂળ વિવિધ સુતર્કો-સુયુક્તિઓ દ્વારા ભગવાન સાકાર શા માટે અને કેવી રીતે છે તે સમજાવે છે. ભગવાનના સાકારપણા માટે મહારાજ નીચેની ચાર યુક્તિઓ આપે છે.

૧. કર્તાપણું ન સંભવે

જો ભગવાન સાકાર ન હોય તો તેમાં કર્તાપણું સંભવે નહિ, એમ મહારાજ નીચેનાં વચનામૃતોમાં કહે છે :

મ. ૧૦ – “ભગવાનનું સ્વરૂપ નિરાકાર નથી. કાં જે, ભગવાન થકી જ સર્વ સ્થાવર-જંગમ સૃષ્ટિ થાય છે, તે જો ભગવાન નિરાકાર હોય તો તે થકી સાકાર સૃષ્ટિ કેમ થાય ? જેમ આકાશ નિરાકાર છે તો તે થકી જેવા પૃથ્વી થકી ઘટાદિક આકાર થાય છે તેવા થતા નથી. તેમ બ્રહ્માદિક જે સૃષ્ટિ તે સાકાર છે તો તેના કરનારા જે પરમેશ્વર તે પણ સાકાર જ છે.”

પં. ૧ – “ભગવાન જે તે આ જગતની જે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય તેના કર્તા છે ને સદા સાકાર છે અને જો સાકાર ન હોય તો તેને વિશે કર્તાપણું કહેવાય નહિ.”

મ. ૩૯ – “ચૈતન્યરૂપ ને તેજોમય એવું જે ભગવાનનું અક્ષરધામ છે, તેમાં સદા સાકારમૂર્તિ એવા શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ વિરાજમાન છે ને તે સાકાર થકા જ સર્વના કર્તા છે પણ નિરાકાર થકી તો કાંઈ થતું નથી.”

૨. શાસ્ત્રવચનનો વિરોધ આવે

ભગવાન જો સાકાર ન હોય તો વિવિધ શાસ્ત્રોનાં અનેક વચનોનો વિરોધ

આવે. અનેકાનેક શ્રુતિ-સ્મૃતિઓમાં પરબ્રહ્મના દિવ્ય અને તેજોમય કર-ચરણાદિકથી યુક્ત સાકાર સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી ભગવાનને નિરાકાર કલ્પવાથી ભગવાનનું સાકારપણું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ-સ્મૃતિઓનો વિરોધ આવે.

શ્રીજીમહારાજ વચ. પં. ૭માં શાસ્ત્રનો આ વિરોધ સમજાવે છે : “જો ભગવાનને આકાર ન હોય તો જ્યારે આત્યંતિક પ્રલય હતો ત્યારે શ્રુતિએ એમ કહ્યું જે, ‘સ ईक्षत्’^૧ કહેતાં, ‘તે ભગવાન જે તે જોતા હવા’ ત્યારે જો જોયું તો એ ભગવાનનું નેત્ર-શ્રોત્રાદિક અવયવે સહિત સાકાર એવું દિવ્ય સ્વરૂપ જ હતું. અને વળી એમ પણ કહ્યું છે જે, ‘પુરુષેणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान्’^૨ એવી રીતે પુરુષ રૂપે થઈને એ પુરુષોત્તમ તેણે માયાને વિશે વીર્યને ધારણ કર્યું, ત્યારે એ ભગવાન પ્રથમ જ સાકાર હતા.”

આ જ પ્રકારની વાત તેઓ વચ. પ્ર. ૪૫માં કરે છે : “શ્રુતિએ પણ એમ કહ્યું છે જે, ‘તે ભગવાન માયા સામું જોતા હવા’ અને જ્યારે જુએ ત્યારે તેને શું એકલી આંખ જ હોય ? હાથ-પગ પણ હોય, માટે સાકાર રૂપનું પ્રતિપાદન થયું... કોઈ એમ કહેશે જે શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે જે, ‘પરમેશ્વર તો કરચરણાદિકે રહિત છે ને સર્વત્ર પૂર્ણ છે.’ તો એ જે શ્રુતિએ કરચરણાદિકનો નિષેધ કર્યો છે તે તો માયિક કરચરણાદિકનો નિષેધ કર્યો છે અને ભગવાનનો આકાર છે તે તો દિવ્ય છે પણ માયિક નથી. એવી રીતે ભગવાન પુરુષોત્તમ તો સદા સાકાર જ છે પણ નિરાકાર નથી અને જે નિરાકાર કહે છે તે તો સમજતા નથી.”

૩. મૂર્તિ વગર તેજ ન હોય

શાસ્ત્રોમાં ભગવાનને તેજના પુંજરૂપ કે જ્યોતિઃસ્વરૂપ કહ્યા છે. તેથી આવા શબ્દોને આધારે અવળી સમજણવાળા ભગવાનને નિરાકાર સિદ્ધ કરે છે. તેથી મહારાજ આવા શબ્દોને યથાર્થપણે સમજાવતાં વચ. પ્ર. ૬૬માં કહે છે : “તેજના પુંજરૂપ કહ્યા છે તે તો મૂર્તિ વિના તેજ હોય નહિ, માટે એ તેજ તે મૂર્તિનું છે. બ્રહ્મ-સત્તારૂપ જે કોટિ સૂર્ય જેવો પ્રકાશ છે તે પુરુષોત્તમ ભગવાનની મૂર્તિનો પ્રકાશ છે.”

આ જ વાતને મહારાજ વચ. પ્ર. ૪૫માં પણ સમજાવે છે : “જે ભગવાન પુરુષોત્તમ તે તો સદા સાકાર જ છે અને મહાતેજોમયમૂર્તિ છે અને અંતર્યામીપણે

કરીને સર્વત્ર પૂર્ણ એવું જે સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ છે તે તો મૂર્તિમાન એવા જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તેનું તેજ છે....વળી જેમ સમગ્ર જળ છે તેના જીવરૂપ જે વરુણ તે પોતાના લોકને વિશે સાકાર છે ને જળ નિરાકાર કહેવાય છે, અને જેમ અગ્નિની જે જવાળા છે તે નિરાકાર કહેવાય છે અને તેના દેવતા જે અગ્નિ તે અગ્નિલોકને વિશે સાકાર છે, અને જેમ સમગ્ર તડકો તે નિરાકાર કહેવાય છે ને સૂર્યના મંડળને વિશે જે સૂર્યદેવ છે તે સાકાર છે, તેમ સચ્ચિદાનંદ જે બ્રહ્મ તે નિરાકાર છે અને પુરુષોત્તમ જે ભગવાન તે સાકાર છે અને એ સર્વત્ર પૂર્ણ એવું જે સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ તે પુરુષોત્તમ ભગવાનનું તેજ છે.”

૪. એકદેશસ્થપણું – વ્યતિરેકપણું ન સંભવે

આપણે પરબ્રહ્મનાં અન્વય-વ્યતિરેક સ્વરૂપના નિરૂપણ વખતે સમજી ચૂક્યા છીએ કે ભગવાનને એકદેશસ્થ થકા સર્વદેશી અર્થાત્ અક્ષરધામમાં મૂર્તિમાન—સાકાર સ્વરૂપે વ્યતિરેક થકા અન્વય કહ્યા છે.

જો ભગવાન સાકાર ન હોય તો તેમનું આ પ્રકારનું એકદેશસ્થપણું કે વ્યતિરેકપણું સંભવે નહિ. મહારાજ પોતે જ વચ. અં. ઉપમાં આ હકીકત કહે છે : “સાકાર ન હોય તેને વિશે...એક દેશને વિશે રહેવાપણું ન કહેવાય. માટે ભગવાન તો સદા સાકાર જ છે.” આ પ્રમાણે શ્રીજીમહારાજ સુયોગ્ય તર્કો દ્વારા ભગવાનનું સાકારપણું દેઢાવે છે.

૨.૧૩.૪ પરબ્રહ્મ સાકાર કેવી રીતે ?

● અક્ષરધામમાં વ્યતિરેક સ્વરૂપે પણ પરબ્રહ્મ સાકાર

કેટલાક લોકોની એવી સમજણ છે કે ભગવાન આ લોકમાં કોઈ કાર્ય નિમિત્તે પ્રગટ થાય છે ત્યારે જ દેહ ધરી સાકાર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, પછી કાર્ય પૂરું થતાં આ દેહનો ત્યાગ કરે છે. તેમના મતે ભગવાનનું સનાતન વાસ્તવિક સ્વરૂપ સાકાર નથી, પરંતુ નિરાકાર છે.

શ્રીજીમહારાજ આ સમજણ ખોટી છે તેવું સ્પષ્ટપણે જણાવે છે. તેઓ વચ. પ્ર. ૬૬માં કહે છે : “શાસ્ત્રમાં એવાં વચન હોય જે, ‘જેમ કાંટે કરીને કાંટો કાઢીને પછી બેયનો ત્યાગ કરે, તેમ ભગવાન પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાને કાજે દેહને ધરે છે, તે ભાર ઉતારીને દેહનો ત્યાગ કરે છે.’ એવા જે શબ્દ તેને સાંભળીને મૂર્ખ હોય તે ભૂલા પડે છે અને ભગવાનને અરૂપ સમજે છે, પણ ભગવાનની જે મૂર્તિ

તેને દિવ્ય જાણતા નથી.”

આ રીતે ભગવાન આ લોકમાં આવે ત્યારે જ સાકાર છે એવું નથી, પરંતુ ભગવાન સદૈવ સાકાર જ છે. તેઓ અક્ષરધામમાં પણ સદૈવ સાકાર દિવ્ય મૂર્તિમાન થકા જ વિરાજમાન છે. મહારાજ વચનામૃતમાં કહે છે :

કા. ૪ – “ભગવાન પણ પોતાના અક્ષરધામને વિશે મૂર્તિમાન થકા વિરાજમાન છે.”

વર. ૧૨ – “એવું જે અક્ષરધામ તેને વિશે શ્રીપુરુષોત્તમ ભગવાન સદા દિવ્યમૂર્તિ થકા વિરાજમાન છે.”

અં. ૭ – “જે ભગવાનનું બ્રહ્મપુર ધામ છે તેને વિશે ભગવાન સદાય સાકારમૂર્તિ વિરાજમાન છે.”

અં. ૩૨ – “જે ભગવાન છે, તે તેજોમય એવું જે પોતાનું અક્ષરધામ તેને વિશે સદા સાકારમૂર્તિ થકા વિરાજમાન છે.”

આ પ્રમાણે મહારાજ અનેક વચનામૃતોમાં પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય જણાવે છે કે અક્ષરધામમાં સદૈવ વિરાજમાન એવા ભગવાન સદા દિવ્ય સાકાર મૂર્તિમાન જ છે.

● પરબ્રહ્મનું વ્યતિરેક સાકાર સ્વરૂપ કેવું ?

અહીં સુધી આપણે એટલું તો સ્પષ્ટપણે સમજ્યા કે ભગવાન સદા સાકાર જ છે. પણ સાકાર એટલે કેવા ? જેને કાંઈક આકાર હોય તેને સાકાર કહેવાય. એ પ્રમાણે તો થાંભલો પણ સાકાર કહેવાય અને ઘડો પણ સાકાર કહેવાય. એ રીતે જગતના જે જે પદાર્થોને કંઈક ને કંઈક આકાર છે તે બધા જ સાકાર છે. તેથી પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે ભગવાનનું સાકારપણું કેવા પ્રકારનું છે ?

જગતમાં કેટલાક એવું કહે છે કે ભગવાન સાકાર છે પણ તેમના આકારનો કોઈ નિર્ધાર નથી, એટલે કે તેમનો કોઈ નિશ્ચિત આકાર નથી. તેઓ ગમે ત્યારે ગમે તે રૂપ-આકારે ભાસે, અર્થાત્ ગમે ત્યારે ગમે તેવો આકાર ધારણ કરે. જેમ કે, ભગવાને મત્સ્ય, કચ્છ, વરાહ, નૃસિંહ, હયગ્રીવ, વામન, પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ એમ જુદાં જુદાં સ્વરૂપ ગ્રહણ કર્યાં. તેથી ભગવાનનો કોઈ નિશ્ચિત સનાતન આકાર નથી.

શ્રીજીમહારાજના મતે ઉપરોક્ત સમજણ ભૂલભરેલી છે. તે અવળી સમજણ છે, ભગવાનના સ્વરૂપને વિશે ગેરમાર્ગે દોરી જનારી વૃથા સમજણ છે. ભગવાન

તો સમર્થ અને સર્વ-ઐશ્વર્યસંપન્ન છે, તેથી જુદાં જુદાં કાર્ય માટે જે વખતે જ્યાં, જેવું રૂપ ગ્રહણ કરવું ઘટે ત્યાં તેવા સ્વરૂપે પોતે સાક્ષાત્ અથવા અનુપ્રવેશથી અન્ય સ્વરૂપે પધારે છે, તેમ છતાં તેમનું પોતાનું વ્યતિરેક કે પર સ્વરૂપ તો નિશ્ચિત જ છે. ભગવાન અક્ષરધામસ્થ સનાતન પર સ્વરૂપનો ક્યારેય ત્યાગ કરતા નથી. ભગવાન વ્યતિરેક સ્વરૂપે અક્ષરધામમાં રહ્યા થકા જ જુદાં જુદાં રૂપે ભાસે છે.

ભગવાનનું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ અક્ષરધામમાં કેવું છે તે સમજાવતાં શ્રીજી-મહારાજ કહે છે :

મ. ૧૩ — “તે તેજ(અક્ષરધામ)ને વિશે એક ભગવાનની મૂર્તિ દેખાય છે, તે અતિ પ્રકાશમય છે અને તે મૂર્તિ ઘનશ્યામ છે તોપણ અતિશય તેજે કરીને શ્યામ નથી જણાતી, અતિશય શ્વેત જણાય છે અને તે મૂર્તિ દ્વિભુજ છે અને તે મૂર્તિને બે ચરણ છે અને અતિશય મનોહર છે, પણ ચાર ભુજ કે અષ્ટ ભુજ કે સહસ્ર ભુજ તે એ મૂર્તિને નથી. એ મૂર્તિ તો અતિ સૌમ્ય છે અને મનુષ્યના જેવી આકૃતિ છે ને કિશોર છે.”

વ. ૨ — “ભગવાન છે તે કર-ચરણાદિક સમગ્ર અંગે કરીને સંપૂર્ણ છે અને લેશમાત્ર પણ કોઈ અંગે વિકળ નથી અને સદા મૂર્તિમાન જ છે.”

અં. ૩૮ — “ભગવાનના અક્ષરધામને વિશે જે ભગવાનનો આકાર છે તથા તે ભગવાનના પાર્ષદ જે મુક્ત તેમના જે આકાર છે, તે સર્વે સત્ય છે ને દિવ્ય છે ને અતિશય પ્રકાશે યુક્ત છે. અને તે ભગવાનનો ને તે મુક્તનો જે આકાર તે પુરુષના જેવો દ્વિભુજ છે ને સચ્ચિદાનંદરૂપ છે.”

આમ, મહારાજે ભગવાનના અર્થાત્ પોતાના જ પર સ્વરૂપની અતિશય સ્પષ્ટ વાત કરી છે કે ભગવાનનો આકાર સદૈવ મનુષ્ય જેવો છે, છતાં માયિક નથી, પરંતુ દિવ્ય અને તેજોમય છે. આ દિવ્ય મૂર્તિનું વિશેષ વર્ણન તેઓ વચ્ચે લો. ૧૮માં કરે છે, “તે ભગવાનનું કેવું રૂપ છે ? તો કહીએ છીએ જે, ભગવાન તો સચ્ચિદાનંદરૂપ છે ને તેજોમયમૂર્તિ છે અને જેના એક એક રોમને વિશે કોટિ કોટિ સૂર્ય જેવો પ્રકાશ છે ને કોટિ કામદેવને પણ લજજા પમાડે એવા તે ભગવાન રૂપાળા છે. ...અને અતિશય સુખસ્વરૂપ છે અને જેના સુખની આગળ અનંત રૂપવાન સ્ત્રીઓને જોયાનું જે સુખ તે તુચ્છ થઈ જાય છે અને આ લોક-પરલોક સંબંધી જે પંચવિષયનાં સુખ તે ભગવાનની મૂર્તિના સુખ આગળ તુચ્છ થઈ જાય છે; એવું ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. તે સ્વરૂપ સદા દ્વિભુજ જ છે ને પોતાની ઈચ્છાએ કરીને ક્યારેક ચતુર્ભુજ પણ જણાય છે, અષ્ટભુજ પણ જણાય છે અને સહસ્રભુજ

પણ દેખાય છે.”

આમ, શ્રીજીમહારાજનાં જ અસંદિગ્ધ દિવ્ય વચનોથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનનું અક્ષરધામસ્થ પર સ્વરૂપ અર્થાત્ વ્યતિરેક સ્વરૂપ દિવ્ય છે, પુરુષાકારે સદૈવ દિવ્ય સાકાર છે.

● પરબ્રહ્મનું અંતર્યામી સ્વરૂપ પણ સાકાર – મૂર્તિમાન જેવું

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણનું વ્યતિરેક સ્વરૂપ તો દિવ્ય મનુષ્યાકારે સાકાર-મૂર્તિમાન છે જ, પણ એમનું સર્વત્ર વ્યાપક એવું અંતર્યામી-અન્વય સ્વરૂપ પણ સાકાર જેવું જાણવું, એમ મહારાજ આપણને વચનામૃતમાં સમજાવે છે :

પ્ર. ૪૫ – “અંતર્યામીપણે કરીને જીવ-ઈશ્વરને વિશે વ્યાપક એવું જે પુરુષોત્તમ ભગવાનનું બ્રહ્મરૂપ તેજ તે નિરાકાર છે, તોપણ જીવ-ઈશ્વર સર્વને તેમનાં કર્મને અનુસારે યથાયોગ્યપણે કર્મનાં ફળને દેવાને વિશે નિયંતાપણું છે, ને સાકારની પેઠે નિયંતારૂપ ક્રિયાને કરે છે. માટે તે તેજને પણ સાકાર જેવું જાણવું.”

કા. ૪ – “ભગવાન પણ પોતાના અક્ષરધામને વિશે મૂર્તિમાન થકા પોતાની અંતર્યામી શક્તિએ કરીને જીવોને વિશે વ્યાપીને રહ્યા છે. ને મૂર્તિમાનની પેઠે ક્રિયાને કરે છે, માટે એને પણ મૂર્તિમાન જાણવા.”

વળી, મહારાજ અનેક વચનામૃતોમાં સમજાવે છે કે મુમુક્ષુએ સાધના દરમ્યાન પોતાના જીવાત્મામાં ભગવાનને મૂર્તિમાન સમજીને જ ધારવાના છે, અને સાક્ષાત્કારની સ્થિતિમાં એને પોતાનામાં અને સર્વત્ર ભગવાન મૂર્તિમાન જ દેખાય છે. બે સંદર્ભો દ્વારા આ હકીકતને સમજીએ :

પ્ર. ૨૩ – “જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થા તથા સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ દેહ તેથી પર ને ચૈતન્યરૂપ એવું પોતાના સ્વરૂપને માને અને તે પોતાના સ્વરૂપને વિશે ભગવાનની મૂર્તિને ધારીને ભગવાનનું ભજન કરે. પછી ત્રણ અવસ્થાથી ને ત્રણ શરીરથી પર જે પોતાનું સ્વરૂપ તેને અતિશય પ્રકાશમાન ભાળે ને તે પ્રકાશને વિશે ભગવાનની મૂર્તિ જેવી પ્રગટ પ્રમાણ છે તેવી અતિશય પ્રકાશયુક્ત ભાસે. એવી રીતની સ્થિતિવાળો હોય.”

કા. ૭ – “એવી નિષ્ઠાને પામીને જે સિદ્ધદશાને પામ્યો હોય તેની આવી દશા હોય જે, પિંડ-બ્રહ્માંડનો તથા પ્રકૃતિપુરુષનો પ્રલય થયા પછી અક્ષરધામને વિશે જે ભગવાનની મૂર્તિ અખંડ વિરાજમાન રહે છે, તે મૂર્તિને સ્થાવર-જંગમ સર્વે આકારને વિશે જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ જાય ત્યાં ત્યાં સાક્ષાત્કાર દેખે અને એ મૂર્તિ વિના

બીજું અણુમાત્ર પણ ભાસે નહિ. એ સિદ્ધદશાનું લક્ષણ છે.”

આમ, મહારાજને મતે જીવ-ઈશ્વરો તથા અનંત કોટિ બ્રહ્માંડમાં અણુ-અણુમાં વ્યાપીને રહેલું અંતર્યામી સ્વરૂપ પણ સાકાર મૂર્તિમાન જેવું છે. તેથી તેઓ વચ. વ. ૧૩માં પણ કહે છે : “ભગવાનને ગ્રંથમાં વ્યાપક કહ્યા છે તે તો મૂર્તિમાન છે તે જ પોતાની સામર્થ્યે કરીને એક ઠેકાણે રહ્યા થકા સર્વને દર્શન આપે છે એમ વ્યાપક કહ્યા છે, પણ આકાશની પેઠે અરૂપ થકા વ્યાપક નથી.”

૨.૧૪ પરબ્રહ્મ : સર્વોપરી અને સર્વ અવતારના અવતારી

૨.૧૪.૧ શ્રીજીમહારાજને સર્વોપરી સમજવાની અનિવાર્યતા

શ્રીજીમહારાજને ભગવાન માનીને તો તેમના સૌ આશ્રિતો તેમનું ભજન કરે જ છે, પરંતુ તેમને સર્વોપરી, સર્વ અવતારોથી ભિન્ન અને પર, સર્વાવતારના અવતારી, સર્વકારણના કારણ માનીને તેમના સ્વરૂપની નિષ્ઠા દૃઢ કર્યા વગર ચાલે તેમ જ નથી. શ્રીજીમહારાજ પોતે જ પોતાના સર્વોપરીપણાની સમજણ દૃઢ કરવાની અનિવાર્યતા સમજાવીને તે દૃઢ કરવાનું સૌને આગ્રહપૂર્વક કહે છે.

● અક્ષરધામની પ્રાપ્તિ માટે સર્વોપરીપણાની નિષ્ઠા

જ્યાં ગયા પછી પાછું ફરવાનું નથી, એવા અક્ષરધામની પ્રાપ્તિરૂપ આત્યંતિક કલ્યાણ માટે, અક્ષરાધિપતિ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ એટલે કે ભગવાન સ્વામિનારાયણને સર્વોપરી અને સર્વાવતારી સમજવા, એ એક અનિવાર્ય સિદ્ધાંત છે.

શ્રીજીમહારાજ પોતે જ પોતાનો આ પ્રકારનો અભિપ્રાય જણાવતાં વચ. મ. ૯માં કહે છે : “જ્ઞાનમાર્ગ તો એવો સમજવો જે કોઈ રીતે ભગવાનના સ્વરૂપનો દ્રોહ થાય નહિ. અને કોઈક કાળે ભગવાનના વચનનો લોપ થતો હોય તો તેની ચિંતા નહિ; પણ ભગવાનના સ્વરૂપનો દ્રોહ થવા દેવો નહિ. અને જો ભગવાનનું વચન કાંઈક લોપાયું હોય તો તે ભગવાનની પ્રાર્થના કરીને પણ છૂટકો થાય; પણ ભગવાનના સ્વરૂપનો દ્રોહ કર્યો હોય તો તેનો કોઈ રીતે છૂટકો થાય નહિ. માટે જે સમજુ હોય તેને ભગવાનના વચનમાં તો જેટલું પોતાની સામર્થ્ય પ્રમાણે રહેવાય તેટલું અવશ્ય રહેવું, પણ ભગવાનની મૂર્તિનું બળ અતિશય રાખવું જે, ‘સર્વોપરી ને સદા દિવ્ય સાકારમૂર્તિ અને સર્વ અવતારનું અવતારી એવું જે ભગવાનનું સ્વરૂપ છે તે જ મને પ્રાપ્ત થયું છે.’

અને જે એમ જાણતો હોય ને તેથી જો કદાચિત્ સત્સંગથી બાહેર નીસરી જવાણું તોય પણ તેને ભગવાનની મૂર્તિમાંથી હેત ટળતું નથી, અને તે હમણાં તો સત્સંગથી બાહેર છે પણ દેહ મૂકીને તો અંતે ભગવાનનું જે અક્ષરધામ તેને વિશે ભગવાનની સમીપે જશે. અને હમણે સત્સંગમાં રહેતો હશે અને શાસ્ત્રનાં વચનમાં પણ રહેતો હશે, અને તેને જો ભગવત્સ્વરૂપની નિષ્ઠા પાકી નહિ હોય, તો તે જ્યારે દેહ મૂકશે ત્યારે કાં તો બ્રહ્માના લોકમાં જશે ને કાં તો કોઈક બીજા દેવતાના લોકમાં જશે, પણ તે પુરુષોત્તમ ભગવાનના ધામને વિશે નહિ જાય. તે માટે પોતાને સાક્ષાત્ મળ્યું જે ભગવાનનું સ્વરૂપ તેને સદા દિવ્ય સાકારમૂર્તિ ને સર્વ અવતારનું કારણ અવતારી એવું જાણવું. અને જો એમ ન જાણે ને નિરાકાર જાણે ને બીજા અવતાર જેવા જાણે તો એનો દ્રોહ કર્યો કહેવાય.”

જે ભગવાનનું ભજન કરીને જેમના ધામમાં જવાનું છે, તેમને સર્વોપરી ન સમજીને બીજા અવતાર જેવા જાણવારૂપ દ્રોહ થાય, તો તેમના ધામમાં પહોંચી જ કેમ શકાય ? મહારાજના હૃદ્ગત અભિપ્રાયને સમજનારા અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પણ પોતાની વાતોમાં મહારાજને સર્વોપરી સમજવાની અનિવાર્યતા દેઢાવે છે :

◆ “મહારાજને પુરુષોત્તમ જાણ્યા વિના અક્ષરધામમાં જવાય નહિ.”

(સ્વા. વા. : ૩/૧૨)

◆ “સર્વ કરતાં ઉપાસના સમજવી એ મોટું સાધન છે ને સર્વમાં ઉપાસના મુખ્ય બળવાન છે. તે સર્વોપરી ને સર્વ અવતારના અવતારી ને સર્વ કારણના કારણ મહારાજને સમજવા, એક તો એ સમજવાનું છે... ને ઉપાસનાની વિક્તિ જે, જેવા મહારાજને સમજે તેવો પોતે થાય. મહારાજને શ્રીકૃષ્ણ જેવા સમજે તો ગોલોકને પામે, ને રામચંદ્રજી જેવા સમજે તો વૈકુંઠને પામે, ને વાસુદેવ જેવા જાણે તો શ્વેતદ્વીપને પામે, ને નરનારાયણ જેવા જાણે તો બદરિકાશ્રમને પામે; તે જેવા જાણે તેવો થાય, ને તેટલું ઐશ્વર્ય ને તેટલા સામર્થ્યને પામે, ને મહારાજને સર્વ અવતારના અવતારી ને અક્ષરધામના પતિ સમજે તો અક્ષરધામને પામે. તે મહારાજે વચનામૃતમાં કહ્યું છે જે, ‘જેવા ભગવાનને સમજે તેવો પોતે થાય છે ને ભગવાન તો અપાર ને અપાર રહે છે.’ માટે ઉપાસના ચોખ્ખી સમજવી એ મુખ્ય સાધન છે.” (સ્વા. વા. : ૨/૨)

◆ મધ્ય પ્રકરણનું નવમું વચનામૃત વાંચવાની આજ્ઞા કરીને બોલ્યા જે, ‘આ વચનામૃતમાં કહ્યું છે તેમ મહારાજને પુરુષોત્તમ જાણશે ને સત્સંગમાંથી નીકળી જાશે તોપણ અક્ષરધામમાં જાશે, ને સત્સંગમાં રહેતો હશે ને ધર્મ પાળતો હશે ને

ઊર્ધ્વરેતા હશે; પણ મહારાજને પુરુષોત્તમ નહિ જાણે તો બીજા લોકમાં જાશે.”

(સ્વા. વા. : ૫/૩૦૬, ૧/૨૬૧)

◆ “શુદ્ધ સ્વરૂપનિષ્ઠા રાખવી, નીકર વાંધો ભાંગશે નહિ, એમ મહારાજે પણ કહ્યું છે. તે માટે આ પ્રગટ પુરુષોત્તમ શ્રીજીમહારાજ સહજાનંદ સ્વામી તે સર્વે શ્રીકૃષ્ણાદિક જે અવતાર તેમના અવતારી ને સર્વેના કારણ ને સર્વેના નિયંતા છે, એમાં લેશમાત્ર ફેર નથી, એમ જાણીને પતિવ્રતાની રીત રાખવી, તો ઠેક અક્ષરધામમાં પુગાશે.”

(સ્વા. વા. : ૬/૭)

ગોપાણાનંદ સ્વામી પણ એમની વાતોમાં કહે છે :

◆ “એક હરિભક્તને મહારાજે કહ્યું જે, ‘અક્ષરધામમાં જઈ આવો.’ પછી તે સમાધિ કરીને સર્વે ધામ જોઈને અક્ષરધામમાં ગયો. તેને મહારાજે પૂછ્યું જે, ‘ક્યા ક્યા ધામમાં જઈને આવ્યા ?’ ત્યારે તેણે કહ્યું જે, ‘હે મહારાજ ! આપણા કેટલાક સાધુ, બ્રહ્મચારી, પાળા, સત્સંગી તે બદરિકાશ્રમમાં તથા શ્વેતદ્વીપમાં તથા વૈકુંઠમાં તથા ગોલોકમાં એ સર્વે ધામમાં તે સર્વેને મેં દીઠા. તે અહીં કેમ ન આવ્યા ?’ ત્યારે શ્રીજીમહારાજે કહ્યું જે, ‘અમને તે તે ધામના પતિ જાણ્યા માટે ત્યાં રહ્યા છે. અને આ સર્વે છે તેમણે તો અમને સર્વે અવતારના અવતારી જાણીને અને વળી સર્વે ધામ થકી પર જે બ્રહ્મમહોલ તેના પતિ જાણ્યા છે. તે માટે એમને અમે અક્ષર જેવા કર્યા છે. અને પૂર્વે જે કહ્યા તેમણે તો અમને તે તે અવતાર જેવા જાણ્યા. તે માટે એમને તે તે અવતારના જેટલું ઐશ્વર્ય આપ્યું છે. અને તે તે ધામના પતિ અમને જાણીને તે તે ધામમાં રહ્યા છે. તે જો અમે પંડે જઈને કહીએ તોપણ તે ન માને અને એમ કહે જે, અમને ભરમાવો છો, પણ અમે એમ તમારા સ્વરૂપમાંથી પડીએ એવા નથી. એમ કહીને તે તે ધામમાં રહે છે, તે વાર્તા એકાંતિક સાધુ વિના સમજાય નહિ.”

(ગો. સ્વા. વા. : ૧/૧૦૮)^૩

◆ “એ અક્ષરધામને ક્યારે પમાય ? તો જ્યારે પુરુષોત્તમ ભગવાન એવો સંકલ્પ ધારીને આંહીં પધારે જે, ‘મારી મૂર્તિનો સંબંધ થઈને જેને મારા સ્વરૂપનો નિશ્ચય થાય તે સર્વેને મારે અક્ષરધામમાં લાવવા છે.’ એવો સંકલ્પ ધારીને જ્યારે આંહીં પધારીને જેને પોતે લઈ જાય તેથી જ અક્ષરધામમાં જવાય છે. પણ બીજા અવતારથી અક્ષરધામમાં ન લઈ જવાય, તો સાધને કરીને તો ક્યાંથી પામે ?”

(ગો. સ્વા. વા. : ૧/૫૨)

અક્ષરધામની પ્રાપ્તિરૂપ આત્યંતિક કલ્યાણ માટે શ્રીજીમહારાજનું

સર્વોપરીપણું સમજવું અનિવાર્ય છે, એવી દૃઢતા કરાવતો ભાયાત્માનંદ સ્વામીનો એક પ્રસંગ સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ભાયાત્માનંદ સ્વામી વચનની મૂર્તિ ગણાતા. એમણે મહારાજનું એક પણ વચન હેઠું પડવા દીધું નથી. દેહભાવનો ભુક્કો બોલાવીને અખંડ આત્મા રૂપે વર્તનારા હતા. એમની ઉંમર ૧૧૬ વર્ષની થઈ હતી. એ વખતે એમણે અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને પૂછ્યું : ‘મને કંઈ વાસના નથી, છતાં મહારાજ કેમ તેડવા આવતા નથી ?’ ત્યારે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ કહ્યું : “તમને હજુ મહારાજના સર્વોપરી સ્વરૂપની પાકી નિષ્ઠા થઈ નથી. શ્રીજીમહારાજને તમે બહુ વહાલા છો, ને મહારાજની આજ્ઞા અખંડ પાળનારા છો, ને મહારાજ પણ તમને બહુ વહાલા છે, ને મહાસમર્થ છો, પણ મહારાજનું સ્વરૂપ જેવું છે તેવું યથાર્થ જાણવા માટે તમારે કાંઈક ફેર છે, માટે મહારાજ એમ જાણે છે જે આ આત્માનંદ સ્વામી મને બહુ વહાલા છે ને મારી મૂર્તિ વિના તે રહી શકે એવા નથી, તે ઝાઝા દિવસ જીવીને પણ મારા સ્વરૂપને જેમ છે તેમ જાણીને પછી દેહ મૂકે તો મારી સમીપમાં રહેવાનું એમને સુખ આવે, એમ વિચારીને તમારો દેહ મહારાજ રાખ્યે જાય છે. તેથી મહારાજ તેડવા આવતા નથી. માટે શ્રીજીમહારાજના સ્વરૂપની હું તમને વાત કરું, તે પ્રમાણે અંતરમાં ઉતારીને જીવમાં ગેડ બેસાડી દ્યો, તો પછી તમારો દેહ તરત મહારાજ મુકાવી દેશે.” પછી સ્વામીએ, તેમને મહારાજે જે જે પ્રસંગે પોતે સર્વોપરી ભગવાન છે એવી વાત કરેલી, તે પ્રસંગો યાદ કરાવીને મહારાજના સર્વોપરી સ્વરૂપની દૃઢતા કરાવી. પછી થોડા સમય બાદ મહારાજ તેમને ધામમાં લઈ ગયા.

(શ્રીજીમહારાજ પ્રગટની વાતો : ૧૮૩)^૪

● સર્વોપરીપણાની નિષ્ઠા માટે શ્રીજીમહારાજનો આગ્રહ

શ્રીજીમહારાજ અનંત જીવોનું અનાદિ અજ્ઞાન ટાળીને સૌનું આત્યંતિક કલ્યાણ કરવા પ્રગટ થયા છે. ઉપરોક્ત મુદ્દામાં સમજ્યા પ્રમાણે જીવના આત્યંતિક મોક્ષ માટે શ્રીજીમહારાજ સર્વોપરી, સર્વાવતારના અવતારી અને અક્ષરધામના અધિપતિ પુરુષોત્તમ નારાયણ છે, એવી સમજણ કોઈ પણ મુમુક્ષુ માટે અનિવાર્ય છે. આ શ્રીજીમહારાજનો હૃદયગત અભિપ્રાય અને સિદ્ધાંત છે.

તેથી જ તો સૌ આશ્રિત સંતો-ભક્તો એમનું આ સર્વોપરીપણું સમજે એવો એમણે આગ્રહ રાખ્યો છે. તેમને પોતાનું આવું સર્વોપરી સ્વરૂપ સમજાવવાનો

૪. સદ્ગુરુ શ્રીબાલમુકુંદદાસજી સ્વામીની દિવ્યવાણી, વાત : ૧૧૬/૧૪૮.

કેટલો ઈશક અને આગ્રહ છે તે વચ. મ. ૧૩માં વાતો કરતાં પહેલાં તેમણે બાંધેલી પૂર્વભૂમિકા પરથી ખ્યાલ આવે છે. તેઓ કહે છે : “હે સંતો ! જે મોટેરા મોટેરા હો ને વાતમાં સમજતા હો તે આગળ બેસો, ને આ એક વાત કરું છું તે સર્વ ચિત્ત દઈને સાંભળજો અને આ જે મારે વાત કરવી છે તે કાંઈ દંભે કરીને નથી કરવી તથા માને કરીને નથી કરવી તથા પોતાની મોટવ્ય વધારવા સારુ નથી કરવી. એ તો એમ જાણીએ છીએ જે, “આ સર્વે સંત તથા હરિભક્ત છે તેમાંથી એ વાત કોઈને સમજાઈ જાય તો તેના જીવનું અતિ રૂડું થાય”, તે સારુ કરીએ છીએ. અને આ જે વાત છે તે મારી દીઠેલી છે ને મારા અનુભવે કરીને પણ મેં સિદ્ધ કરી છે અને સર્વ શાસ્ત્રમાં પણ મળતી આવે છે અને તે એ વાત સભામાં કર્યા જેવી નથી તોપણ સભામાં કરીએ છીએ.”

આવી પૂર્વભૂમિકા બાંધ્યા પછી પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપની વાત કરીને અંતે આ વાતનું નિત્ય અનુસંધાન રાખવાનો આગ્રહ કરતાં કહે છે : “આ વાતને નિત્ય નવી ને નવી રાખજો, પણ ગાફલપણે કરીને વિસારી દેશો મા. આજ છે તેવી જ કાલ નવી રાખજ્યો અને તેવી જ દેહનો અંત થાય ત્યાં સુધી પણ દિન-દિન પ્રત્યે નવી ને નવી રાખજ્યો અને જે જે ભગવાનની વાત કરો તે તે વાતને વિશે આ વાતનું બીજ લાવજ્યો, એમ અમારી આજ્ઞા છે. અને આ વાર્તા તો એવી જીવનદાર છે જે, દેહ રહે ત્યાં સુધી પણ નિત્ય પ્રત્યે કરવી અને દેહ મૂકીને ભાગવતી તનુએ કરીને પણ આ જ વાર્તા કરવી છે.”

આ રીતે સૌ આશ્રિતો શ્રીજીમહારાજના સર્વોપરીપણાની વાતોનું નિત્ય મનન અને નિદિધ્યાસ કરીને એની દૃઢતા કરે એવો મહારાજનો પોતાનો આગ્રહ છે. મહારાજે એ માટે પ્રસંગોએ પરમહંસોને અવાર-નવાર ટકોર કરી છે. કેટલાક પ્રસંગો વિચારીએ :

■ મહારાજે જ્યારે શતાનંદમુનિને સત્સંગિજીવન ગ્રંથ લખવાની આજ્ઞા કરેલી એ વખતે થયેલા વાદવિવાદના પ્રસંગની નોંધ સંપ્રદાયના અનેક ગ્રંથોમાં^૫ નિરૂપણના શબ્દોમાં થોડાક ફેરફાર સાથે જોવા મળે છે. આ ગ્રંથમાં મહારાજને કેવા લખવા, તે વિશે સાત-આઠ દિવસ સુધી પરમહંસો વચ્ચે ખૂબ વાદવિવાદ

પ. શ્રીહરિદિગ્વિજય ગ્રંથની શરૂઆતમાં વરતાલના શાસ્ત્રી કૃષ્ણસ્વરૂપદાસજીએ લખેલ સદ્. નિત્યાનંદ સ્વામીનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર, પૃ. ૧૬-૧૭; સદ્ગુરુચરિત્ર, પૃ. ૮૧; સ્વા. વા. : ૬/૩૩, ૭/૨૫; ગો. સ્વા. વા. : ૧/૧૬૩; નિત્યાનંદ સ્વામી કૃત ‘શ્રી પુરુષોત્તમ માહાત્મ્ય’, વાત : ૧૨; ભગ. સ્વા. : ૫/૩૪૭.

થયો. એ વખતે નિત્યાનંદ સ્વામી સિવાય પ્રાયઃ બધા પરમહંસોનો એવો આગ્રહ હતો કે શ્રીજીમહારાજને આ ગ્રંથમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જેવા જ લખવા. પરંતુ નિત્યાનંદ સ્વામીનો આગ્રહ હતો કે શ્રીજીમહારાજ શ્રીકૃષ્ણાદિક અવતારોથી ભિન્ન, પર અને સર્વાવતારના અવતારી સર્વોપરી ભગવાન હોવાથી એમને શ્રીકૃષ્ણ જેવા ન લખી શકાય. બંને પક્ષો વચ્ચે ખૂબ ચર્ચા થઈ.

નિત્યાનંદ સ્વામી પોતાના નિર્ણયમાં અને બીજા સંતો એમના નિર્ણયમાં દૃઢ રહીને વાદ-વિવાદ કરવા લાગ્યા. પછી આ વાદ-વિવાદનો અંત લાવવા સૌ મહારાજ પાસે ગયા અને તેમને નિર્ણય આપવા કહ્યું. શ્રીજીમહારાજ પોતે અન્ય પરમહંસોના પક્ષમાં ભળી ગયા અને કહ્યું : ‘અમે શ્રીકૃષ્ણ જેવા જ છીએ, તેથી વધુ ન લખાય.’ એમ કહીને મહારાજ નિત્યાનંદ સ્વામીને તેમના સર્વોપરી-પણાના આગ્રહ બદલ એકલા પાડીને તેમની સાથે સાત દિવસ સુધી બોલ્યા નહિ, અને તેમનો બહિષ્કાર કર્યો. તેમ છતાં નિત્યાનંદ સ્વામી તેમની સમજણમાં અડગ રહ્યા. છેવટે મહારાજે તેમને બોલાવી, પ્રસન્નતાનો હાર પહેરાવી તેમની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું : “હે પરમહંસો ! આ નિત્યાનંદ સ્વામીનો અમે આટલો અનાદર કરીને અપમાન કર્યું. અમે પોતે સમજાવ્યા છતાં તેઓ પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહ્યા. માટે આ નિત્યાનંદ સ્વામીની સમજણ સર્વોપરી છે. અને ઉપાસક તો આવા જ હોવા જોઈએ. માટે તમારે સર્વેએ એ સમજે છે તેમ સમજવું.”

■ એક વખત મહારાજે મુક્તાનંદ સ્વામી, નિત્યાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી અને ચૈતન્યાનંદ સ્વામીને બીજા ૫૦ સંતો સાથે વઢવાણ મોકલ્યા. ત્યાં મૂળજીભાઈને ઘરે રોજ મુક્તાનંદ સ્વામી નિત્યાનંદ સ્વામી પાસે ગીતા-ભાષ્યનો અભ્યાસ કરતા. એક વાર નિત્યાનંદ સ્વામીએ તેમને પૂછ્યું : “સ્વામી ! શ્રીજી-મહારાજને આપણે કેવા જાણવા ?” ત્યારે મુક્તાનંદ સ્વામીએ કહ્યું : “મહારાજ તો વૃષ્ણિકુળમાં પ્રગટ થયેલા શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ છે. આજે તે બ્રાહ્મણકુળમાં સ્વયં આપણા માટે પ્રગટ થયા છે.” આ સાંભળી નિત્યાનંદ સ્વામી થોડા ઊંડા ઊતરી ગયા. પછી ધીરે રહીને બોલ્યા : “સ્વામી ! શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવથી પર અને તેના પણ કારણ એવા અક્ષરાતીત મહારાજ પોતે પુરુષોત્તમ નારાયણ છે. હું તો આમ સમજું છું અને મહારાજે પણ આ પ્રમાણે ઘણી વખત ખુલ્લેખુલ્લી અને ઘણી વખત ગર્ભિત રીતે વાત કરી છે.”

પરંતુ મુક્તાનંદ સ્વામીના અંતરમાં આ વાત ન પેઠી. તે સાંજે બંને બ્રહ્માનંદ સ્વામી પાસે ગયા અને તેમને નિત્યાનંદ સ્વામીએ આ પ્રશ્ન પૂછ્યો

અને કહ્યું, “મારે અને મુક્તાનંદ સ્વામીને આ પ્રમાણે ચર્ચા થઈ છે, પણ હવે તમે એનો ઉત્તર કરો.” ત્યારે બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ એવો ઉત્તર કર્યો કે બંનેની સમજણ સાચી ઠરે. તેથી મુક્તાનંદ સ્વામીને સમાધાન થયું નહિ. તેમણે વિચાર કર્યો કે જ્યારે મહારાજ ભેગા થશે ત્યારે આ પ્રશ્ન પૂછીશું.

થોડા દિવસ પછી મહારાજ જ્યારે નાગડકા પધાર્યા ત્યારે આ ચારેય સદ્ગુરુઓને ત્યાં તેડાવ્યા. ત્યાં મુક્તાનંદ સ્વામીએ મહારાજને પ્રશ્ન પૂછ્યો અને નિત્યાનંદ સ્વામીએ તથા બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ જે ઉત્તરો આપ્યા હતા તે પણ કહ્યા. પછી મહારાજે કહ્યું, “જેમ નિત્યાનંદ સ્વામી સમજે છે તેમ આજથી તમે સમજો.” તે સાંભળી મુક્તાનંદ સ્વામીએ કહ્યું, “મહારાજ ! આ વાત કોઈ શાસ્ત્રમાં હશે ?” તે સાંભળી મહારાજે હસતાં હસતાં કહ્યું, “શાસ્ત્રો તો કોઈ મોટા પુરુષોએ રચ્યાં હશે. તે ઋષિમુનિઓએ જે આગળ લખ્યું હોય તે સત્ય, અને અમે કહીએ તે સત્ય નહિ, એમ ને ? એટલે હવે જ્યારે શાસ્ત્ર અમને સર્વોપરી ભગવાન કહે ત્યારે તમે અમને સર્વોપરી ભગવાન માનજો.”

આ સાંભળી મુક્તાનંદ સ્વામી તો અવાચક બની ગયા. થોડીવાર પછી બે હાથ જોડી મહારાજને કહ્યું, “મહારાજ ! આપ સાચું કહો છો, અમે શાસ્ત્રની તંત્રીમાં બંધાયેલા એટલે શાસ્ત્રનો વિશ્વાસ આવે અને આપ પ્રગટ પ્રમાણ કહો તે ન મનાય. પરંતુ આજથી આપના વચને હું આપને સર્વોપરી સર્વ અવતારના અવતારી પ્રગટ પ્રભુ માનીશ.” આ પ્રમાણે મુક્તાનંદ સ્વામીની ભ્રાંતિ મહારાજે ભાંગી.

(નિર્ગુણદાસ સ્વામીની વાતો : ૮૯)^૬

■ સં.૧૮૭૮ના ફાગણ સુદ ત્રીજના રોજ અમદાવાદ મંદિરમાં નરનારાયણ દેવની પ્રતિષ્ઠા કર્યા બાદ, મહારાજ આનંદાનંદ સ્વામીનો હાથ પકડીને દરવાજા પાસે ઉગમણી દિશાએ, જે જગ્યાએ જ્ઞાનવાર્તા કરવા બિરાજતા હતા, ત્યાં પધાર્યા. અહીં ઊભા રહી તેમણે કહ્યું, “સ્વામી, કંઈ સમજ્યા ?” તેઓ કંઈ સમજ્યા નહિ, અને મહારાજ સામું જોઈ રહ્યા. પછી મહારાજે તેમને કહ્યું, “અનંત નરનારાયણ, કૃષ્ણનારાયણ, લક્ષ્મીનારાયણ અને વાસુદેવ નારાયણ આ પ્રગટ સ્વામિનારાયણની ઉપાસના-ભક્તિ કરે છે. અમારા સ્વરૂપની એ મહત્તા અત્યારે સૌ ભૂલી ગયા. સૌને સહેજે પરોક્ષ સ્વરૂપમાં પ્રીતિ થાય, પરંતુ એ વિભૂતિ-સ્વરૂપ છે, ભરતખંડના દેવ છે. પરંતુ સૌ કારણને ભૂલી ગયા, કાર્યમાં જોડાઈ ગયા.” આનંદાનંદ સ્વામીને મહારાજના આ શબ્દોમાં ઉદાસીનતાનો

ભાવ જણાયો.

(ગો. સ્વા. વા. : ૧/૧૫૪)^૭

■ મહારાજે અમદાવાદ મંદિર પછી ભુજ મંદિરમાં પણ નરનારાયણ દેવની પ્રતિષ્ઠા કરી. હવે મહારાજને વરતાલમાં પોતાની મૂર્તિ પધરાવવાની ઈચ્છા હતી, કારણ કે તેઓ જાણતા હતા કે પોતાના સર્વોપરી સ્વરૂપની પ્રતિષ્ઠા દ્વારા શુદ્ધ ઉપાસનાની જો શરૂઆત નહિ કરવામાં આવે, તો પોતાનો આ પૃથ્વી પર પ્રગટ થવાનો દાખડો નિષ્ફળ જશે. પરંતુ મહારાજની આ ઉત્કટ ભાવનાને સમજનારા અને સમજીને એ પ્રમાણે કરનારા ઘણા ઓછા હતા.

મોટે ભાગે સૌ એવું સમજતા હતા કે શ્રીજીમહારાજ અને અન્ય અવતારો તો તત્ત્વતઃ એક જ છે. એક જ ભગવાન જુદા જુદા સમયે જુદા જુદા સ્વરૂપે પધારે છે. તેથી નરનારાયણ કે લક્ષ્મીનારાયણ અને સ્વામિનારાયણ એક જ છે. તેથી જેમ અમદાવાદના મંદિરમાં નરનારાયણની મૂર્તિમાં શ્રીજીમહારાજ આવી જ જાય છે, તેમ અહીં વરતાલમાં પણ લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિમાં શ્રીજીમહારાજ આવી જાય છે. તો પછી શ્રીજીમહારાજની હયાતી દરમ્યાન તેમની જ બીજી મૂર્તિ પધરાવવાની જરૂર નથી. જો કદાચ પધરાવવામાં આવે તો લોકમાં સારું ન લાગે, કારણ કે પૂર્વે કોઈ અવતારે પોતાની હયાતી દરમ્યાન પોતાની મૂર્તિ પધરાવી ન હતી. તેથી એ લોકમર્યાદા અનુસાર શ્રીજીમહારાજ પણ પોતાની મૂર્તિ પોતે જ પોતાની હયાતીમાં ન પધરાવે તો સારું. મુક્તાનંદ સ્વામી આદિક ઘણા સંતો-ભક્તોની આ ભાવના હતી.

મહારાજ સંતો-ભક્તોના સંઘ સાથે વરતાલ પધાર્યા. મહારાજે આગ્રહ-પૂર્વક મધ્યમંદિરમાં પોતાની જ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો હતો, કારણ કે તેમને એ સમજાવવું હતું કે હું પોતે ભગવાનનાં અન્ય અવતારો અને સ્વરૂપોથી તત્ત્વતઃ ભિન્ન અને પર છું. તેથી નરનારાયણ અને લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિમાં પોતાનો સમાવેશ થઈ જતો નથી. પોતાની જુદી જ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા મધ્યમંદિરમાં થાય તો જ સર્વોપરી શુદ્ધ ઉપાસનાની શરૂઆત થાય. તેમ છતાં સૌની લાગણી વિશેષ ન દુભાય, તે માટે મધ્ય મંદિરને બદલે દક્ષિણ મંદિરમાં ‘હરિકૃષ્ણ મહારાજ’ના નામે પોતાની મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરી.

મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા પછી આ જ મૂર્તિ સર્વોપરી છે અને તેથી આ જ મૂર્તિ ધ્યેય અને ઉપાસ્ય છે, એવો નિર્દેશ કરીને, આ થકી જ સૌનું કલ્યાણ થશે,

૭. સ્વા. વા. : ૭/૨૩; સદ્. નિત્યાનંદ સ્વામી કૃત ‘શ્રી પુરુષોત્તમ માહાત્મ્ય’, વાત : ૪; સદ્. નિર્ગુણદાસ સ્વામીની વાતો : ૧૦૦; ભગ. સ્વા. : ૪/૩૮૭.

એમ કહ્યું :

પ્રાસાદની દક્ષિણ દિશમાંય, મૂર્તિ હરીકૃષ્ણ તણી તહાંય;
સ્થાપીત થૈને કરશે નિવાસ, એવી થઈ વાત બધે પ્રકાશ. ૧૦
જે મૂર્તિનું ધ્યાન ધરી હમેશ, સત્સંગિ સૌ ચિંતવશે વિશેષ;
સર્વોપરી ઈષ્ટ છબી ગણાશે, પ્રેમે પૂજા માનસિ તો કરાશે. ૧૧
પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ નહિ પ્રાપ્ત જેને, તે મૂર્તિ તો જીવનદોરિ તેને;
એનો જ મોટો મહિમા મનાશે, કલ્યાણ તો તેહ થકી જ થાશે. ૧૨

(શ્રીહરિલીલામૃત : ૮/૨૭)

■ સં. ૧૮૮૧ કારતક સુદ બારશના રોજ વરતાલ મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કર્યા પછી પૂનમે મહારાજે મોટેરા સદ્ગુરુઓને બોલાવી શીખનાં વચનો કહીને અંતે કહ્યું, “અમે રોજ લક્ષ્મીનારાયણ દેવની એકસો ને આઠ પ્રદક્ષિણા કરીએ છીએ, તે એટલા માટે કે લોકોમાં ભક્તિભાવ અને મહિમા વધે અને તમો બધા અનન્ય ભક્ત બનો.” તે સાંભળી બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું, “મહારાજ ! અમે શું એવા અનન્ય ભક્ત નથી થયા ?” એટલે મહારાજે કહ્યું, “ભક્ત તો થયા છો, પણ અનન્ય નહિ. જેને અમારા સિવાય બીજાનો આશ્રય ન રહે તે અનન્ય ભક્ત કહેવાય.”

(શ્રીહરિની અદ્ભુત વાર્તાઓ : ૧૭૬)

મહારાજના આ શબ્દોથી મધ્ય મંદિરમાં કોનું સ્વરૂપ હોવું જોઈએ, તે મર્મ બ્રહ્માનંદ સ્વામી તથા મોટેરા સદ્ગુરુઓ સમજી તો ગયા, પણ હવે કરવું શું ? આવું તો ઘણી વાર થયું છે; મહારાજની ટકોરથી સૌને અંતર્દષ્ટિ થતી, પોતાની ભૂલનો ખ્યાલ પણ આવતો, પણ સમય જતાં મોટા ભાગે સૌ પોતપોતાની મૂળ સમજણ પર આવીને ઊભા રહેતા.

આ રીતે સૌ સંતો-ભક્તો શ્રીજીમહારાજના સર્વોપરીપણાને સમજે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓ બીજાને પણ આવી જ વાતો કરીને સૌને સર્વોપરીપણાની દૃઢતા કરાવે, એવો પણ આગ્રહ મહારાજે રાખ્યો છે.

■ આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે સદ્. ગોપાળાનંદ સ્વામી મહારાજને સર્વોપરી સમજતા તો હતા જ, પરંતુ આ શ્રોતાવર્ગ આ વાતને પચાવી નહિ શકે, તેમને કદાચ અવળું પડશે, એ ભયથી તેઓ નિઘડકપણે મહારાજના સર્વોપરી-પણાની વાતો જાહેરમાં કરતા ન હતા. તેથી મહારાજે તેમને દર્શન દઈને ટકોર કરતાં કહ્યું હતું કે જો અમારું પુરુષોત્તમપણું નહિ પ્રવર્તાવો તો આ ને આ દેહમાં હજાર વર્ષ સુધી રાખીશું.

(સ્વા. વા. : ૬/૩૩)

■ સદ્, અદ્ભુતાનંદ સ્વામીએ પોતે જ પોતાનો પ્રસંગ પોતાના ગ્રંથમાં લખ્યો છે : હું દેશમાંથી ફરીને ચૈતન્યાનંદ સ્વામી, નિષ્કામાનંદ સ્વામી, ઉદારાનંદ સ્વામી ઇત્યાદિ બાર સંતો સાથે આવ્યો અને મહારાજનાં દર્શન કરીને સભામાં બેઠો. ત્યારે મહારાજે મને દેશના સમાચાર પૂછ્યા. પછી મને એમ પૂછ્યું, “દેશમાં હરિભક્ત આગળ ભગવાનની વાતો કરો છો ત્યારે અમને કેવા કહો છો ?” ત્યારે કહ્યું, “દત્ત, કપિલ આદિક જેવા સાધુરૂપ કહીએ છીએ.” ત્યારે મહારાજે કહ્યું, “એમ કહો છો તો દેશમાં ફરવાનું શું કામ ? કોઈએ અર્ધા પૈસાનો મૂળો લઈને ખાધો હોય ને પછીથી સાત ભાતનાં પકવાન જમે, તોપણ મૂળાનો ઓડકાર ઉપર આવે. તેમ સર્વાવતારધર્તા સર્વકારણ સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ નારાયણ શ્રીકૃષ્ણ એવો હું તમને મળ્યો છું, એવી મારા સંબંધી નિશ્ચયની વાત કેમ કરતા નથી ?” ત્યારે મેં કહ્યું, “કુંભારના ચાકની પેટે કહેવાનો વેગ તો અંતરમાં આવે છે, પણ આપની આજ્ઞા આડી આવતી હોવાથી કહી શકાતું નથી.” આવું મારું વચન સાંભળીને મહારાજે કહ્યું, “આજથી રાજાથી રંક સુધી સૌને ‘પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ નારાયણ શ્રીકૃષ્ણ છે’, એવી વાત કરજ્યો.” એવું સાંભળીને એક સંતના મનમાં એવો ઘાટ થયો કે જો રાજાને એવું કહેવા જઈએ તો બંધીખાને નાખે કે હાથીના પગે બાંધે. આ વાત અંતર્યામીપણે જાણતાં, મહારાજે કહ્યું કે બંધીખાને નાખનારા કે હાથીના પગે બાંધનારામાં કોણ રહ્યો છે ? હું જ રહ્યો છું, તો હવેથી સુખેથી આ રીતની સર્વોપરીપણાની વાત કરજ્યો. એમ મને (અદ્ભુતાનંદ સ્વામી) મહારાજે કહ્યું હતું.” (શ્રીહરિની અદ્ભુત વાર્તાઓ : ૧૩૧)

ઉપરોક્ત સર્વે સંદર્ભો અને પ્રસંગો પરથી ખ્યાલ આવે છે કે સૌ સંતો-ભક્તો શ્રીજીમહારાજના સર્વોપરીપણાની દૃઢતા કરે અને કરાવે એ માટે એમનો અત્યંત આગ્રહ હતો, કારણ કે સૌ એમનું સર્વોપરીપણું સમજે તો જ આત્યંતિક કલ્યાણ શક્ય બનવાનું છે. તેથી જ તો મહારાજે સૌ સંતો-ભક્તોને જૂનાગઢ જઈને એક માસ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનો સમાગમ કરવાની આજ્ઞા કરી હતી, કારણ કે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મનો અવતાર હોવાથી શ્રીજી-મહારાજના હૃદયગત અભિપ્રાય અને સિદ્ધાંતને યથાર્થ જાણતા હતા. વળી, એમને મહારાજના સર્વોપરીપણાની વાતો કરવામાં લોકલાજ કે શાસ્ત્રની તંતી નડતી ન હતી.

એટલે તો સૌ મહારાજની આજ્ઞા પાળીને જૂનાગઢ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનો સમાગમ કરવા જતા. એમણે હજારોને વાતો દ્વારા મહારાજના સર્વોપરીપણાની

નિષ્ઠા દૃઢ કરાવી; એટલું જ નહિ, પરંતુ મુક્તાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી, પ્રેમાનંદ સ્વામી, શુકાનંદ સ્વામી તથા ભાયાત્માનંદ સ્વામી જેવા મોટા મોટાને પણ પ્રસંગોપાત્ ટકોર કરીને શ્રીજીમહારાજનું સર્વોપરીપણું દૃઢ કરાવ્યું હતું.

શ્રીજીમહારાજના ઉપરોક્ત આગ્રહ અને અભિપ્રાય સમજીને ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પછી બ્રહ્મસ્વરૂપ ભગતજી મહારાજ, બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રીજી મહારાજ, બ્રહ્મસ્વરૂપ યોગીજી મહારાજ અને વર્તમાનકાળે પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રમુખસ્વામી મહારાજે હજારો - લાખોનાં જીવનમાં શ્રીજીમહારાજના સર્વોપરી-પણાની દૃઢતા કરાવી છે.

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન સ્વામિનારાયણને સર્વોપરી જાણવાની અનિવાર્યતા સમજ્યા પછી હવે તેઓ સર્વાવતારના અવતારી અને સર્વોપરી કેવી રીતે અને શા માટે છે ? તે સમજવા માટે સૌપ્રથમ અવતારવાદ અને તેનું રહસ્ય સમજીએ.

૨.૧૪.૩ અવતારવાદ

હિન્દુ ધર્મની અનેક આગવી વિશેષતાઓમાં એક મહત્ત્વની વિશેષતા છે — અવતારવાદ. હિન્દુ ધર્મના અનેક ગ્રંથોમાં, તેમાંય વિશેષે કરીને મહાભારતાદિક ઇતિહાસ અને ભાગવતાદિક પુરાણોમાં અવતારવાદનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. અન્ય વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોની જેમ ભગવાન સ્વામિનારાયણે પણ પુરાણોમાં પ્રતિપાદિત અવતારવાદને માન્ય કરેલું છે. તેમણે અવતારો શા માટે, કોના થકી, અને કેવી રીતે થાય છે તેનું સુસ્પષ્ટ નિરૂપણ વચનામૃતમાં કરેલું છે. સાથે સાથે અવતાર-અવતારીનાં પ્રયોજન, કાર્ય અને સ્વરૂપમાં રહેલા ભેદ પણ અસંદિગ્ધ-પણે સમજાવેલા છે.

● અવતારોના પ્રાગટ્યનું પ્રયોજન

અવતારોના પ્રાગટ્યનું મુખ્ય પ્રયોજન તો શ્રીમદ્ભાગવતાદિક પુરાણોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિભિન્ન કાર્યો છે. ભગવાન જ્યાં જેવું કાર્ય હોય ત્યાં તેવું રૂપ ધારણ કરે છે, જે તે કાર્યને અનુરૂપ સામર્થ્ય પ્રગટ કરે છે અને એ કાર્ય પૂરું થતાં પોતાનાં એ રૂપ-દેહનો ત્યાગ કરે છે. શ્રીજીમહારાજ આ હકીકત સમજાવતાં **વચ. લો. ૧૮**માં કહે છે, “તે જ ભગવાન મત્સ્ય-કચ્છ-વરાહાદિક રૂપને તથા રામ-કૃષ્ણાદિક રૂપને કોઈક કાર્યને અર્થે ધારણ કરે છે, પણ જે એ પોતાનું મૂળ રૂપ છે

તેને તજીને એ અવતારનું ધારણ નથી કરતા. તે જ ભગવાન પોતે અનંત ઐશ્વર્ય ને અનંત શક્તિ સહિત જ મત્સ્ય-કચ્છાદિક રૂપને ધારણ કરે છે અને જે કાર્ય-નિમિત્ત જે દેહનું ધારણ કર્યું હોય તે કાર્ય થઈ રહે છે ત્યારે તે દેહનો ત્યાગ પણ કરે છે.”

‘જ્યાં જેવું કાર્ય’ એટલે કે ભૂમિ પર થતાં અનંત પ્રકારનાં પાપનો ભાર હળવો કરવા, અસુરોનો સંહાર કરીને પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરવા અને અધર્મનો નાશ કરીને ધર્મનું સ્થાપન કરવા માટે અવતારો પ્રગટ થાય છે. આવાં કાર્યોની સાથે સાથે પોતાને આશરે આવેલા પોતાના ભક્તોનું પોતાના સંબંધે કરીને પોતાની સામર્થી પ્રમાણે કલ્યાણ પણ કરે છે. તેમ જ શ્રીરામકૃષ્ણાદિકની જેમ જે અવતારો મનુષ્ય રૂપે પ્રગટ થાય છે, તેઓ વચ. કા. ૫ પ્રમાણે પોતાના પ્રેમી ભક્તોના મનોરથ પૂર્ણ કરીને તેમને સુખ પણ આપે છે.

● સર્વે અવતારોના કારણ

સર્વે અવતારોનું મૂળ કારણ અર્થાત્ સર્વે અવતારોના અવતારી અક્ષર-ધામના અધિપતિ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ જ છે, એમ શ્રીજીમહારાજ કહે છે :

મ. ૧૩ – “એ અક્ષરાતીત જે પુરુષોત્તમ ભગવાન છે તે જ સર્વે અવતારનું કારણ છે, અને સર્વે અવતાર પુરુષોત્તમમાંથી પ્રગટ થાય છે અને પાછા પુરુષોત્તમને વિશે લીન થાય છે.”

વર. ૧૨ – “અનંત કોટિ સૂર્ય, ચંદ્રમા ને અગ્નિ તે સરખું પ્રકાશમાન એવું જે અક્ષરધામ તેને વિશે શ્રીપુરુષોત્તમ ભગવાન સદા દિવ્યમૂર્તિ થકા વિરાજમાન છે. અને તે જ ભગવાન જીવોના કલ્યાણને અર્થે પૃથ્વીને વિશે રામકૃષ્ણાદિક અવતારનું ધારણ કરે છે.”

● અવતારવાદનું રહસ્ય

આપણે અવતારોના પ્રાગટ્યનું પ્રયોજન અને સર્વ અવતારોના કારણ અવતારી વિશે સમજ્યા.

અહીં આપણને કેટલાક પ્રશ્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. શું અક્ષરાતીત પરબ્રહ્મ પોતે જ મત્સ્ય-કૂર્માદિક અવતારો રૂપે થાય છે કે અન્ય ? એટલે કે, પરબ્રહ્મનો ચૈતન્ય અને મત્સ્યાદિક અવતારોના ચૈતન્ય એક જ છે કે જુદા જુદા ? અર્થાત્ અવતારો તત્ત્વતઃ અને સ્વરૂપતઃ પરબ્રહ્મ પોતે જ છે કે અન્ય ? જો પરબ્રહ્મથી ભિન્ન હોય તો તે કોણ છે ? અને જો અવતારો તત્ત્વતઃ અને

સ્વરૂપતઃ પરબ્રહ્મથી ભિન્ન હોય, તો પછી એ અવતારો પરબ્રહ્મના છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? તથા અક્ષરાધિપતિ પરબ્રહ્મ જ અનેક અવતારો રૂપે થાય છે, એવાં વચનામૃતોનું તાત્પર્ય શું સમજવું ?

અવતારવાદને લગતા ઉપરોક્ત અનેક રહસ્યાત્મક પ્રશ્નોનું સંતોષપ્રદ સમાધાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે શ્રીજીમહારાજે વચનામૃતમાં સ્પષ્ટતા કરી છે. તેઓ વચ. મ. ૩૧માં અવતારવાદનું રહસ્ય સમજાવતાં કહે છે, “એ વૈરાજ પુરુષ દ્વારા એ અવતાર થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તે એમ સમજવું જે, એ જે વાસુદેવ નારાયણ તે પુરુષરૂપે કરીને વૈરાજ પુરુષને વિશે આવીને વિરાજમાન હોય ત્યારે અવતાર કહ્યા છે.” માટે તે અવતાર તો સર્વે વાસુદેવ ભગવાનના જ છે. અને એ વાસુદેવ ભગવાન જ્યારે પ્રતિલોમપણે એ વૈરાજ પુરુષ થકી નોખા પડી જાય ત્યારે એ કેવળ વૈરાજ પુરુષ થકી અવતાર સંભવે જ નહિ; માટે એ થકી અવતાર તો એને વિશે વાસુદેવ આવ્યા છે તે સારું કહ્યા છે.”

શ્રીજીમહારાજના આ શબ્દોને વિશેષ સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજવા માટે આ જ સંદર્ભના ‘શ્રીહરિવાક્યસુધાસિન્ધુ’ના શ્લોકોનો અહીં વિચાર કરીએ.

સર્વાવતારહેતુત્વં વૈરાજસ્યૈવ કીર્તિતમ્ ।

યચ્છ્રીભાગવતે તત્તુ તદન્તર્યામિણો હરેઃ ॥

કૃષ્ણઃ પુરુષરૂપેણ પ્રવિશ્યાઽઽસ્તે તદન્તરે ।

તદભેદેનાઽવતારાસ્તસ્માદેવ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

ન હિ કેવલવૈરાજાદવતારકથાઽસ્તિ સા ।

હર્યાવેશં વિનાઽસૌ યદુત્યાતુમપિ નાઽશક્ત્ ॥

અર્થ : શ્રીભાગવત(૧/૩/૫, ૩/૮/૨)માં સર્વાવતારનું કારણ વૈરાજ પુરુષને જે કહેલ છે, તે તો અંતર્યામી એવા શ્રીહરિને કારણે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ નારાયણ પુરુષરૂપે કરીને તેની (વિરાટ નારાયણની) અંદર પ્રવેશીને વિરાજમાન થાય છે ત્યારે જ તેના થકી અવતાર કહ્યા છે. તે અવતારકથા ફક્ત વૈરાજ પુરુષ થકી નથી, કારણ કે શ્રીહરિના અનુપ્રવેશ વગર આ વૈરાજ પુરુષ ઊભા થવા માટે પણ શક્તિમાન નથી.” (શ્રીહરિવાક્યસુધાસિન્ધુ, તરંગ : ૧૬૪/૨૮ થી ૩૧ - વચ. મ. ૩૧)

આ વચનામૃતમાં શ્રીજીમહારાજ સ્પષ્ટપણે સમજાવે છે કે પરબ્રહ્મ એવા વાસુદેવ ભગવાનનો પ્રવેશ થાય, ત્યારે જ વૈરાજ પુરુષમાંથી અવતારો સંભવે છે, પરંતુ વૈરાજપુરુષની સ્વતઃ સ્વતંત્ર ઈચ્છા અને શક્તિથી અવતારો સંભવતા નથી.

ઈશ્વર તત્ત્વના નિરૂપણ વખતે આપણે જોઈશું કે વૈરાજપુરુષનો ચૈતન્ય

ઈશ્વરકોટિમાં આવે છે. આ વૈરાજપુરુષરૂપ ઈશ્વર થકી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ પ્રગટ થાય છે. આ વિરાટનારાયણ અર્થાત્ વૈરાજપુરુષ, તેમાંથી પ્રગટ થયેલ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ તથા વૈરાજપુરુષ દ્વારા કે તેમાંથી પ્રગટેલા વિષ્ણુ દ્વારા થયેલ મત્સ્યકચ્છાદિક સર્વે અવતારોનાં ચૈતન્યો ઈશ્વરકોટિનાં છે અને તે સર્વે ચૈતન્યો એકબીજાથી ભિન્ન છે.

જ્યારે ઈશ્વર ચૈતન્યરૂપ વૈરાજ પુરુષમાં પુરુષોત્તમ નારાયણનો અનુપ્રવેશ થાય, તેમની અસાધારણ શક્તિનો સંચાર થાય, ત્યારે જ ઈશ્વર ચૈતન્યના અવતારોનું પ્રાગટ્ય શક્ય છે. તેથી તાત્ત્વિક દષ્ટિએ અવતારો ઈશ્વર ચૈતન્યના હોવા છતાં તે સર્વે અવતારો પરબ્રહ્મના જ છે એમ કહેવાય છે, કારણ કે એ પુરુષોત્તમ નારાયણનો જ્યારે કોઈક કાર્યને અર્થે જેમાં પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે તેનાં પ્રકાશ-સામર્થ્યને લીન કરીને તે રૂપે એ ભગવાન પોતે જ સર્વોત્કર્ષપણે રહીને જ્યાં જે કાર્ય કરવાનું હોય ત્યાં તે કાર્ય કરે છે.

શ્રીજીમહારાજ આ હકીકત સમજાવતાં વચનામૃતમાં કહે છે :

પં. ૭ – “એવી રીતે અનેક પ્રકારનાં કાર્યને અર્થે જેને જેને વિશે એ પુરુષોત્તમ ભગવાનનો પ્રવેશ થાય છે, તેને તેને પોતાના પ્રકાશે કરીને લીન કરી નાખીને પોતે જ તે રૂપે કરીને સર્વોત્કર્ષપણે વિરાજમાન થકા રહે છે. અને જેને વિશે પોતે વિરાજમાન રહે છે તેના પ્રકાશને પોતે ઢાંકીને પોતાનો પ્રકાશ પ્રકટ કરે છે. જેમ અગ્નિ લોઢાને વિશે આવે છે ત્યારે લોઢાનો જે શીતળ ગુણ ને કાળો વર્ણ તેને ટાળીને પોતે પોતાના ગુણને પ્રકાશ કરે છે, તથા જેમ સૂર્ય ઉદય થાય છે ત્યારે તેના પ્રકાશમાં સર્વે તારા-ચંદ્રમાદિકનાં તેજ લીન થઈ જાય છે ને એક સૂર્યનો જ પ્રકાશ રહે છે, તેમ એ ભગવાન જેને જેને વિશે આવે છે ત્યારે તેના તેજનો પરાભવ કરીને પોતાના પ્રકાશને અધિકપણે જણાવે છે, અને જે કાર્યને અર્થે પોતે જેમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, તે કાર્ય કરી રહ્યા કેડે તેમાંથી પોતે નોખા નીસરી જાય છે. ત્યારે તો તે પંડે જેવો હોય તેવો રહે છે અને તેમાં જે અધિક દૈવત જણાતું હતું તે તો પુરુષોત્તમ ભગવાનનું હતું એમ જાણવું.”

પ્ર. ૬૩ – “એવા અતિ સમર્થ જે ભગવાન તે પોતે અક્ષરમાં પ્રવેશ કરીને અક્ષર રૂપે થાય છે અને પછી મૂળ પ્રકૃતિપુરુષ રૂપે થાય છે અને પછી પ્રધાનપુરુષ રૂપે થાય છે અને પછી પ્રધાનમાંથી થયાં જે ચોવીશ તત્ત્વ તેને વિશે પ્રવેશ કરીને તે રૂપે થાય છે, અને પછી તે તત્ત્વે કરીને સરજાણા જે વિરાટ પુરુષ તેને વિશે પ્રવેશ કરીને તે રૂપે થાય છે અને પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવમાં પ્રવેશ કરીને તે તે રૂપે થાય છે.”

અહીં સ્પષ્ટપણે સમજાય છે કે સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને તત્ત્વથી પરબ્રહ્મ અને આ સર્વે તત્ત્વો એક નથી પરંતુ ભિન્ન છે, એટલું જ નહિ, પણ પરબ્રહ્મ તો સર્વથી પર અને સર્વેના આત્માપણે નિયંતા છે. જેમ લોહું અને તેમાં પ્રવેશ પામેલો અગ્નિ એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન જ છે, તેમ જ પરબ્રહ્મ અને જેમાં તેમનો અનુપ્રવેશ થયો છે તે બંને તદ્દન ભિન્ન છે.

તેથી ફલિત થાય છે કે જેમ અક્ષરધામના અધિપતિ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ અને વિરાટ નારાયણ વચ્ચે કોઈ પ્રકારનું તાત્ત્વિક ઐક્ય નથી, તે બંને સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને તત્ત્વથી ભિન્ન છે; તેમ જ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ અને વિરાટ નારાયણ દ્વારા થયેલ તત્ત્વતઃ ઈશ્વરકોટિના સર્વે અવતારો વચ્ચે પણ તાત્ત્વિક ઐક્ય નથી. અર્થાત્ અવતાર અને અવતારીનો ચૈતન્ય(આત્મા) એક જ નથી. જેમ એક જ ભવાયો જુદા જુદા વેશ કાઢે છે, તેમ અહીં પુરુષોત્તમ નારાયણ પોતે જ અવતાર રૂપે થતા નથી, પરંતુ ઈશ્વરકોટિના વિભિન્ન ચૈતન્યમાં પુરુષોત્તમ નારાયણનો અનુપ્રવેશ છે.

તેમ છતાં વચ્ચે પં. ૭ના સંદર્ભ પ્રમાણે પુરુષોત્તમ નારાયણ જ વિરાટ નારાયણ અને તેમના સર્વે અવતારોના ભાવોને દાબીને પોતે જ સ્વતઃ સર્વોત્કર્ષ-પણે સ્વરાટ્ થકા કાર્ય કરતા હોવાથી અવતારો પુરુષોત્તમ નારાયણના છે, એમ કહેવાય છે. અવતારવાદના આ રહસ્યને અવિનાશાનંદ બ્રહ્મચારી પોતાના કાવ્યમાં પણ આ જ રીતે સમજાવે છે :

અવતાર ને અવતારીની, રીત બીજી તે કહું;
ચીત દઈ સૌ સાંભળો, એક દૃષ્ટાંત દર્શ. ૮
અનળ વ્યાપે જ્યારે લોહમાં, તારે અનળ તે લૈયે;
તેથી જ્યારે નોખો પડે, તારે લોહું જ કૈયે. ૯
તેમ પુરુષોત્તમ જેહમાં, આવે તે અવતાર;
અવિનાશાનંદના વાલમા, પોતે અવતારી. ૧૦

(અવિનાશાનંદકાવ્ય, પદ : ૨૫૧)

● અવતાર-અવતારી વચ્ચે ભેદ

અવતાર-અવતારીના ભેદમાં સ્પષ્ટપણે સમજવાનું એ છે કે બંને તત્ત્વતઃ અને સ્વરૂપતઃ એક નથી, પરંતુ જુદા છે; અર્થાત્ અવતારી એવા પરબ્રહ્મ પોતે જ સ્વરૂપતઃ અવતાર રૂપે થતા નથી. અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પોતાની

વાતોમાં અવતાર-અવતારીનો ભેદ સદૃષ્ટાંત સમજાવતાં કહે છે :

“અવતાર-અવતારીનો ભેદ કેમ સમજવો ?” ત્યારે એક જણે કહ્યું જે, “ભવાયો ને વેષ.” ત્યારે પોતે કહ્યું કે “અવતાર-અવતારીનો ભેદ એમ નહિ. રાજા ને રાજાનો ઉમરાવ, તીર ને તીરનો નાખનારો ને તારા ને ચંદ્રમા, એમ ભેદ જાણવો.”
(સ્વા. વા. : ૬/૩૪)

એવી જ રીતે યોગમૂર્તિ ગોપાળાનંદ સ્વામી પણ પોતાની વાતોમાં અવતાર-અવતારીના ભેદની સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે :

“પુરુષોત્તમને વિશે ને બીજા વિભૂતિ-અવતારને વિશે કેમ ભેદ છે ? તે જેમ તીર ને તીરના નાંખનારામાં ભેદ છે, ને જેમ ચક્રવર્તી રાજા ને ખંડિયા રાજામાં ભેદ છે, ને જેમ સૂર્ય ને સૂર્યના મંડળમાં ભેદ છે, તેમ પુરુષોત્તમમાં ને એ કહ્યા તે સર્વમાં ભેદ છે.”
(ગો. સ્વા. વા. : ૧/૧૫૨)

◆ વર્ણી શ્રીઅવિનાશાનંદ બ્રહ્મચારીએ પણ પોતાના કાવ્યમાં અવતાર-અવતારી વચ્ચેનો તાત્ત્વિક ભેદ અનેક દૃષ્ટાંતો આપીને સમજાવ્યો છે. જેમ કે,

અવતાર ને અવતારીનો, જેને વિવેક થાય;
તે જાય અક્ષરધામમાં, મહામુક્ત કેવાય. ૧
અવતારી અવતારને, સરખા જેહ જાણે;
તેને વિવેકી ન જાણવો, કહું શાસ્ત્ર પ્રમાણે. ૨
ચક્રવર્તિ ભૂપાલને, કેવો ખંડીયો રાજા;
તે તો વિવેકિ કહે નહિ, કહે મુર્ખ સમાજ. ૩
સમુદ્ર ને સરોવરને, કેમ સરખું લેવાય;
અવતાર ને અવતારીને, તુલ્ય નવ કેવાય. ૪
તારાના ગણ છે નભમાં, વલી જાણ્યો ત્યાં ચંદ્ર;
તેને બરોબર લઈ કહે, કૈયે મતીના મંદ. ૫
વડવાનલ વલી વહનીને, કહે તુલ્ય મસાલ;
જાણે તેમ અવતારીને, હોય બુદ્ધિના બાલ. ૬
ચિંતામણી ને હિરામણી, તેને એક જે જાણે;
તેને મંદમતી જાણવો, કહું શાસ્ત્ર પ્રમાણે. ૭
અવતાર ને અવતારીમાં, ભેદ અનંત અપાર;
દૃષ્ટાંત પ્રમાણે જાણજ્યો, ખોટું નથી લગાર. ૮

(પદ : ૨૫૨)

આ રીતે તાત્ત્વિક રીતે જ સર્વે અવતારો અને સર્વે અવતારોના મૂળ-કારણરૂપ એવા અવતારી પરબ્રહ્મમાં ભેદ છે. તેમ છતાં અવતારો અને અવતારી સમાન છે, એમ જો સમજાય તો એ ભગવાનનો દ્રોહ છે, એમ ભગવાન સ્વામિનારાયણ વચ. મ. ૯માં સમજાવતાં કહે છે,

“પોતાને સાક્ષાત્ મળ્યું જે ભગવાનનું સ્વરૂપ તેને સદા દિવ્ય સાકારમૂર્તિ ને સર્વ અવતારનું કારણ અવતારી એવું જાણવું. અને જો એમ ન જાણે ને નિરાકાર જાણે ને બીજા અવતાર જેવા જાણે તો એનો દ્રોહ કર્યો કહેવાય.”

વળી, અવતારી પરમાત્મા પરબ્રહ્મને બીજા અવતાર જેવા જાણનારને શ્રીહરિચરિત્રામૃતસાગર(૨૭/૫/૧૩,૧૪), શ્રીહરિલીલાકલ્પતરુ(૨/૪૯/૮) તથા અવિનાશાનંદ કાવ્ય(૫૬ : ૨૫૨)માં મંદમતિવાળા કહેવામાં આવ્યા છે.

૨.૧૪.૪ સર્વોપરી સર્વાવતારના અવતારી શ્રીજીમહારાજ

આપણે અહીં સુધી જે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણના સ્વરૂપ વિષયક વિવિધ પાસાંઓનું નિરૂપણ કર્યું, તે જ પોતે શ્રીજીમહારાજ એટલે કે ભગવાન સ્વામિનારાયણ છે. અક્ષરાતીત અને અક્ષરધામના અધિપતિ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ એવા શ્રીજીમહારાજ સર્વે અવતારોથી ભિન્ન, પર અને એમનાં કારણ છે; એટલે કે, સર્વાવતારના અવતારી છે. આ વાસ્તવિક હકીકતનું નિરૂપણ સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોમાં ખૂબ જ સ્પષ્ટતા અને દૃઢતાપૂર્વક કરવામાં આવ્યું છે.

● શ્રીજીમહારાજ સર્વોપરી : સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોને આધારે

અહીં આપણે મુખ્ય સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોમાંથી કેટલાક સંદર્ભો દ્વારા શ્રીજી-મહારાજનું સર્વોપરીપણું સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

❖ વચનામૃત

શ્રીજીમહારાજ સ્વયં અક્ષરધામના અધિપતિ અને સર્વોપરી સર્વાવતારના અવતારી પુરુષોત્તમ નારાયણ છે એવી સ્પષ્ટ વાતો એમણે પોતે જ અનેક વચનામૃતોમાં કરી છે. જેમ કે,

મ. ૧૩ – “એ જે એકરસ તેજ છે તેને આત્મા કહીએ તથા બ્રહ્મ કહીએ તથા અક્ષરધામ કહીએ; અને એ પ્રકાશને વિશે જે ભગવાનની મૂર્તિ છે તેને આત્માનું તત્ત્વ કહીએ તથા પરબ્રહ્મ કહીએ તથા પુરુષોત્તમ કહીએ... અને એ

અક્ષરાતીત જે પુરુષોત્તમ ભગવાન છે તે જ સર્વે અવતારનું કારણ છે, અને સર્વે અવતાર પુરુષોત્તમમાંથી પ્રગટ થાય છે અને પાછા પુરુષોત્તમને વિશે લીન થાય છે....અને જે તેજને વિશે મૂર્તિ છે તે જ આ પ્રત્યક્ષ મહારાજ છે એમ જાણજો.”

અં. ૩૮ – “એવા સર્વોપરી જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તે જ દયાએ કરીને જીવોના કલ્યાણને અર્થે આ પૃથ્વીને વિશે પ્રગટ થયા થકા સર્વ જનના નયનગોચર વર્તે છે, ને તમારા ઈષ્ટદેવ છે ને તમારી સેવાને અંગીકાર કરે છે, અને એવા જે એ પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ ભગવાન તેના સ્વરૂપમાં ને અક્ષરધામને વિશે રહ્યા જે ભગવાન તેના સ્વરૂપમાં કાંઈ પણ ભેદ નથી, એ બે એક જ છે. અને એવા જે એ પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ ભગવાન તે અક્ષરાદિક સર્વના નિયંતા છે, ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર છે ને સર્વ કારણના પણ કારણ છે, ને સર્વોપરી વર્તે છે ને સર્વ અવતારના અવતારી છે ને તમારે સર્વને એકાંતિકભાવે કરીને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે.”

અમ. ૬ – “આ સત્સંગને વિશે જે ભગવાન બિરાજે છે તે જ ભગવાનમાંથી સર્વે અવતાર થયા છે, ને પોતે તો અવતારી છે, ને એ જ સર્વના અંતર્યામી છે ને એ જ અક્ષરધામને વિશે તેજોમય છે ને સદા સાકારરૂપ છે ને અનંત ઐશ્વર્યયુક્ત છે.”

અમ. ૭ – “અમે એકલા જ તે સર્વ થકી પર એવું જે શ્રીપુરુષોત્તમનું ધામ તેમાં ગયા, ત્યાં પણ હું જ પુરુષોત્તમ છું. મારા વિના બીજો મોટો કોઈ દેખ્યો નહિ. એટલે ઠેકાણે ફર્યા, અને પછી અમે દેહને વિશે આવ્યા ને ફેર અંતર સામું જોયું ત્યારે એમ જણાણું જે, સર્વે બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય તેનો કર્તા પણ હું જ છું ને અનંત બ્રહ્માંડનાં અસંખ્ય શિવ, અસંખ્ય બ્રહ્મા, અસંખ્ય કૈલાસ, અસંખ્ય વૈકુંઠ અને ગોલોક, બ્રહ્મપુર અને અસંખ્ય કરોડ બીજી ભૂમિકાઓ એ સર્વે મારે તેજે કરીને તેજાયમાન છે.”

આ રીતે શ્રીજીમહારાજના શ્રીમુખનાં વચનોથી દૃઢ પ્રતીતિ થાય છે કે તેઓ પોતે જ સર્વોપરી સર્વાવતારના અવતારી પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન છે.

❖ સ્વામીની વાતો

શ્રીજીમહારાજના હૃદ્ગત અભિપ્રાય, સિદ્ધાંત અને સ્વરૂપને યથાર્થપણે સમજનાર અને અનેકને સમજાવનાર અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પણ પોતાની અનેક વાતોમાં શ્રીજીમહારાજને સર્વાવતારના અવતારી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નારાયણ કહે છે. એમાંથી કેટલીક વાતો વિચારીએ :

◆ “સર્વોપરી ને સર્વ અવતારના અવતારી ને સર્વ કારણના કારણ

મહારાજને સમજવા.”

(સ્વા. વા. : ૨/૨)

◆ “બ્રહ્માંડ - બ્રહ્માંડ પ્રત્યે દસ-દસ મૂર્તિયું છે. તેમાં છ (અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ) સગુણ ને ચાર (કૃષ્ણનારાયણ, લક્ષ્મીનારાયણ, વાસુદેવનારાયણ અને નરનારાયણ) નિર્ગુણ; તે એવાં એવાં અનંત કોટિ બ્રહ્માંડ છે. ને તે સર્વ બ્રહ્માંડમાં અનંત કોટાનકોટિ ભગવાનની મૂર્તિયું છે. એ સર્વના કારણ સ્વામિનારાયણ ભગવાન છે, એમ સમજવું.”

(સ્વા. વા. : ૨/૧૨૪)

◆ “જીવની કોટિયું, ઈશ્વરની કોટિયું, બ્રહ્માની પણ કોટિયું ને કોટિયું છે. એ સૌના કારણ તો મહારાજ પોતે, એમ સમજે ત્યારે મજકૂર મળ્યું કહેવાય. ને અનંત કોટિ રામ, અનંત કોટિ કૃષ્ણ ને અનંત કોટિ અક્ષરમુક્ત એ સર્વના કર્તા, સર્વના આધાર, સર્વના નિયંતા ને સર્વના કારણ મહારાજને સમજે ત્યારે જ્ઞાન થઈ રહ્યું.”

(સ્વા. વા. : ૬/૨૫૭)

❖ ગોપાળાનંદ સ્વામીની વાતો

યોગમૂર્તિ સદ્, ગોપાળાનંદ સ્વામી એમની વાતોમાં શ્રીજીમહારાજનું સર્વાવતારીપણું નિરૂપતાં કહે છે,

“મહારાજ સર્વ અવતારોના અવતારી પોતે એક જ છે. અને અવતાર-માત્રના સ્વામી છે. ને બીજા સર્વ અવતાર મહારાજના ભક્ત છે. એમ સમજવું ને બીજાને એમ સમજાવવું....ને મહારાજે વ્યાપકાનંદ સ્વામીને પણ પોતાના સ્વરૂપને વિશે ચોવીસ અવતાર લીન કરી દેખાડ્યા અને પર્વતભાઈ પણ ચોવીસ અવતારને મહારાજની સ્તુતિ કરતાં નિરંતર દેખતા.એવા એવા હજારો વાર ચમત્કાર મહારાજે જણાવ્યા છે, તથા હમણાં પણ જણાય છે. તે આપણે બીજા અવતાર જેવા મહારાજને કેમ સમજીએ ? માટે આપણે તો ચોખ્ખી ઉપાસના સમજવી જે, બીજા અવતાર તથા અક્ષરના મુક્ત તથા અક્ષર અને પૂર્વ જે જે અવતાર થઈ ગયા છે તથા આગળ થાશે એ સર્વના અવતારી શ્રીજીમહારાજ છે. અને એ સર્વ અવતાર મહારાજના ભક્ત છે એમ સમજવું અને એ સર્વને નિયમમાં રાખનારા પોતે એક જ છે, પણ તે વિના બીજો કોઈ નથી, એ મોટા સંતનો સિદ્ધાંત છે.”

(ગો. સ્વા. વા. : ૧/૧૭)

“શ્રીજીમહારાજે નાગડકાને વિશે પરમહંસ આગળ વાર્તા કરી જે, ‘પૂર્વ રામકૃષ્ણાદિક અવતાર થઈ ગયા ને આગળ બીજા થાશે તથા બીજાં ધામોને વિશે જે મૂર્તિઓ છે, તે સર્વના કારણ ને સર્વ થકી પર આ પ્રગટ પુરુષોત્તમ નારાયણ અમે

છીએ, તેમાં ખોટું કહેતા હોઈએ તો સર્વે પરમહંસના સમ છે. એવું જે પ્રગટ પુરુષોત્તમના સ્વરૂપનું જ્ઞાન તેમાં જો ખામી રહી જશે તો કોઈ રીતે વાંધો નહિ ભાંગે. અને જેમ વૈકુંઠવાસીને રહેવાનું વૈકુંઠધામ છે, ને ગોલોકવાસીને ગોલોક છે તેમ અમારે રહ્યાનું અક્ષરધામ છે.” (ગો. સ્વા. વા. ૧/૧૫૬)

❖ શ્રીહરિચરિત્રામૃતસાગર

સદ્. આધારાનંદ સ્વામી પોતાના આ ગ્રંથમાં શ્રીજીમહારાજનું સર્વોપરી-પણું સમજાવતાં લખે છે :

ગઢડામાં લાડુદાનજી(બ્રહ્માનંદ સ્વામી)ને સમાધિમાં બદરિકાશ્રમમાં નર-નારાયણનાં દર્શન થાય છે. તેઓ શ્રીહરિનાં ચરિત્રો પૂછે છે. લાડુદાનજી શ્રીહરિની થોડીક વાત કરે છે. પછી નારાયણ ભગવાન નરને કહે છે :

◆ અનંત અવતારો થયા, પરંતુ આવી કોઈ વાત ક્યારેય સાંભળી નથી. આ અક્ષરધામના અધિપતિ અનંત અવતારના કારણ છે. તે પુરુષોત્તમ ભગવાન અધર્મનો નાશ કરવા માટે પ્રગટ થયા છે.’ ત્યારે બ્રહ્મમુનિ કહે છે કે અમે તો એવું જાણીએ છીએ કે તે (શ્રીજીમહારાજ) તમે જ છો. ત્યારે નારાયણ ભગવાન કહે છે કે અમારા જેવા તો અનંત છે. એમના જેવા બીજા કોઈને ન કહેવાય. અમે તો એમનું નિત્ય ધ્યાન કરીએ છીએ. તેઓ તો અમારા માટે પણ અગમ્ય છે તો બીજી વાત જ શી કરવી ? અમે એમની મરજીમાં રહીએ છીએ. એમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કદી કરતા નથી.

નારાયણ બોલત ભયે, સુનો નર તુમ બ્રાત;
અવતાર અનંત હિ ભયે, એસિ ન સુનિ કોઈ બાત.
અવતાર અનંત કારન યહ, અક્ષરપતિ અવિનાશ;
શ્રીપુરુષોત્તમ પ્રગટે, અધર્મ કે કરન નાસ.
તબ બોલે મુનિ તેહિ જોઈ, હમ જાનત તુમ હો સોઈ;
તબ બોલે નારાયન દેવા, હમ જેસે સો અનંત હેં એવા.
એહી સમ ઔર ન કોહુ કહાવે, આદિ નારાયન એક રહાવે;
હમ ઈનકો નિત કારન હેં ધ્યાના, ઉરમેં દશ કબ દેવત બખાના
હમકું અગમ હૈ ઔર ક્યા બાતા, મરજી મેં ઈનકી હમ રહાતા;
ઈનકિ આગ્યા હમ રતિ ન તોરે, હમારે વિચાર સો તોરે જો રે.

(૪/૧૨)

◆ ગઢડામાં શ્રીજીમહારાજે લાડુદાન ગઢવીને સાધુ કરી શ્રીરંગદાસ નામ પાડ્યું. ત્યારે રાજાઓએ તેમને પૂછ્યું કે તમે શો પ્રતાપ દેખીને ભેખ લીધો ? ત્યારે શ્રીરંગદાસે કહ્યું કે મને સર્વોપરી વાત મળી છે. સર્વે સુખના કારણ આ પ્રગટ શ્રીહરિ છે. એમનાથી બીજું કોઈ અધિક નથી. આવી વાત ક્યારેય મળી નથી. હું સમાધિ વખતે બદરિકાશ્રમમાં ગયો. ત્યાં મેં નરનારાયણને પૂછ્યું કે તમે જ અહીં બદરી તળે બેઠાં થકાં ત્યાં અવતાર ધર્યો છે ? ત્યારે નરનારાયણ બોલ્યા કે જે સર્વોપરી શ્રીહરિ અક્ષરના પતિ છે, એમના જેવા સમર્થ બીજા કોઈ નથી. અનંત અવતાર થયા છે, તે બધા જ આ શ્રીહરિની મરજી પ્રમાણે વર્તે છે. આ શ્રીહરિ જ સર્વના કારણ છે. તેઓ સૌની ઉપર છે, પરંતુ એમની ઉપર બીજા કોઈ નથી.

તબ હમ તિનસેં પુછત ભયેઉ, સુને અવતાર તુમહિ લિયેઉ;
સો તુમ અખંડ બૈઠે હો આંહિ, યહ બાત હમ જાનત નાંહિ.
હમ પુછે યહ બાત હિ જબહિ, નરનારાયણ બોલે તબહિ;
શ્રીહરિ અક્ષરપતિ જોઈ, એહિ સમ સમર્થ અવર ન કોઈ.
અનંત અવતાર હરિકે હોઉ, હરિ મરજીમેં વરતત સોઉ.
એમેં યહ નહિ હરિ અવતારા, યહ સબકે હેં કારન વારા.
ઈનકે માથે ન કોઉ ઓરા, એહિ સબકે હેં માથે જોરા. (૪/૧૪)

❖ નિષ્કુળાનંદ કાવ્ય

સદ્. નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ આ ગ્રંથ અંતર્ગત અનેક ગ્રંથોમાં શ્રીજી-મહારાજનું સર્વોપરીપણું નિરૂપ્યું છે. જેમ કે,

- ◆ આદ્યે મધ્યે અંત્યે અવતાર, થયા અગણિત થાશે અપાર;
પણ સર્વના કારણ જેહ, તે તો સ્વામી સહજાનંદ એહ.

(અવતારચિંતામણિ : ૩૨)

- ◆ એહ આદિ બહુ અવતાર રે, તે તો અવતારીના નિરધાર રે;
પણ સર્વે રીતે સુખકારી રે, તે તો પુરુષોત્તમ અવતારી રે. ૧૮
તેહ પોતે પધાર્યા છે આજ રે, અક્ષરધામના ધામી મહારાજ રે. ૧૯

(પુરુષોત્તમપ્રકાશ : ૧૦)

- ◆ સહુ ઉપર એ શ્રીહરિ, એની ઉપર નહિ કોઈ એક;
પૂરણ બ્રહ્મ પુરુષોત્તમ પોતે, એને આધારે બીજા અનેક. ૯

એવા પ્રતાપી પ્રભુ મળ્યા, તેના ટળિયા સર્વે તાપ;
નિષ્કુલાનંદ શ્રીહરિ સંબંધે, શુદ્ધ થયા જન આપ. ૧૦

(સારસિદ્ધિ : ૪૪)

- ◆ પૂરણ પુરુષોત્તમ પોતે, સરવેશ્વર સર્વના શ્યામ;
જેની ઉપર જડે નહિ બીજો, તેહ કરે ધારે જેહ કામ. ૮
પ્રબળ પ્રતાપી પધારતાં, સમઝવું શું શું ન થાય ?
સમર્થ સહુથી શ્રીહરિ, જે પૂરણકામ કે'વાય. ૯

(ભક્તિનિધિ : ૧)

- ◆ અલૌકિક મૂર્તિ આજની, ધરી ધર્મકુમાર,
જોતાં ના'વે જોડ્યમાં, આ સમ અન્ય અવતાર. ૧
સમર્થ મૂર્તિ સુખભરી, ધરી ન ધરશે કોય,
સર્વોપરિ છે શ્રીહરિ, સહજાનંદ પ્રભુ સોય. ૨

(હરિસ્મૃતિ : ૭)

❖ ભક્તચિંતામણિ

સદ્. નિષ્કુલાનંદ સ્વામીએ પોતાના આ ગ્રંથમાં શ્રીજીમહારાજના સર્વોપરીપણાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે. જેમ કે,

- ◆ પછી બોલિયા પ્રાણજીવન, તમે સાંભળજ્યો સહુ જન;
તમને જે મળી છે મૂરતિ, તેને નિગમ કહે નેતિ નેતિ. ૩૮
અતિ અપાર અક્ષરાતીત, થઈ તમારે તે સાથે પ્રીત;
ભક્ત જક્ત માંહિ છે જો ઘણા, ઉપાસક અવતાર તણા. ૩૯
જે જે મૂરતિ જનને ભાવે, તે મૂર્તિ નિજધામ પહોંચાવે;
પણ સર્વે પાર જે પ્રાપતિ, તે છે તમારે કહે પ્રાણપતિ. ૪૦

(ભક્તચિંતામણિ : ૭૯)

- ◆ તે જ સુખદાય સહજાનંદ, જગજીવન જે જગવંદ;
જે કોઈ સર્વે કારણના કારણ, તેણે કર્યું છે તન ધારણ. ૧૧
સર્વે અવતારના અવતારી, તે જ સહજાનંદ સુખકારી;
જે કોઈ સર્વે ધામના ધામી, જાણો તે જ સહજાનંદ સ્વામી. ૧૨

(ભક્તચિંતામણિ : ૧૦૧)

❖ સદ્. નિર્ગુણદાસ સ્વામીની વાતો

સદ્. નિર્ગુણદાસ સ્વામી શ્રીજીમહારાજના સમકાલીન દાસપંક્તિના સંત હતા. તેમણે સદ્. ગોપાળાનંદ સ્વામીનો સારી રીતે સમાગમ કરીને શ્રીજી-મહારાજના સર્વોપરીપણાનું જ્ઞાન દૃઢ કર્યું હતું. તેથી તેમની વાતોમાં શ્રીજી-મહારાજના સર્વોપરીપણાનું પ્રતિપાદન સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે. જેમ કે,

◆ “શ્રીજીમહારાજનો અલૌકિક મહિમા સમજીને સર્વોપરી, સર્વે અવતારના અવતારી અને સર્વના કારણ સર્વને સુખ દેનાર શ્રીજીમહારાજ છે એમ જાણીને તેનો અનન્યપણે આશ્રય કરીને પોતાને બ્રહ્મરૂપ માનીને શ્રીજીમહારાજને ભજવા.” (૮૮)

◆ “શ્રીઅક્ષરધામાધિપતિ સર્વોપરી, સર્વ કારણના કારણ, સર્વે અવતારના અવતારી એવા સ્વયં પુરુષોત્તમ સહજાનંદ સ્વામી શ્રીહરિકૃષ્ણ શ્રીજીમહારાજનાં ઐશ્વર્ય-ગુણ-ચરિત્રને જાણવાં, તથા તેમની ઉપાસના કરનાર ભક્ત જનનાં ગુણ-ઐશ્વર્ય-ચરિત્રને જોઈને શ્રીહરિનો દૃઢ આશ્રય કરવો.” (૬૦૨)

❖ દુર્ગપુરમાહાત્મ્ય

આદિ આચાર્યશ્રી રઘુવીરજી મહારાજ ‘દુર્ગપુરમાહાત્મ્ય’ ગ્રંથમાં શ્રીજી-મહારાજના સર્વોપરીપણાનો એક પ્રસંગ નોંધે છે :

◆ રામદાસ સ્વામી અંતિમ બીમારી વખતે શ્રીજીમહારાજને કહે છે, “હે પ્રભુ ! મારા દેહનો અંતકાળ હવે નજીક આવ્યો છે. તેથી મારે સર્વે સંતોને અને ગૃહસ્થ હરિભક્તોને મારો અભિપ્રાય કહેવો છે, તો તમે સર્વે સંત અને ગૃહસ્થ ભક્તોને તત્કાળ અહીં બોલાવો.” ત્યારે શ્રીહરિએ સૌને બોલાવ્યા. પછી રામદાસ સ્વામીએ સૌને કહ્યું, “હે ભક્તજનો ! સાંભળો. તમારા હિતની એક વાત છે. જ્યારે સંતો આ શ્રીહરિને શ્રીકૃષ્ણની સમાન કહેતા હતા ત્યારે હું નિષેધ કરતો નહિ, પણ જ્યારે અધિકપણે કહેવા લાગ્યા ત્યારે મેં માન્યું નહિ, અને તેઓને કહ્યું હતું કે હે સંતપુરુષો, જેમ સાકરના નારિયેળમાં એક અણુમાત્ર પણ તત્ત્વભેદ નથી, તેમ અવતારોમાં પણ અણુમાત્ર ભેદ નથી. ત્યાર પછી મને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તથા રામાનંદ સ્વામીએ પોતાનું દર્શન આપીને કહ્યું કે હે યોગીવર્ય, પ્રત્યક્ષ એવા શ્રીહરિ પ્રભુ સર્વથી પર છે, સર્વ અવતારોના કારણ છે, કાળ-માયા-ઈશ્વરાદિકના નિયંતા છે. આ શ્રીહરિને જ્યારે સર્વથી પર જાણશો, ત્યારે જ આત્યંતિક કલ્યાણ થશે. આ પ્રકારે કહીને તે બંને અંતર્ધાન થઈ ગયા. ત્યારથી હું શ્રીહરિ પ્રભુને સર્વથી પર અને

રામકૃષ્ણાદિક સર્વે અવતારોના અવતારી અને સર્વ કારણના કારણ એવા પરમાત્મા જાણું છું. માટે હે સંતપુરુષો, આ શ્રીહરિ પ્રભુ જે મનુષ્યાકૃતિ ધારી રહેલા છે, તે પ્રભુ સર્વેથી પર વર્તે છે. આ પ્રભુથી પર બીજો કોઈ નથી. આમાં જો હું લગારેક પણ અસત્ય બોલતો હોઉં તો મને આ પાંચસો પરમહંસોના સમ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ આ બ્રહ્માંડ ભાંગ્યાનું પાપ પણ મારે માથે છે.”

અત્રાસત્યં યદા સ્યાચ્ચેત્તર્હિ મે શપથઃ સતામ્ ।

અસ્તિ બ્રહ્માણ્ડભઙ્ગસ્ય પાતકં મે તથા મહત્ ॥

(અધ્યાય : ૭૮)

❖ શ્રીહરિલીલાકલ્પતરુ

સદ્. અચિંત્યાનંદ બ્રહ્મચારીએ પોતાના આ ગ્રંથમાં શ્રીહરિનું સર્વોપરીપણું સ્પષ્ટપણે સમજાવ્યું છે. શ્રીજીમહારાજે પોતાના સ્વરૂપની જે વાત કરેલી એની નોંધ કરતાં તેઓ આ ગ્રંથમાં લખે છે :

ભૂતાસ્તથા ભવન્તો મે ભવિષ્યા યેઽપિ ભૂરિશઃ ।

અવતારાસ્ત્વહં તેષામવતાર્યસ્મિ કારણમ્ ॥

સોઽહમેવાઽક્ષરાદ્ ધામ્નો દિવ્યૈશ્વર્યાદિસંયુતઃ ।

અવતારી ક્ષિતૌ નૂનં યુષ્મદર્થમિહાઽઽગતઃ ॥

‘હે ભક્તજનો ! મારા ઘણાક અવતાર થયા છે, વર્તમાનકાળે છે ને ભવિષ્યમાં થશે, તે સર્વેનો કારણ અવતારી તે હું જ છું. અક્ષરધામનો અધિપતિ અવતારી જે હું તે અક્ષરધામથી દિવ્ય ઐશ્વર્યે યુક્ત, આ પૃથ્વી પર ભરતખંડમાં તમારે અર્થે આવ્યો છું.’

(૫/૮/૩૨, ૩૩)

❖ પુરુષોત્તમવિવાહ

સદ્. વૈષ્ણવાનંદ સ્વામી પોતાના આ ગ્રંથમાં શ્રીજીમહારાજનું સર્વોપરી-પણું સમજાવતાં લખે છે :

◆ નહિ વૈકુંઠવાસી એવા, નહિ ગોલોકવાસી જેવા;

નોય ભૂમાપુરુષ સુખધામ, આ તો પૂરણકામ અકામ.

નોય મચ્છ ને કચ્છ વરાહ, નોય વામ રાય અથાહ;

નહિ શ્વેતદ્વીપ-પતિ શ્યામ, નહિ બદરિકાવાસી અકામ.

આ તો સર્વના સ્વામી છે એક, એમ જાણે તે પરમ વિવેક. (૫૬ : ૧૨)

❖ શ્રીહરિલીલામૃત

આચાર્યશ્રી વિહારીલાલજી મહારાજે રચેલા ‘શ્રીહરિલીલામૃત’માં પણ પ્રસંગોપાત્ત શ્રીહરિનું સર્વોપરીપણું પ્રતિપાદિત થયું છે. જેમ કે,

◆ ગઢડામાં નૃસિંહ-ચૌદશે ગોપાળાનંદ સ્વામી આદિક સંતો અને હરિભક્તોની ઈચ્છાથી મહારાજે શ્રીનૃસિંહ, પ્રહ્લાદ, શ્રીવામન અને બલિનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યાં, તે વખતે શ્રીનૃસિંહ અને શ્રીવામન મહારાજની સ્તુતિ કરે છે :

જે જે બીજા સૌ અવતાર થાય, તમો વિશે લીન થતા જણાય;

તમે બીજામાં નહિ લીન થાઓ, સર્વાવતારી જ તમે ગણાઓ. ૨૦

(૪/૨૮)

◆ ફણેણીમાં શીતલદાસે સમાધિમાં સર્વ અવતારો સાથે મહારાજની સ્તુતિ કરતા રામાનંદ સ્વામીનાં દર્શન કર્યાં. ત્યારે શીતલદાસે રામાનંદ સ્વામીને કહ્યું કે હું તો આપને ભગવાન માનીને આપનાં દર્શન માટે આવેલો. એ વખતે રામાનંદ સ્વામી કહે છે :

સુણી બોલ્યા રામાનંદ સ્વામી, ભગવાન તો અક્ષરધામી;

તમે જોયા ફણેણીમાં જેહ, જુઓ આ દિસે પ્રત્યક્ષ એહ. ૩૦

સર્વ અવતારના અવતારી, સરવોપરી વિશ્વવિહારી;

સર્વ અવતાર એમાં સમાય, પોતે કોઈમાં લીન ન થાય. ૩૧

એવી વાત કહી જેહ વાર, થયા લીન બધા અવતાર;

સરિતાઓ મળે તે સાગરમાં, મળ્યા અવતાર સૌ હરિવરમાં. ૩૩

(૫/૩)

◆ શ્રીજીમહારાજ નીલકંઠવર્ણી રૂપે લોજમાં પધાર્યા. રામાનંદ સ્વામી તે વખતે ભુજમાં વિરાજમાન હતા. તેમને આ સમાચાર મળ્યા, એટલે તેમણે પોતાના બધા શિષ્યોને લોજ જઈને નીલકંઠનાં દર્શન કરવાની આજ્ઞા કરી. શેખપાટના લાલજી સુધાર (પાછળથી સદ્ નિષ્કુળાનંદ સ્વામી) લોજ જવાને બદલે ભુજ ગયા. રામાનંદ સ્વામીએ તેમને પૂછ્યું, “મારી આજ્ઞાની અવજ્ઞા કરી અહીં કેમ આવ્યા ? વર્ણીનાં દર્શન માટે લોજ કેમ ન ગયા ?” લાલજી ભક્તે પૂછ્યું, “એ વર્ણી કેવા મોટા છે ? આપના જેવા ? દત્તાત્રેય, ઋષભદેવ કે રામચંદ્ર જેવા ?” રામાનંદ સ્વામીએ વિક્તિ કરીને સમજાવ્યું કે જેમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન

સર્વેથી મોટા છે, તેમ આ વર્ણી તો શ્રીકૃષ્ણથી પણ અધિક છે. એમ કહીને તેમણે મહારાજનો ખૂબ મહિમા કહ્યો અને લોજ ન જવા માટે ઠપકો આપ્યો. આ પ્રસંગ હરિલીલામૃતમાં આ પ્રમાણે લખ્યો છે :

કહે લાલજી તે મોટા કેવા, દત્તાત્રિ કે ઋષભદેવ જેવા;
કે શું છે રામચંદ્ર સમાન, રામાનંદ કહે સુણો કાન.
જેમ કૃષ્ણ મોટા સરવેથી, તેમ આ છે મોટા વળી એથી;
આ છે અવતારના અવતારી, ઘણું શું કહિએ વિસ્તારી.
એવા મોટાનાં દર્શન મૂકી, કેમ આવ્યા છો કચ્છમાં ચૂકી;

(શ્રીહરિલીલામૃત : ૪/૩)

આ રીતે કેટલાક સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોમાંથી લીધેલા ઉપરોક્ત થોડાક સંદર્ભો પરથી શ્રીજીમહારાજ સર્વોપરી સર્વાવતારના અવતારી પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ છે એવી દૃઢ પ્રતીતિ થાય છે. જો સંપ્રદાયના બધા જ ગ્રંથોમાંથી શ્રીજીમહારાજના સર્વોપરીપણા વિષયક આવા બધા જ સંદર્ભોનું સંકલન કરવામાં આવે તો એક મોટો દળદાર ગ્રંથ બને. તેથી સ્થળસંકોચને કારણે અહીં એ બધા સંદર્ભો લીધા નથી. તેમ છતાં આટલા સંદર્ભો પણ શ્રીજીમહારાજના સર્વોપરીપણાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે.

હવે આપણે બીજી રીતે શ્રીજીમહારાજનું સર્વોપરીપણું સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

● શ્રીજીમહારાજ સર્વોપરી : પ્રયોજન, ઐશ્વર્ય અને કાર્યને આધારે

અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી, સદ્. ગોપાળાનંદ સ્વામી, સદ્. નિત્યાનંદ સ્વામી, સદ્. આધારાનંદ સ્વામી, સદ્. નિષ્કુળાનંદ સ્વામી વગેરે પરમહંસોના ઉપરોક્ત કેટલાક સંદર્ભોમાં જોયું કે તેઓ શ્રીજીમહારાજનાં અસાધારણ ઐશ્વર્યો અને કાર્યો દ્વારા મહારાજનું સર્વોપરીપણું અને સર્વાવતારથી ભિન્નપણું સમજાવે છે. તેથી આપણે પણ અહીં મહારાજના પ્રાગટ્યના વિશિષ્ટ પ્રયોજન, અસાધારણ ઐશ્વર્યો અને પારલૌકિક જીવનકાર્યોને આધારે એમનું સર્વોપરીપણું સમજીએ.

૧. પ્રાગટ્યનું વિશિષ્ટ પ્રયોજન

પૂર્વના સર્વે અવતારો અસુરોના સંહારાદિક કોઈ ને કોઈ કાર્ય-નિમિત્તે

થયા હતા. પરંતુ મહારાજનું પ્રાગટ્ય તો અનંત જીવોની અનાદિ અવિદ્યા ટાળી, તેમને બ્રહ્મરૂપ કરી, તેમનું આત્મંતિક કલ્યાણ કરવા માટે થયું હતું. તેઓ પોતે જ પોતાના પ્રાગટ્યનો હેતુ સ્પષ્ટ કરતાં જૂના ખરડામાં કહે છે, “દૂસરા અવતાર હૈ સો કાર્ય-કારણ અવતાર હુઆ હૈ, और मेरा यह अवतार हॆ सॊ तो जॊवॊकुं ब्रह्मरूप करके आत्मेंतिक मुक्ति देने के वास्ते अक्षरातीत पुरुषोत्तम जो हम वह मनुष्य जैसा बन्या हूँ.” (આત્મંતિક કલ્યાણ : પૃ. ૭૬)

વળી, તેમણે પરમહંસો અને હરિભક્તોને લખેલા એક પત્રમાં પોતાના પ્રાગટ્યનું પ્રયોજન જણાવતાં લખ્યું છે,

“કલ્યાનકે કરને વાસ્તે મેરા અવતાર હૈ. આજ તો मैं अविद्यारूप जो माया हॆ, तिसके नाशके वासते प्रगट हुआ हूँ. आज तो मेरा प्रयोजन अॆहि हॆ. ज्यों अविद्यारुं नाश करना, जॊवॊकुं ब्रह्मरूप करना. ॆस प्रयोजन वास्ते मैं प्रगट हुआ हूँ. जॊवॊकुं मुक्ति देनेके वास्ते, मनुष्य अॆसा बन्या हूँ.”

(શ્રીજીના પ્રસાદીના પત્રો, પત્ર નં. : ૭)

ઉપરોક્ત બંને સંદર્ભોમાં, મહારાજે પોતે જ જણાવેલો પોતાના પ્રાગટ્યનો અસાધારણ હેતુ જ એમને સર્વોપરી સિદ્ધ કરવા માટે સક્ષમ છે.

શ્રીજીમહારાજ એક વખત કારિયાણીમાં બિરાજમાન હતા. ત્યારે વડોદરાથી આવેલા ગોપાળાનંદ સ્વામીને અક્ષરઓરડીમાં બોલાવીને પોતાના પ્રાગટ્યનો હેતુ સમજાવ્યો. આ પ્રસંગની નોંધ સદ્. નિર્ગુણદાસ સ્વામીએ પોતાની વાતોમાં તથા સદ્. ઋગ્નાથચરણદાસ સ્વામીએ ‘શ્રીહરિચરિત્ર-ચિંતામણિ’ ગ્રંથમાં પણ કરેલી છે :

“પછી મહારાજે કહ્યું, ‘સ્વામી, આપણે અહીં આવ્યા તેનું કારણ તમે જાણો છો ?’ ગોપાળાનંદ સ્વામીએ ના પાડી. મહારાજ બોલ્યા જે, ‘અક્ષરાધિપતિ સ્વયં શ્રીપુરુષોત્તમ જે અમે તે સર્વ અક્ષરમુક્ત આગળ એમ બોલ્યા કે આ બ્રહ્માંડ ઘણા કાળથી સર્જાયું છે. છતાં કોઈ જીવ મુક્ત થઈને અક્ષરધામમાં કેમ આવતો નથી ? એમ કહીને અમે શ્રીવૈકુંઠનાથને આજ્ઞા કરી કે તમે આ બ્રહ્માંડમાં અવતાર લઈને એકાંતિકધર્મ પ્રવર્તાવીને જીવોને મુક્ત કરી અક્ષરધામમાં મોકલો. એટલે તે વૈકુંઠનાથ ભગવાન પૃથ્વી પર અવતાર લઈને, ત્રેતાયુગમાં મનુષ્યનું આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષ, પણ પોતે અગિયાર હજાર વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી પૃથ્વી પર રહ્યા, તોપણ એકાંતિકધર્મને પ્રવર્તાવી શક્યા નહિ. ત્યારે ગોલોકાધિપતિને, કલિયુગમાં શતવર્ષનું આયુષ્ય, પણ તે સવાસો વર્ષ પૃથ્વી પર રહ્યા, તોપણ એકાંતિકધર્મ

પ્રવર્તાવી શક્યા નહિ.

પછી તમે બોલ્યા કે હે મહારાજ ! જે જે ધામના અધિપતિ પૃથ્વી ઉપર પધાર્યા તેમની જેમણે જેમણે ઉપાસના કરી, તેને તે તે ધામના અધિપતિ પોતપોતાના ધામમાં લઈ જાય છે એટલે તેઓ અક્ષરધામમાં આવતા નથી. એટલે સ્વયં અક્ષરાધિપતિ તમે જો પૃથ્વી ઉપર પધારો તો તમને ભજીભજીને અને તમારી ઉપાસના કરીને તેઓ અક્ષરધામમાં આવે. એટલે તમારા જેવા અક્ષરમુક્તને સાથે લઈને અમે અહીં આવ્યા છીએ.” (વાત. : ૯૫)^૮

આ પ્રસંગે મહારાજે પોતાના પ્રાગટ્યના જે છ હેતુ દર્શાવેલા, તેની નોંધ પણ ‘શ્રીહરિચરિત્રચિંતામણિ’ની ઉપરોક્ત વાર્તામાં તથા સંપ્રદાયના અન્ય ગ્રંથોમાં^૯ કરવામાં આવી છે. આ છ હેતુઓ આ પ્રમાણે છે :

- (૧) અમારા સ્વરૂપનું સર્વોપરી જ્ઞાન તથા અમારા સ્વરૂપની સર્વોપરી ઉપાસના પ્રવર્તાવી મનુષ્યોને અમારા મુક્તોની પંક્તિમાં ભેળવવા.
- (૨) પૂર્વે થઈ ગયેલા અવતારોને તથા અવતારોના ભક્તોને આ પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યરૂપ ધરાવીને અમારી ઉપાસના અને અમારા સ્વરૂપનો બોધ કરાવીને ઠેઠ અક્ષરધામમાં પહોંચાડવા.
- (૩) ભક્તિદેવી અને ધર્મદેવને અસુરોના ત્રાસમાંથી મુક્તિ અપાવી અમારી મૂર્તિનું સુખ આપવું.
- (૪) ઘણા કાળથી લુપ્ત થયેલો(ભુલાયેલો); ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને માહાત્મ્યયુક્ત ભક્તિવાળો એકાંતિકધર્મ પ્રવર્તાવવો.
- (૫) અનંત કાળથી ભજન-ભક્તિ કરતા અનેક તપસ્વી-યોગીઓને દર્શન દઈ તપનું-ભક્તિનું ફળ આપવું, અને ભગવાનને વિશે પ્રીતિવાળા મુમુક્ષુઓના મનોરથ પૂર્ણ કરવા, અને તેમને લાડ લડાવવા.
- (૬) આ પૃથ્વી ઉપર એકાંતિકધર્મના ધારક સાધુઓ, ઉપાસના માટે શિખરબદ્ધ મોટાં મંદિરો તથા અમારાં લીલાચરિત્ર, સ્વધર્મજ્ઞાને યુક્ત શાસ્ત્રો કરવાં અને પરાત્પર વિહદ એવું જે અક્ષરધામ તેને પમાડવાને અર્થે પરમ એકાંતિક સંતો દ્વારા આત્યંતિક કલ્યાણનો મોક્ષમાર્ગ આ બ્રહ્માંડમાં સદાય ઊભો રાખવો.

૮. શ્રીહરિચરિત્રચિંતામણિ, ભાગ : ૩.

૯. આત્યંતિક કલ્યાણ, પૃ : ૭૭, સહજાનંદ ચરિત્ર, પૃ : ૮૮, વાર્તા : ૪૬૭.

શ્રીજીમહારાજના પ્રાગટ્યના આ છ હેતુઓમાં એમનું સર્વોપરીપણું સ્પષ્ટપણે જણાય છે.

૨. અસાધારણ ઐશ્વર્ય – સામર્થ્ય

શ્રીજીમહારાજનું સમગ્ર જીવન અનંત પ્રકારનાં ઐશ્વર્યોથી ભરપૂર છે. તેમાંનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ ઐશ્વર્યોનો વિચાર કરીએ :

■ સમાધિ-પ્રકરણ

અનેક જીવોને સહજપણે સમાધિ કરાવવારૂપ ઐશ્વર્ય શ્રીજીમહારાજને સર્વોપરી સિદ્ધ કરે છે. કદાચ કોઈક અવતારથી અથવા તો કોઈક એવા સમર્થ પુરુષથી કોઈક વ્યક્તિને અથવા થોડા સમૂહને સમાધિ થઈ હશે, પરંતુ મહારાજે જે રીતે, જેટલા પ્રમાણમાં અને જેવી સમાધિ કરાવી છે, તેવી સમાધિ કોઈએ કરાવી હોય તેવું શાસ્ત્રોમાં ક્યાંય જોવા મળતું નથી.

મહારાજે મનુષ્યોને તો ઠીક, પણ પશુ-પક્ષીઓને પણ અનેક વાર સમાધિ કરાવી છે. તેવા પ્રસંગો તેમનાં જીવનચરિત્રોમાં વાંચવા મળે છે. અષ્ટાંગયોગની સમાધિ કરવી કે કરાવવી કેટલી દુર્લભ છે તે તો એ માર્ગે જેણે સાધના કરી હોય તેને ખબર પડે. એવી દુર્લભ સમાધિ મહારાજે સૌને સહેજે જ કરાવી છે. પછી તે બાળક હોય કે વૃદ્ધ, સ્ત્રી હોય કે પુરુષ, પાપી હોય કે પુણ્યશાળી, હિન્દુ હોય કે મુસ્લિમ.... ગમે તે હોય તેને મહારાજે સંકલ્પમાત્રથી સમાધિ કરાવી છે. આ સમાધિ-પ્રકરણની એક વિશેષતા તો એ છે કે મહારાજનાં દર્શનથી, અવાજથી, નામસ્મરણથી કે એમની ચાખડીના ચટકારે સમાધિઓ થતી. વળી, જેમને જેમને સમાધિ થતી તેઓ તો ક્યારેક દિવસ, દશ દિવસ, પંદર દિવસ, મહિનો, બે મહિના કે છ છ મહિના સુધી પણ સમાધિમાં મહારાજની ઈચ્છાથી રહેતા. એમના કાષ્ઠવત્થુ થયેલા દેહનો ઢગલો કરવામાં આવતો, પરંતુ આ કોઈ હજારો કે લાખો વર્ષ પૂર્વેની કાલ્પનિક કથા નથી. ફક્ત બસો વર્ષો પૂર્વેનો ઇતિહાસ છે. તેથી આવી સમાધિ નજરે જોનારની વાતો એમની કુળપરંપરા દ્વારા આજે પણ એટલી જ ગુંજે છે. એમના વારસદારો પાસેથી સાંભળવા મળે છે. આ વાતો ગ્રંથસ્થ પણ થયેલી છે.

શ્રીજીમહારાજના આ સમાધિ-પ્રકરણની નોંધ, સંપ્રદાયમાં એમનાં જીવન-ચરિત્ર વિશે લખાયેલા સત્સંગિજીવન, હરિલીલાકલ્પતરુ, ભક્તચિંતામણિ,

હરિચરિત્રામૃતસાગર, હરિલીલામૃત તથા પુરુષોત્તમચરિત્ર આદિક પ્રાયઃ બધા જ ગ્રંથોમાં લેવામાં આવી છે. તેથી આ એક નક્કર હકીકત છે.

વળી, સમાધિની બીજી વિશેષતા એ છે કે મહારાજ જેને જેને સમાધિ કરાવતા, એના ઈષ્ટદેવ મહારાજના સ્વરૂપમાંથી પ્રગટ થતા અને મહારાજમાં જ લીન થતા હોય તેવાં એને દર્શન થતાં. ક્યારેક તો રામકૃષ્ણાદિક સર્વ અવતારો, પયગંબરો કે તીર્થંકરો મહારાજના સ્વરૂપમાંથી પ્રગટ થતા અને મહારાજમાં લીન થતા હોય એવાં પણ દર્શન સમાધિમાં થતાં. સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં; શીતળદાસ -વ્યાપકાનંદ સ્વામી^{૧૦} પર્વતભાઈ^{૧૧} વગેરેને આવાં દર્શન થયાં હતાં એવા પ્રસંગો સુપ્રસિદ્ધ છે. આવું પૂર્વેના કોઈ અવતારોએ દર્શાવ્યું નથી. તેથી આ અલૌકિક સમાધિ-પ્રકરણ પણ શ્રીજીમહારાજને સર્વોપરી સાબિત કરે છે.

■ લક્ષ્યાવધિ મનુષ્યોનું નિયમન

મહારાજે જેવી રીતે સેંકડો પરમહંસોને નિયમબદ્ધ કર્યા હતા, તેવી જ રીતે લાખોના સત્સંગી સમાજને નિયમબદ્ધ કર્યો હતો. સમાજનાં પ્રત્યેક સ્તર, જ્ઞાતિ અને ધર્મના મનુષ્યોને પોતાના સદાચારયુક્ત નિયમોથી બદ્ધ કર્યા. મહારાજને આશરે આવ્યા તે પહેલાં કેટલાક તો ચોરી, લૂંટફાટ, વ્યભિચાર, ખૂન, દારૂ, માંસ વગેરે પાપાચારમાં ચકચૂર હતા. સમાજના આવા ત્રાસરૂપ દુષ્ટો ને અસુરોનું પણ પરિવર્તન કરી પોતાને વશ કરી નિયમમાં વર્તાવ્યા. ધોળે દિવસે ખૂન કરી અથવા તો મારઝૂડ કરીને લૂંટનારાઓને, ‘પડી વસ્તુ કોઈની હાથે નવ ઝાલે રાજ’, એવાં વિશુદ્ધ આચરણ જીવતાં કર્યાં. વિભિન્ન પ્રકારનો લાખોની સંખ્યાવાળો મનુષ્યોનો અતિ વિશાળ આશ્રિતવર્ગ કોઈ પ્રકારની સત્તા કે ધમકીની બીકથી નહિ, પણ કેવળ પ્રેમના દિવ્ય શાસનથી મહારાજને વશ વર્તતો હતો.

■ સમર્થ પરમહંસોનું નિયમન

સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ જણાવે છે કે મહારાજની એક હાકલથી પોતાની વર્ષો જૂની રૂઢિગત વર્ણાશ્રમની માન્યતાનો ત્યાગ કરી, સંન્યાસીની દીક્ષા ગ્રહણ

૧૦. શ્રીહરિલીલામૃત : ૫/૩; નિર્ગુણદાસ સ્વામીની વાતો : ૧૧૦; સ્વા.વા. : ૭/૩; શ્રીહરિ-ચરિત્રચિંતામણિ, વાર્તા : ૧/૧૦૩, ૧૦૪; ગો.સ્વા.વા. : ૨/૧૩૮; ભગ. સ્વા. : ૧/૪૬૫; શ્રીહરિની અદ્ભુત વાર્તાઓ : ૨૧.

૧૧. ભક્તચિંતામણિ : ૧૨૮, હરિસ્મૃતિ : ૭, શ્રીહરિલીલાકલ્પતરુ : ૩/૧૮, સ્વા.વા. : ૭/૮.

કરીને એક જ રાતમાં ૫૦૦ પરમહંસો થયા હતા. તેઓ મહારાજે પ્રવર્તાવેલાં ૧૦૮ કઠિન પ્રકરણોમાંથી હોંશભેર અને પ્રસન્નચિત્તે પસાર થયા હતા.

આ કઠિન પ્રકરણોમાં મહારાજે તેમને કૂતરાં પણ ન સૂંધે અને ન ખાય તેવા ગોળા (ભિક્ષાન્નને પાણીમાં ઝબકોળીને બનાવેલા) ખવરાવ્યા, ટાટ(કંતાન) પહેરાવ્યાં, ખટરસ છોડાવ્યા, વૃક્ષ-મકાન-દીવાલ આદિક કોઈનો પણ આશરો લીધા વગર ટાઢ-તડકા સહન કરાવ્યાં, તન અને મનના અસહ્ય ભીડમાં તપાવ્યા. આવાં કઠિન પ્રકરણોમાંથી પસાર થનારા પરમહંસો કાંઈ સામાન્ય નહોતા. તેઓ ગરીબ, અજ્ઞાની, ભોળા અને અસમર્થ નહોતા કે જેઓ મહારાજના પગની એડી નીચે દબાઈને ગુલામ તરીકે જિંદગી પૂરી કરે; પરંતુ તેઓ લૌકિક અને આધ્યાત્મિક બંને રીતે સમૃદ્ધ, સબળ અને બાહોશ હતા. મુમુક્ષુતા, સાધુતા, વિદ્યતા, બુદ્ધિમત્તા, ઐશ્વર્યસંપન્ન અને વિવિધ પ્રકારની કળામાં નિષ્ણાત અને અજોડ હતા.

મુક્તાનંદ સ્વામી જેવા શુદ્ધ મુમુક્ષુ અને ત્યાગ-વૈરાગ્યની ખુમારીથી જીવનારા હતા, તો બ્રહ્માનંદ સ્વામી જેવા મહાબુદ્ધિ-પ્રતિભાસંપન્ન, શતાવધાની રાજકવિ હતા. નિત્યાનંદ સ્વામી જેવા શાસ્ત્રવિશારદ હતા, તો ગોપાળાનંદ સ્વામી જેવા અષ્ટાંગયોગ-સિદ્ધ હતા. સંતદાસ જેવા સમાધિનિષ્ઠ હતા, તો સ્વરૂપાનંદ સ્વામી જેવા અખંડ આત્માને દેખનારા હતા. વ્યાપકાનંદ સ્વામી જેવા મરેલી ઘોડીને સહજમાં જીવતી કરી શકે તેવા સમર્થ હતા, તો સચ્ચિદાનંદ સ્વામી જેવા વરસાદ વરસાવવા સમર્થ હતા. નિષ્કુળાનંદ સ્વામી જેવા ત્યાગ-વૈરાગ્યની સાક્ષાત્ મૂર્તિ સમા હતા, તો ભાયાત્માનંદ સ્વામી જેવા દેહભાવથી પર વર્તનારા હતા.

સ્વયંપ્રકાશાનંદ સ્વામી સેંકડો શિષ્યના મહંત હતા, તો અદ્વૈતાનંદ (મગ્નીરામ) દેવીને સાક્ષાત્ પ્રસન્ન કરીને મેલી વિદ્યામાં સિદ્ધ હતા. એમની આવા સમર્થ પરમહંસોની મંડળીમાં અનંત કોટિ બ્રહ્માંડને ધારવા સમર્થ એવા સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પણ હતા.

આવા જગતના પ્રભુ થઈને પૂજાય તેવા સમર્થ સંતો-પરમહંસોને મહારાજે, પોતાના અસાધારણ સામર્થ્યથી અને દિવ્યપ્રેમથી વશ કરીને કઠપૂતળીની જેમ પોતાની આંગળીને ટેરવે અને આંખને ઈશારે નચાવ્યા હતા.

મહારાજે એક પત્ર લખાવી ૧૮ ગૃહસ્થ હરિભક્તોને ત્યાં મોકલાવી એમને સહજમાં સંસાર મુકાવી સાધુ કર્યા. તેમના લખાવેલા શબ્દમાં કેટલી

તાકાત હશે ! આવા તો કુલ ૨૦૦૦ સંતો હતા કે જેમણે મહારાજના દિવ્યપ્રેમ અને સામર્થ્યના તેજમાં અંજાઈને પતંગિયાની જેમ પોતાનું જીવન મહારાજનાં ચરણોમાં સમર્પિત કર્યું હતું. તેમના કડક છતાં પ્રેમસભર નિયમનમાં રહ્યા હતા.

■ આશ્રિત સંતો-ભક્તો દ્વારા ઐશ્વર્ય-દર્શન

શ્રીજીમહારાજે પોતાના સમગ્ર જીવનકાળ દરમ્યાન અસાધારણ ઐશ્વર્ય તો વાપર્યું જ છે, પરંતુ તેમણે પોતાના આશ્રિત એવા સંતો-ભક્તો દ્વારા પણ અસાધારણ ઐશ્વર્યનાં દર્શન સૌને કરાવ્યાં છે. પૂર્વે થયેલા અવતારોએ જેવાં ઐશ્વર્ય દેખાડ્યાં છે, તેવાં કે તેનાથી પણ અધિક ઐશ્વર્ય તો શ્રીજીમહારાજે પોતાના આશ્રિત જનો દ્વારા દેખાડ્યાં છે. સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં આવા અનેકાનેક પ્રસંગો અને સંદર્ભો પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે,

- સ્વરૂપાનંદ સ્વામીએ નરકના કુંડ ખાલી કરાવ્યા.
- વ્યાપકાનંદ સ્વામીએ મરેલી ઘોડીને જીવતી કરી.
- ગોપાળાનંદ સ્વામીએ ગ્રહણ અટકાવ્યું.
- ભાદરામાં વશરામ સુથારના સંકલ્પમાત્રથી અનંત કીડીઓ ચતુર્ભુજ દેહ ધારીને ભૂમાપુરુષના લોકમાં ગઈ.
- શેખજી દ્વારા સમાધિ કરાવવારૂપ ઐશ્વર્ય બતાવ્યું.

વળી, શ્રીજીમહારાજે સંતો દ્વારા ઐશ્વર્યોનું દર્શન કરાવ્યું હોય, તેવા કેટલાક પ્રસંગોની નોંધ અદ્ભુતાનંદ સ્વામીએ પણ પોતાના ગ્રંથમાં લીધી છે. જેમ કે,

◆ શ્રીજીમહારાજની આજ્ઞાથી સ્વરૂપાનંદ સ્વામી અઢીસો સંતો સાથે જામનગર ગયા. તેઓ સર્વે લાખોટા તળાવે ઊતર્યા. એક દિવસ શહેરમાંથી કેટલાક વણિક જનોએ ભેગા થઈને ત્યાં આવીને સ્વરૂપાનંદ સ્વામીને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે તમારામાં કોઈ કૃષ્ણ જેવા છે ? ત્યારે સ્વામી બોલ્યા કે “દેખ, એ સખ કૃષ્ણ જેસા હૈ.” એમ કહ્યું એ જ સમયે અઢીસો સંતો કૃષ્ણ રૂપે દેખાયા. આવો ચમત્કાર જેમના સંતોના વચનમાં છે, ત્યારે તેમના નિયંતા સહજાનંદ સ્વામીને વિશે તો અનંત પ્રકારનાં ઐશ્વર્ય હોય એમાં શું કહેવું ? એ તો હોય જ. (શ્રીહરિની અદ્ભુત વાર્તાઓ : ૪૪)

◆ શ્રીજીમહારાજે નરનારાયણાનંદ, કૃષ્ણાનંદ, પૂર્ણાનંદ – આ ત્રણ સંતોને કહ્યું કે તમે બુરાનપુર તરફ જાવ. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે અમે કાંઈ ભણ્યા નથી. ત્યાં જઈને શો સમાસ કરીએ ? ત્યારે મહારાજે એક સોટી મંગાવીને તેનો એક છેડો લાલ કર્યો અને બીજો છેડો પીળો કર્યો અને કહ્યું કે આ સોટીનો લાલ છેડો અડાડશો

તો સમાધિ થશે અને પીળો છેડો અડાડશે તો સમાધિમાંથી જાગશે. સંતો બુરાનપુર આવ્યા. ત્યાં લોકોને કથાવાર્તા કરવા લાગ્યા. પણ તેમને વાત માન્યામાં ન આવી. તેથી તેમને સમાધિ કરાવીને જમપુરી તથા અક્ષરધામનાં દર્શન કરાવ્યાં. આ બધું ઐશ્વર્ય જોઈને તેઓ બોલ્યા કે તમે તો ભગવાન છો. આવું વચન સાંભળીને સંતોએ સત્ય કહ્યું કે અમે તો ભગવાન નથી પણ એમના દાસ છીએ. સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ નારાયણ સર્વાવતારકારણ ભગવાન તો અમારા ગુરુ સહજાનંદ સ્વામી છે.

(શ્રીહરિની અદ્ભુત વાર્તાઓ : ૧૦૦)

◆ શ્રીજીમહારાજ વિષ્ણુદાસને બદરિકાશ્રમ મોકલીને ત્યાંથી બોર મંગાવે છે, એ પ્રસંગ નોંધીને પછી અદ્ભુતાનંદ સ્વામી લખે છે, ‘આ રીતે ઐશ્વર્ય-પ્રતાપ તો પોતાના સંતો દ્વારા બતાવ્યો અને અવતાર જેવાં કાર્ય તો સંતો દ્વારા કરાવ્યાં, તો તેમને સર્વ અવતારના અવતારી કોણ ન કહે ? કહે જ.’

(શ્રીહરિની અદ્ભુત વાર્તાઓ : ૧૩૯)

◆ અવિનાશાનંદ બ્રહ્મચારી પણ પોતાનાં કાવ્યોમાં આ હકીકતને સ્પષ્ટપણે દેઢાવે છે :

આગે અવતારે કરી, કર્યા પ્રાક્રમ ભારી;

ભક્ત દ્વારે તેવાં કરે, માટે આ અવતારી. (૫૬ : ૨૫૧)

૩. અસાધારણ કાર્ય

પૂર્વે કોઈએ પણ જેવાં કાર્યો ન કર્યા હોય એવાં વિશિષ્ટ કાર્યો મહારાજે પોતાના અસાધારણ સામર્થ્યથી કર્યા છે. જેમ કે,

■ પોતાનું ભજન

શાસ્ત્રો આપણને જણાવે છે કે પૂર્વે કોઈ અવતારોએ પોતાના નામનું ભજન પોતે સ્વયં કરાવ્યું નથી. વળી, તેમને સાક્ષાત્ ભગવાન માનીને તેમની હયાતીમાં તેમનું ભજન કરનારા ભક્તો પણ બહુ ઓછા હતા. જ્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતે જ પોતાના નામનું ભજન શરૂ કરાવ્યું.

અદ્ભુતાનંદ સ્વામીએ રામાનંદ સ્વામીના ધામગમન બાદ બનેલા એક પ્રસંગની નોંધ ‘શ્રીહરિની અદ્ભુત વાર્તાઓ’માં કરતાં લખ્યું છે, “ચૌદમાને દિવસે ભરેલી મહાસભામાં સમયાનુસારી વાતો કરીને સ્વામીના શોકનું નિવારણ કર્યું, અને પછી કહ્યું, ‘હવે પ્રગટ ભગવાનનું સ્વામિનારાયણ નામથી ભજન કરજ્યો.’

એમ સંબોધીને સંતોને દેશપરદેશમાં ઉપદેશાર્થે ફરવા મોકલ્યા.” (વાર્તા : ૨૧)

વળી, પદ્મીની વાતમાં પણ તેઓ નોંધે છે, “એ વખતે ‘રામકૃષ્ણ હરે ગોવિંદ હરે નારાયણ’, એવા ભગવાનનાં બહુ નામોના નિવેશવાળું મંગળ ભજન થતું હતું. તેને અળસાવીને ‘સ્વામિનારાયણ’ એવાં બે સાર્થક નામના નિવેશવાળું શુભ ભજન ચલાવ્યું.” (વાર્તા : ૨૨)

રામાનંદ સ્વામીનો એ બધો આશ્રિતવર્ગ ‘શ્રીકૃષ્ણ’નું ભજન કરતો હતો, પરંતુ મહારાજના એક જ આદેશથી કોઈ પ્રકારના તર્ક-વિતર્ક કે પ્રશ્ન વગર સર્વે સંતો-ભક્તો નિઃસંશયપણે આ નવા મંત્રનું ભજન કરવા લાગ્યા. આ કોઈ સામાન્ય ઘટના નથી. પૂર્વેના કોઈ અવતારોએ પોતાનાથી પૂર્વે થયેલા અવતારોના મંત્રને બદલે પોતાના જ નામના નવા મંત્રનું ભજન કરાવવાનો આટલો સ્પષ્ટ આદેશ આપ્યો હોય અને લાખો લોકોએ તે આદેશને શિરોમાન્ય કરીને નવા મંત્રનું ભજન કર્યું હોય તેવું પૂર્વે ક્યારેય બન્યું નથી.

શ્રીજીમહારાજની પોતાની હયાતીમાં લાખોની સંખ્યાવાળો મોટો જન-સમુદાય તેમને ભગવાન માનીને ભજતો અને પૂજતો હતો. આ ઘટના તેમના સર્વોપરીપણાની સાક્ષી પૂરે છે.

■ પોતાનાં શાસ્ત્રોની રચના

શ્રીજીમહારાજે પોતે જ પોતાના આશ્રિતોના ધર્મ માટે શિક્ષાપત્રી રચી, પોતાના ઉપદેશોનું સંપાદન કરાવીને વચનામૃત ગ્રંથ આપ્યો, પોતાનાં લીલા-ચરિત્રો અને ઉપદેશોને સમાવતો સત્સંગિજીવન ગ્રંથ રચાવ્યો. મહારાજે મુક્તાનંદ સ્વામીને સ્પષ્ટ આજ્ઞા આપી કે તમારે જીવન પર્યંત અમારાં ઉપદેશો અને ચરિત્રોના ગ્રંથો રચવા. (વચ. મ. ૫૮) આ ઉપરાંત અન્ય પરમહંસોએ પણ મહારાજની હયાતી દરમ્યાન અને પછી પુષ્કળ ગ્રંથો લખ્યા. મુક્તાનંદ, પ્રેમાનંદ, બ્રહ્માનંદ, નિષ્કુળાનંદ, દેવાનંદ વગેરે કવિ પરમહંસો વિવિધ ભાષામાં હજારોની સંખ્યામાં મહારાજની મૂર્તિનાં અદ્ભુત કીર્તનો રચીને તેમની સમક્ષ ગાતા હતા. આ મહારાજની અજોડ વિશેષતા અને દિવ્યપ્રતિભા છે. આવું પૂર્વે ક્યારેય થયું હોય એવું જાણ્યું કે સાંભળ્યું નથી.

■ મંદિરોની રચના

મહારાજનું પોતાની હયાતી દરમ્યાન જ મંદિર રચવાનું આ કાર્ય

અભૂતપૂર્વ કહી શકાય. પૂર્વેના અવતારોનાં મંદિરો તો એમના પછી સેંકડો વર્ષો બાદ થયાં છે. મહારાજે પોતાની હયાતી દરમ્યાન જ છ મોટાં શિખરબદ્ધ મંદિરોની રચના કરી. એટલું જ નહિ, પરંતુ વરતાલમાં તો પોતાની મૂર્તિ ‘હરિકૃષ્ણ મહારાજ’ને નામે પધરાવીને સર્વોપરી ઉપાસનાની સ્થાપના કરી અને એ મૂર્તિ જ સૌ આશ્રિતોને ધ્યેય અને ઉપાસ્ય છે એવો આદેશ પણ આપ્યો.

(શ્રીહરિલીલામૃત : ૮/૨૭)

■ આશ્રિતોની કરાવેલી બ્રાહ્મી સ્થિતિ

મહારાજ વસ્તુતઃ તો જીવોના કામકોષાદિક દોષો અને આસુરીભાવને ટાળી બ્રહ્મરૂપ કરવા માટે જ આવ્યા હતા. તેઓ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિમાં પોતાનું એ લક્ષ્ય ચૂક્યા નથી. પોતાના સહજ સંપર્ક, સંબંધ અને ઉપદેશથી સેંકડોના આસુરીભાવનાં મૂળ ઉખેડીને તેમને બ્રહ્મરૂપ કર્યા. મહારાજની હયાતી દરમ્યાન જગતમાં પણ જલકમલવત્ રહી શકે તેવી જીવન્મુક્તની સ્થિતિએ પહોંચેલા ત્યાગી-ગૃહસ્થોની સંખ્યા પણ કંઈ નાની-સૂની ન હતી. અંબરીષ, જનક, જયદેવ, પ્રહ્લાદ, ધ્રુવ, મીરાં, નરસિંહ જેવાં ભક્તો કોઈક કોઈક સમયે થયાં છે, પણ મહારાજના સાંનિધ્યમાં એવાં સેંકડો સ્ત્રી-પુરુષો અને ત્યાગી-ગૃહસ્થ ભક્તો થઈ ગયાં કે જેઓ જીવન્મુક્તની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી જગતથી નિર્લેપ રહીને આત્મા-પરમાત્માનું દિવ્યસુખ ભોગવતાં હતાં.

અનેક સંતો-ભક્તોની આવી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સહજમાં કરાવવી એ મહારાજની એક મહાન સિદ્ધિ હતી. મહારાજની આ અસાધારણ સિદ્ધિને કારણે તો સૌ સંતો-ભક્તોને મહારાજને વિશે સર્વોપરિતા વિશેષ દૃઢ થઈ હતી.

એક વખત મહારાજે સંતો-ભક્તોની સમજણને ચકાસવા માટે સૌને કહ્યું કે પૂર્વેના અવતારોએ અસુરોના સંહારાદિક જે જે કાર્યો કર્યાં છે, એવું તો અમે કાંઈ જ કર્યું નથી. તેમ છતાં તમે સૌ અમને ભગવાન શા માટે કહો છો ?

મહારાજની આ વાત સાંભળી સર્વે સંતો-ભક્તો તો અતિશય આનંદમાં આવી ગયા. તેમણે પ્રતીતિપૂર્વક કહ્યું, ‘મહારાજ ! આપની આ લીલામાં અમે તો ભૂલા પડીએ તેમ નથી, કારણ કે અમને તો આપના સ્વરૂપમાં દૃઢ પ્રતીતિ છે. સૂર્ય કહે કે હું સૂર્ય નથી, એમ પવન કહે કે હું પવન નથી, તો કોણ માને ? માટે ભલે આપ ગમે તે કહો. આપ તો ભગવાન છો, છો ને છો જ.’

પછી સંતોએ મહારાજને જે વાત કરી હતી તે નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ

ભક્તચિંતામણિના ૧૦૫મા પ્રકરણમાં વિગતવાર નોંધી છે.

સંતો કહે છે, “મહારાજ ! પૂર્વેના અવતારોએ અસુરોનો સંહાર કર્યો છે અને આપે નથી કર્યો એ વાત તો સાચી. પણ એ અસુરો પોતાના જે કામાદિક સ્વભાવો-દોષોથી હણાયા હતા, તે સ્વભાવ-દોષોનો નાશ આપે કર્યો છે. તેથી આપે અસુરો નહિ, પણ આસુરીભાવનો નાશ કર્યો છે. માટે આપ અવતારના પણ અવતારી છો.”

એવા કામ લોભ ને જે ક્રોધ, મહાજબર છે જગજોધ;
તેને જીતી કર્યો જેજેકાર, એથી કોણ મોટો અવતાર. ૩
એવા સુર અસુર બળિયા, તેને પણ કામ ક્રોધે ગળિયા;
એવા કામ ક્રોધ લોભ ભારી, સુરાસુર મૂક્યા જેણે મારી. ૫
તેનો નાશ કર્યો નિરધાર, તેથી કોણ મોટો અવતાર. ૬
એવા કામ ક્રોધ લોભ મોહ, મન ઈન્દ્રિય આદિ જે સમોહ;
તેને વશ કર્યા છે આ વાર, એથી કોણ મોટો અવતાર. ૧૬

આમ, જે જે અસુરો જે જે સ્વભાવથી હણાયા, તેનો ઉલ્લેખ કરીને જુદા જુદા શબ્દોમાં પરમહંસો કહે છે કે કામાદિકનો જે નાશ કરે તે જ સર્વોપરી અવતાર છે. આપે અમારા આ દોષોને હણ્યા તેથી આપ અવતારના અવતારી છો. આ બધા દોષો કલ્યાણમાં વિઘ્નકારક છે. તેમનો નાશ કરીને આપે અમને અલૌકિક સુખ આપ્યું છે, અનંતનાં આત્યંતિક કલ્યાણ કર્યાં છે. માટે આપ તો સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ નારાયણ છો. સર્વે સંતો-ભક્તોની આવી દૃઢ સમજણ જોઈ મહારાજ પ્રસન્ન થયા.

■ આશ્રિતોને આત્યંતિક કલ્યાણનો કોલ

મહારાજે વચનામૃતમાં સ્પષ્ટપણે વચન આપ્યું છે કે અમારી આજ્ઞા અને ઉપાસનામાં દૃઢ રહેશો તો અમારા સર્વોપરી અક્ષરધામમાં તમને લઈ જઈશું.

જે. ૫ – “અમે આ સંત સહિત જીવોના કલ્યાણને અર્થે પ્રગટ થયા છીએ, તે માટે તમે જો અમારું વચન માનશો તો અમે જે ધામમાંથી આવ્યા છીએ તે ધામમાં તમને સર્વેને તેડી જાશું, અને તમે પણ એમ જાણજો જે અમારું કલ્યાણ થઈ ચૂક્યું છે.”

અમ. ૭ – “જે જે મારે શરણે આવ્યા છે ને એમ સમજશે તેને સર્વેને હું સર્વોપરી એવું જે મારું ધામ છે તેને પમાડીશ.”

આમ, મહારાજે સૌ આશ્રિતોને આત્યંતિક મુક્તિનો કોલ આપ્યો છે. એટલું જ નહિ, પણ અંત વખતે પોતે સ્વયં તેડવા આવશે એવું વચન પણ આપ્યું છે :

મારા જનને અંતકાળે, જરૂર તેડવા આવવું;

ભિરુદ મારું એ ન બદલે, તે સર્વે જનને જણાવવું. ૯

(ભક્તચિંતામણિ : ૬૮)

તેમણે આપેલા એ વચન પ્રમાણે મહારાજથી લઈને આજ સુધી એવા સેંકડો પ્રસંગો નોંધાયા છે, કે જેમાં મહારાજ અંત વખતે પોતાના ભક્તને તેડવા આવ્યા હોય એવાં દર્શન બીજાને પણ થયાં હોય. પૂર્વે આવું બન્યું હોય એવું સાંભળ્યું કે વાંચ્યું નથી. શાસ્ત્રોમાં કદાચ આવી કોઈક એકાદ-બે ઘટના નોંધાઈ હશે, પણ પોતાના બધા આશ્રિતોને તેડવા માટે સ્વયં દિવ્યદેહે પધારતા હોય તેવું તો શ્રીજીમહારાજના યોગમાં જ શક્ય બન્યું છે. તેથી નિષ્કુળાનંદ સ્વામી કહે છે :

કળશ ચઢાવ્યો કલ્યાણનો રે, સહુના મસ્તક પર મોડ;

પુરુષોત્તમ પ્રગટી રે....

ધન્ય ધન્ય આ અવતારને રે, જોવા રાખી નહિ જોડ;....

સહુને પાર સહુ ઉપરે રે, એવી ચલાવી છે રીત;....

નો'તી દીઠી નો'તી સાંભળી રે, પ્રગટાવી એવી પુનિત;....

ખાતાં વળાવ્યાં છે ખોટવનાં રે, ખરી કરાવી છે ખાટવ;....

બંધ કીધાં બીજાં બારણાં રે, વે'તી કીધી અક્ષરવાટવ;....

(પુરુષોત્તમપ્રકાશ)

■ ગુણાતીત સત્પુરુષ દ્વારા પ્રગટપણું

શ્રીજીમહારાજનું આ કાર્ય, પૂર્વે થયેલા અન્ય સર્વે અવતારો કરતાં સૌથી વિશિષ્ટ, અસાધારણ અને અભૂતપૂર્વ છે. પૂર્વે જે સમયે જે અવતાર થયા છે, તે સમયે તે અવતારે પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે પોતાના અનન્ય ભક્તોનું કલ્યાણ કર્યું, પણ પોતે સ્વધામ પધાર્યા પછી અન્ય જીવોના કલ્યાણ માટે, પોતાના સ્વરૂપની સૌને પ્રાપ્તિ થાય તેવી વ્યવસ્થા પોતે કરી નથી. તેથી તેમની હયાતીમાં તેમના ભક્તોને તેમના સાંનિધ્યનું જેવું સુખ મળ્યું, તેવું પછીના ભક્તોને મળી શક્યું હોય તેમ જણાતું નથી.

પરંતુ શ્રીજીમહારાજે તો પોતાની હયાતી પછી પણ અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીત સત્પુરુષોની પરંપરા દ્વારા સમ્યક્પણે અખંડ પ્રગટ રહેવાનો કોલ આપ્યો છે.

તેથી તેમના સ્વધામગમન પછી પણ આત્યંતિક મુક્તિનો ધોરીમાર્ગ ચાલુ રહ્યો. વળી, શ્રીજીમહારાજના સમયમાં સંતો-ભક્તોને મહારાજને તેમના સાંનિધ્યનું જે દિવ્ય સુખ પ્રાપ્ત થતું હતું, તેવું ને તેવું જ દિવ્ય સુખ, તેમના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ સમા ગુણાતીત સત્પુરુષની સંનિધિમાં સૌને પ્રાપ્ત થયું છે, થાય છે અને થતું રહેશે. આ વિષયને આપણે ‘પરબ્રહ્મ : સદા પ્રગટ-પ્રત્યક્ષ’ મુદ્દાના નિરૂપણ વખતે વિશેષ સમજીશું.

શ્રીજીમહારાજ પોતે સ્થૂળ દષ્ટિએ અંતર્ધાન થયા પછી, અક્ષુણ્ણપણે પ્રગટ રહેલી ગુણાતીત સત્પુરુષની પરંપરા જ એમના સર્વોપરીપણાનો સૌથી ઉત્કૃષ્ટ, સબળ અને જીવંત પુરાવો પૂરો પાડે છે.

આ રીતે મહારાજનાં સમગ્ર જીવન અને કાર્યનો સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરીએ તોપણ શ્રીજીમહારાજનું સર્વોપરીપણું વિશેષ દઢ થાય છે.

૨.૧૪.૫ શ્રીજીમહારાજે સ્વસ્વરૂપ વિશે કરેલી વિભિન્ન વાતોનું રહસ્ય

● સ્વસ્વરૂપ વિશે વિભિન્ન વાતો

મહારાજે સમગ્ર વયનામૃતમાં પોતાના સ્વરૂપ વિશે અનેક પ્રકારની જુદી જુદી વાતો કરી છે. ક્યારેક પોતે સાધક છે એમ કહ્યું; તો ક્યારેક પોતે સાધુ છે, એકાંતિક ભક્ત છે એમ કહ્યું. ક્યારેક પોતે આચાર્ય, ગુરુ કે ઉપદેષ્ટા છે એમ કહ્યું; તો ક્યારેક પોતે ઇષ્ટદેવ છે એમ જણાવ્યું. કોઈક વખત પોતે શ્રીનરનારાયણના આશ્રિત છે એમ કહ્યું; તો ક્યારેક પોતે જ શ્રીનરનારાયણ છે એમ કહ્યું. ક્યારેક પોતે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ઉપાસક છે એમ સમજાવ્યું; તો ક્યારેક પોતે જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે એમ કહ્યું. ક્યારેક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, ક્યારેક નરનારાયણ તો ક્યારેક પોતે જ સૌના ઇષ્ટદેવ છે એમ જણાવે છે. ક્યારેક શ્રીનરનારાયણને સર્વાવતારના અવતારી કહ્યા; ક્યારેક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને, તો ક્યારેક વળી પોતાને જ સર્વાવતારી તરીકે નિર્દેશે છે. ક્યારેક નરનારાયણને, ક્યારેક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને, તો વળી ક્યારેક પોતાને જ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ તરીકે ઓળખાવે છે.

અક્ષરધામના અધિપતિ તરીકે ક્યાંક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને, ક્યાંક નરનારાયણને, તો વળી ક્યાંક પોતાને જ નિર્દેશે છે. ક્યાંક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને સર્વોપરી કહે છે, તો ક્યાંક પોતે જ સર્વોપરી છે એવું ભારપૂર્વક જણાવે છે.

આ પ્રમાણે સમગ્ર વયનામૃતના અભ્યાસ પરથી જણાય છે કે મહારાજે

પોતાના સ્વરૂપ વિશે અનેક પ્રકારની જુદી જુદી વાતો કરી છે.

આ રીતે વચનામૃત તેમજ સંપ્રદાયના અન્ય ગ્રંથોમાં મહારાજના સ્વરૂપ વિશે જુદી જુદી વાતો વાંચતાં કે સાંભળતાં કેટલાક પ્રશ્ન ઉદ્ભવી શકે છે. જેમ કે, શ્રીજીમહારાજ સર્વ અવતારના અવતારી, સર્વ કારણના કારણ અને સર્વોપરી ભગવાન હોવા છતાં, તથા તેઓ પોતાના સર્વોપરી સ્વરૂપની નિષ્ઠા સૌને દૃઢ કરાવીને પોતાના સર્વોપરી અક્ષરધામમાં લઈ જવા માટે આ લોકમાં પધાર્યા હોવા છતાં, તેમણે પોતાના સ્વરૂપ વિશે જુદી જુદી વાતો કેમ કરી છે ? તેમણે પોતાના સ્વરૂપ વિશે સર્વત્ર અને સર્વદા સમાનપણે સર્વોપરીપણાની વાતો શા માટે ન કરી ?

વળી, મહારાજે ફક્ત પોતાના સ્વરૂપ વિશે જુદી જુદી વાતો જ નથી કરી, પરંતુ પોતે બાંધેલાં બધાં જ મંદિરોમાં મુખ્યપણે જુદા જુદા દેવો પણ પધરાવ્યા છે. જેમ કે,

અમદાવાદ, ભુજ — શ્રીનરનારાયણ દેવ

વરતાલ — શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ દેવ

ધોલેરા — શ્રીમદનમોહન દેવ

જૂનાગઢ — શ્રીરાધારમણ દેવ, શ્રીરણછોડત્રિકમજી, શ્રીસિદ્ધેશ્વર મહાદેવ

ગઢડા — શ્રીગોપીનાથ દેવ, શ્રીસૂર્યનારાયણ દેવ

આ બાબતે પણ પ્રશ્ન થાય કે મહારાજે બધાં જ મંદિરોના મધ્ય ખંડમાં પોતાની જ મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરવાને બદલે જુદા જુદા દેવોની મૂર્તિ શા માટે પધરાવી ?

આપણે જાણીએ છીએ કે મહારાજે તો રામાનંદ સ્વામી ધામમાં ગયા પછી ચૌદમાને દિવસે જ ‘રાધાકૃષ્ણ’ને સ્થાને ‘સ્વામિનારાયણ’નું ભજન શરૂ કરાવ્યું. ભજન સ્વામિનારાયણનું અને પ્રત્યેક મંદિરમાં મૂર્તિઓ જુદી જુદી ? કોઈએ, ક્યારેય અને ક્યાંય પણ સીતારામની મૂર્તિ પધરાવીને રાધાકૃષ્ણનું અને રાધાકૃષ્ણની મૂર્તિ પધરાવીને સીતારામનું ભજન કરાવ્યું છે ? તો પછી મહારાજે આમ શા માટે કર્યું ? મહારાજે જુદી જુદી વાતો કરીને જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં જુદા જુદા દેવો શા માટે પધરાવ્યા હશે ?

મહારાજે પોતાના સ્વરૂપ વિશે જે જુદી જુદી વાતો કરી છે કે જે જુદા જુદા દેવો પધરાવ્યા છે, તે માટે રહેલા રહસ્ય કે કારણને સમજવાં જરૂરી છે. એ માટે શ્રીજીમહારાજ અને ગુણાતીત ગુરુઓનાં જીવન અને વચનો તથા

સંપ્રદાયના ઈતિહાસનો અભ્યાસ અને વિચાર કરતાં નીચે જણાવેલાં કેટલાંક કારણો ગણાવી શકાય.

● પ્રત્યક્ષ ભગવાનનો નિશ્ચય થવો મહાકઠણ

જ્યારે જ્યારે ભગવાન મનુષ્યરૂપે પૃથ્વી પર પ્રગટ થાય છે, ત્યારે ત્યારે એ જ વખતે એમનો યથાર્થ નિશ્ચય થવો મહાકઠણ છે. ભગવાન રામચંદ્રજીને કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને એ વખતે યથાર્થ ઓળખનારા કેટલા ? ભાગવતમાં તો કહ્યું છે કે શ્રીકૃષ્ણને ઓળખી ન શકનારા યાદવો તો અતિશય અભાગિયા છે.

(ભાગવત : ૩/૨/૮)

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ગીતામાં પણ કહે છે કે મને યથાર્થ કોઈ ઓળખી શકતું નથી.

(ગીતા : ૭/૨૬, ૮/૨૧, ૮/૨૪)

તેથી જ તો શ્રીજીમહારાજ પણ વચ. લો. ૧૮માં કહે છે, “ભગવાનનો નિશ્ચય થવો તે સૌથી મહાકઠણ છે. તે નિશ્ચયની વાર્તા અતિ અટપટી છે, માટે કહેતાં બીક લાગે છે જે, શું જાણીએ વાત કરીએ ને તેમાંથી કોઈને અવળું પડે ? ને તેણે જે પોતાના અંગની દૃઢતા કરી હોય તે અંગ આ વાતે કરીને ત્રુટી જાય, તો તે મૂળગેથી જાય; અને એ વાત કર્યા વિના પણ ચાલતું નથી અને એ વાત જો સમજતાં ન આવડે તો દૂષણ પણ ઘણાં આવે અને આ વાત સમજે નહિ ત્યાં લગણ તેના નિશ્ચયમાં પણ કાચ્યપ ઘણી રહે છે. તે સારુ વાત કરીએ છીએ.”

શ્રીજીમહારાજ ધર્મધુરા સંભાળ્યા પછી લગભગ ૧૮ વર્ષ બાદ આ વાત કરે છે. આટલાં વર્ષો સુધી મહારાજનાં અસાધારણ અને દિવ્ય વ્યક્તિત્વ તથા અલૌકિક ઐશ્વર્યને નજરે જોનારા અને અનુભવ કરનારા સંતો-ભક્તોને પણ વાત કરતાં મહારાજને બીક લાગે છે.

તેથી ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની દૃઢતા થવી એ કઠણ બાબત છે, તેનો ખ્યાલ આવે છે. એમાંય પણ શ્રીજીમહારાજ સર્વોપરી સર્વાવતારના અવતારી છે એમ સમજવું એ તો લોખંડના ચણા ચાવવા જેવું કઠણ છે. શ્રીજીમહારાજને ભગવાન માનીને તો લાખો આશ્રિતો એમનું ભજન કરતા હતા, એમની આજ્ઞા પ્રમાણે તન-મન-ધન સમર્પણ કરતા હતા. તેમ છતાં એ સૌને મહારાજનું સર્વોપરીપણું સમજવું કઠણ પડતું હતું એ હકીકત છે. કેટલાકને શાસ્ત્રની તંતીઓ નડતી હતી તો કેટલાકને લોકમર્યાદા આડી આવતી હતી. સંપ્રદાયનો ઈતિહાસ તપાસીએ તો ખ્યાલ આવે છે કે મુક્તાનંદ સ્વામી, પ્રેમાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ

સ્વામી, ભાયાત્માનંદ સ્વામી, શુકાનંદ સ્વામી જેવા પરમહંસોને પણ શ્રીજી-મહારાજનું સર્વોપરીપણું સમજવું કઠણ પડ્યું છે. ઘણા સમય પછી એમને મહારાજનું યથાર્થ સ્વરૂપ ઓળખાયું હોય એમ લાગે છે.^{૧૨}

એટલે જ તો ગુણાતીતાનંદ સ્વામી કહે છે, “એકથી તે લાખ બકરાં બોલે પણ બીક ન લાગે, ને એક કેસરી સિંહ બોલે તો બધાયનાં અંતર ભેદાઈ જાય, ને હાથીના કુંભસ્થળ ફાટી જાય; તેમ મહારાજને અવતારાદિક જેવા કહે તેમાં કોઈને થડકો લાગે નહિ, પણ અવતારાદિક સર્વે મહારાજનું દીધું ઐશ્વર્ય ભોગવે છે, ને ભજી-ભજીને એવા થયા છે, એમ જે કહેવું તે તો કેસરી સિંહના નાદથી જેમ હાથીના કુંભસ્થળ ફાટે તેવું કઠણ પડતું છે.” (સ્વા. વા. ૫/૧૮૮)

આમ, પ્રત્યક્ષપણે મનુષ્યરૂપે સૌના નયનગોચર વિચરતા ભગવાનના સર્વોપરીપણાનો નિશ્ચય થવો મહાકઠણ છે. પૂર્વેના બલિષ્ઠ સંસ્કારો, યોગ્ય પાત્રતા અને ગુણાતીત સત્પુરુષના પ્રસંગ વગર સર્વોપરીપણાની વાતો ઝીલી શકાય તેમ નથી અને ઝીલીને પચાવી શકાય તેમ નથી.

● વિભિન્ન પ્રકારના શ્રોતાઓ

શ્રીજીમહારાજે પોતાના સ્વરૂપ વિષયક જ્યારે જ્યારે વાતો કરી છે, ત્યારે ત્યારે શ્રોતાઓની વિભિન્ન પાત્રતાનો વિચાર રાખ્યો છે. પાત્રતા વિનાનું જ્ઞાન હંમેશાં વિપરીત અસર કરે છે. ‘કીડીને કણ અને હાથીને મણ’, એમ પાત્રતા પ્રમાણે આહાર અપાય તો તેને સુખ આવે. કીડી ઉપર લાડુ મૂકે, તો કીડી ચગદાઈ જાય અને તેને લાડુના સ્વાદનું સુખ ન આવે; તેવી રીતે પરોક્ષ ઉપાસના-પ્રિય મુમુક્ષુઓને પ્રત્યક્ષ પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન તેના અધિકારી થતાં પહેલાં આપવામાં આવે, તો બુદ્ધિભેદ ઉત્પન્ન થતાં સંશયવાન થઈને ઉભયભ્રષ્ટ થાય છે.

મુમુક્ષુની જેમ જેમ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ થતી જાય છે અને પ્રત્યક્ષ ભગવાન તથા તેમના સાક્ષાત્કારને પામેલા સત્પુરુષનું માહાત્મ્ય યથાર્થ સમજાતું જાય છે, તેમ તેમ તેની પાત્રતા વધતી જાય છે. જેમ જેમ તેની પાત્રતા વધતી જાય છે, તેમ તેમ પ્રત્યક્ષ પરમાત્માના સ્વરૂપનો નિશ્ચય પણ ક્રમશઃ વધતો જાય છે. તેથી જે મુમુક્ષુની જેવી સ્થિતિ અને પાત્રતા હોય તે પ્રમાણે મહારાજે વાતો કરી છે.

૧૨. આમાંના કેટલાક પ્રસંગો અને સંદર્ભો આપણે ‘સર્વોપરીપણા માટે મહારાજનો આગ્રહ’ એ મુદ્દાના નિરૂપણ વખતે જોઈ ગયા છીએ.

શ્રીજીમહારાજ પ્રેમી ભક્તોના ભાવો પૂરા કરીને તેમને સુખ આપવા માટે ગઢડાથી સારંગપુર, કારિયાણી, પંચાળા, લોયા, વરતાલ, અમદાવાદ, જેતલપુર, અશ્લાલી, વડોદરા, સુરત, જૂનાગઢ, કચ્છ-ભુજ વગેરે અનેક ગામડાંઓમાં કે શહેરોમાં અવારનવાર જતા. જ્યાં જ્યાં મહારાજ જતા, ત્યાં ત્યાં પોતાના આશ્રિત સંતો-ભક્તોની સાથે સાથે બીજા મુમુક્ષુઓ પણ મહારાજના દિવ્ય વ્યક્તિત્વથી આકર્ષાઈને તેમનાં દર્શન-સમાગમનો લાભ લેવા આવતા. તેથી જુદા જુદા સમયે જુદા જુદા દેવો-અવતારોને વિશે શ્રદ્ધા ધરાવનારા મુમુક્ષુઓ સભામાં બેઠા હોય તે સ્વાભાવિક છે. તેથી જે તે વખતે જે તે મુમુક્ષુઓની પાત્રતા ધ્યાનમાં રાખીને, તેમને પચ પડે તે રીતે અને સૌને પ્રેરણા મળે તે રીતે મહારાજે સૌને મળતી આવે તેવી સર્વસામાન્ય વાતો કરી હોય તે સ્વાભાવિક છે.

સૌ કોઈને અગમ્ય અધ્યાત્મસાધનાનો આદર્શ મળી રહે, સાધના કેવી રીતે કરવી જોઈએ તેની ઉચ્ચતમ પ્રેરણા સૌને મળી રહે, તે માટે ક્યારેક મહારાજે પોતે એક આદર્શ સાધક હોય એ રીતે પોતાની સાધનાની પણ વાતો કરી છે. આદર્શ એકાંતિક ભક્ત, આદર્શ સાધુ કે આદર્શ ઉપાસક કેવો હોય, તે સૌને સમજાવવા માટે પોતે જ એવા એક આદર્શ સાધુ, એકાંતિક ભક્ત કે ઉપાસક છે, એવી વાતો કરી છે.

ક્યારેક મહારાજે પોતાની વાતોમાં અન્ય અવતારોના મહિમાની વાતો કરીને, જે તે અવતાર આજે ‘પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે’, ‘પ્રગટ પ્રમાણ છે’, ‘સૌના નયનગોચર છે’, ‘આ સભામાં વિરાજમાન છે’, એવા શબ્દો વાપરીને પોતાના સ્વરૂપનો નિર્દેશ પણ સાથે સાથે કરી દીધો છે. જેથી જે તે અવતારના ઉપાસકોને એમ સમજાય કે આપણા ઈષ્ટદેવ જ આજે આ મહારાજ રૂપે પ્રગટ છે, એમ માનીને સૌને પોતાને વિશે હેત થયા પછી ધીરે ધીરે સાચી વાત સમજાશે, એવો કરુણાસભર વિશાળ દૃષ્ટિકોણ મહારાજે પોતાના ઉપદેશોમાં રાખ્યો છે.

મહારાજે ક્યારેય કોઈ અવતારોનું કે એમના ભક્તોનું ખંડન કર્યું નથી, પરંતુ તેમનાં જીવન અને કાર્યોનો મહિમા પોતાના ઉપદેશમાં વણી લીધો છે. તેથી જ પરોક્ષ ભક્તોને પણ મહારાજને વિશે હેત થતું. તેઓ મહારાજની સમીપે અવારનવાર આવતા, અને અંતે તેમને ધીરે ધીરે મહારાજનો અસાધારણ પ્રતાપ અનુભવીને મહારાજના ભગવાનપણાનો નિશ્ચય પણ થતો. મહારાજની આવી કરુણાસભર વાતોને લીધે તેમની હયાતી દરમ્યાન લાખો મુમુક્ષુઓ તેમના આશ્રિત થયા. તેમને ભગવાન માનીને ભક્તિ-ઉપાસના કરતા થયા. એમ છતાં

એ તો હકીકત છે કે એ જ વખતે સૌને મહારાજના સર્વોપરીપણાનો નિશ્ચય નહિ થયો હોય. શક્ય છે કે ધીમે ધીમે એવો સર્વોપરીપણાનો નિશ્ચય તો મહારાજની કે એકાંતિક સંતો-ભક્તોની વાતો સાંભળીને વર્ષો પછી, અંત વખતે અથવા તો જન્માંતરે પણ થયો હોય. એક વખત મહારાજને આશરે આવ્યા અને રહ્યા, તો અંતે તો એમની કૃપાથી આવો નિશ્ચય થયો હશે, પરંતુ મહારાજે મુમુક્ષુઓની પાત્રતા અને તેમના અધિકારભેદ જોયા વગર સૌને પોતાના સર્વોપરીપણાની જ વાતો કરી હોત, તો કદાચ આવો સમાસ ન પણ થયો હોત !

તેથી જ તો ગુણાતીતાનંદ સ્વામી એમની વાતોમાં સમજાવે છે,

“જેમ છે તેમ ઓળખાવે તો સમાસ ન થાય, ઊલટો અસમાસ થાય, ને મહારાજે જેમ છે તેમ વાતું કરી તેથી સૌ માણસ વર્તમાનમાંથી પડી ગયાં. પછી મહારાજે કેટલાંક વચનામૃત ખોટાં કરી નાંખ્યાં ને કહે જે, ‘એકે વચનામૃત રાખવું નથી.’ પછી નિત્યાનંદ સ્વામીએ પ્રાર્થના કરીને કહ્યું જે, ‘ધર્મામૃતમાં તથા શાસ્ત્રમાં મળતું આવે એમ શોધીને લખશું.’ ત્યારે આટલાં રહેવા દીધાં; માટે જેમ છે તેમ સમજાવે તો સમાસ ન થાય. માટે એમ સમજવું જે, મહારાજે કર્યું તે આપણું સારું થાય એમ કર્યું છે.”

(સ્વા. વા. : ૫/૨૩૭)

આમ, જીવોની એકસમાન ઉત્કૃષ્ટ પાત્રતાને અભાવે પોતાના સર્વોપરી સ્વરૂપ વિશે સર્વત્ર અને સદૈવ એકસરખી સ્પષ્ટ વાતો ન કરવામાં પણ મહારાજના કરુણાથી છલકાતા હેતાળ હૈયામાં તો અનંત જીવોના કલ્યાણનો શુભ હેતુ જ હતો.

શ્રીજીમહારાજની આ પ્રકારની કલ્યાણમયી ભાવનાને વ્યક્ત અને સ્પષ્ટ કરતાં એક પ્રસંગની નોંધ સદ્. નિર્ગુણદાસ સ્વામીએ એમની વાતોમાં આ પ્રમાણે કરેલી છે :

કોઈ સમયે ગઢપુરમાં અક્ષરઓરડીમાં મહારાજ પાસે આવીને બ્રહ્માનંદ સ્વામી મહારાજનાં ચરણારવિંદમાં મસ્તક મૂકીને રુદન કરવા લાગ્યા. ત્યારે મહારાજ બોલ્યા, “સ્વામી ! કેમ રડો છો ?” ત્યારે સ્વામી બોલ્યા કે સાક્ષાત્ અક્ષરધામના પતિ તમોને સંતાડીને ગાવા પડે છે, તેનું અંતરમાં અમને બહુ દુઃખ થાય છે. મહારાજ બોલ્યા કે સ્વામી, આપણે તો અનેક જીવનાં કલ્યાણ કરવા સારુ આવ્યા છીએ, તે જેમ સમાસ થાય અને અનેક જીવનાં કલ્યાણ થાય એમ ગાવું, અને જેમ છે તેમ યથાર્થ સમજવું.

(વાત : ૩૭૩)

આ પ્રસંગ પરથી આપણને ખ્યાલ આવે છે કે મહારાજે સૌના કલ્યાણ

માટે જ, તેમને સમાસ થાય અને અવળું ન પડે તે માટે, જ્યાં જેવા સંજોગો, ત્યાં તેવા પ્રકારની વાતો કરેલી છે. વળી, આ પ્રસંગ પરથી એવું પણ જણાય છે કે કેટલાક પરમહંસો શ્રીજીમહારાજને સર્વોપરી સમજતા હતા, તેમ છતાં સૌને સમાસ થાય તે રીતે વાતો કરતા, તેમ જ તેમણે પોતાનાં કીર્તનો કે ગ્રંથોમાં પણ મહારાજના સ્વરૂપ વિશે વિભિન્ન પ્રકારની વાતો નોંધી છે. તેમ છતાં ઉપરોક્ત પ્રસંગમાં શ્રીજીમહારાજના કહેવા પ્રમાણે પોતાના આત્મંતિક કલ્યાણ માટે તો જેમ છે તેમ યથાર્થ સમજવું જરૂરી છે.

એટલા માટે જ ભલે મહારાજે બહુધા તો સભામાં સર્વ-સામાન્ય સર્વને પચે એવી વાતો કરી હોય, તેમ છતાં સર્વોપરી વાતોને પચાવી શકે તેવા યોગ્ય આશ્રિતોને તો પ્રસંગોપાત્ત એકાંતમાં વ્યક્તિગત કે સમૂહમાં પોતાના સર્વોપરી-પણાની સ્પષ્ટ વાતો અનેકાનેકવાર અપરંપાર કરી છે. મહારાજે પોતાના સર્વોપરીપણા વિશે પ્રસંગોપાત્ત કરેલ આવી વાતો આપણને વચનામૃત ઉપરાંત સંપ્રદાયના અન્ય સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ જોવા મળે છે, જેમાંથી કેટલાક નમૂના-રૂપ અંશો આપણે આ અગાઉ ‘શ્રીજીમહારાજ સર્વોપરી અને સર્વાવતારના અવતારી – સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોને આધારે’ એ મુદ્દાના નિરૂપણ વખતે જોયા છે.

૨.૧૫ પરબ્રહ્મ : સદા પ્રગટ – પ્રત્યક્ષ

૨.૧૫.૧ પરબ્રહ્મના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની અનિવાર્યતા

‘શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શન’માં પરબ્રહ્મના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપને સમજવા ઉપર સવિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પરબ્રહ્મને અન્વય-વ્યતિરેક, સગુણ-નિર્ગુણ, સાકાર, સર્વકર્તાહર્તા કે સર્વોપરી સમજવાની વાત તો પરબ્રહ્મના અસ્તિત્વને સ્વીકારનારા સર્વે વૈષ્ણવ આચાર્યોએ કરી છે, પરંતુ પરબ્રહ્મના સ્વરૂપ સંબંધી અહીં સુધી નિરૂપેલ સર્વે મુદ્દાઓ પરબ્રહ્મના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપને વિશે સમજવાનો વિશેષ આગ્રહ શ્રીજીમહારાજે રાખ્યો છે.

સમગ્ર વચનામૃતનો અભ્યાસ કરતાં એક વાતની સૌ કોઈને પ્રતીતિ થશે કે મહારાજે ભગવાનનાં અન્વય-વ્યતિરેક કે સગુણ-નિર્ગુણ સ્વરૂપની વાત કરી હોય કે પછી ભગવાનના આશ્રય-નિશ્ચય-મહિમા-દિવ્યભાવની અગત્ય સમજાવી હોય, ભગવાનને સર્વકર્તા અને સાકાર સમજવાની વાત કરી હોય કે ભગવાનને વિશે પ્રીતિ-સ્નેહ-ભક્તિ કરવાની મહત્તા સમજાવી હોય, ભગવાનનાં લીલા-ચરિત્રો સંભારી રાખવાની વાત કરી હોય કે ભગવાનમાં અખંડ વૃત્તિ રાખવાની

રીત અને મહત્તા સમજાવી હોય, સાધના દરમ્યાન ભગવાનને પોતાના આત્મામાં ધારવાની વાત કરી હોય કે જીવન્મુક્તની સ્થિતિમાં સાક્ષાત્કારની ભૂમિકા સમજાવી હોય; ટૂંકમાં, મહારાજે અધ્યાત્મ-સાધનામાં જ્યાં જ્યાં પરબ્રહ્મ વિશે જે કંઈ વાત કરી છે ત્યાં ત્યાં તેમણે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણના પ્રગટ યા પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનો સ્પષ્ટપણે કે ગૂઢપણે જરૂર નિર્દેશ કર્યો છે. તેના પરથી મહારાજે આત્યંતિક મુક્તિ માટેની અધ્યાત્મ-સાધનામાં પ્રગટ ભગવાનની પ્રાપ્તિ-પ્રતીતિ-શરણાગતિ-ભક્તિ-ઉપાસના-નિષ્ઠાની અગત્ય ઉપર કેટલો ભાર મૂક્યો છે તેનો ખ્યાલ સૌ કોઈને આવી શકે તેમ છે. અહીં આપણે પ્રગટ ભગવાન કે પ્રગટ સંતના નિશ્ચયથી લાભ અને તે વગર થતી ખોટ માટે કહેલાં શ્રીજીમહારાજનાં વચનોને ભાવાર્થરૂપે જાણીને પ્રગટની મહત્તા સમજીએ :

● પ્રગટની પ્રાપ્તિ-પ્રતીતિ-ભક્તિથી લાભ

- પ્રત્યક્ષ ભગવાનનું જ્ઞાન એ જ ખરું જ્ઞાન છે. (લો. ૭, પં. ૭)
- પ્રત્યક્ષ ભગવાનની ભક્તિ એ જ ખરી ભક્તિ છે. (વચ. પ્ર. ૨૭)
- પ્રત્યક્ષ ભગવાનનાં ચરિત્રોનાં શ્રવણ, વાંચન ને ચિંતનથી જ આધ્યાત્મિક પુષ્ટિ થાય(વચ. મ. ૫૮), વાસનાની નિવૃત્તિ થાય(વચ. પ્ર. ૩૮), શાંતિ થાય(વચ. મ. ૩૫) અને મુક્તિ થાય. (વચ. પ્ર. ૩, મ. ૩૫)
- પ્રત્યક્ષ ભગવાનને વિશે દિવ્યભાવ રાખવાથી જ માયાની નિવૃત્તિ થાય (પં. ૭), નિર્દોષ થવાય. (વચ. પ્ર. ૨૪)
- પ્રત્યક્ષ ભગવાનના સંબંધથી જ નિર્ગુણભાવને પમાય. (વચ. મ. ૮, ૧૩)
- પ્રત્યક્ષ ભગવાનના સ્વરૂપના યથાર્થ માહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત નિશ્ચયથી જ કૃતાર્થતા અને પૂર્ણકામપણાની પ્રતીતિ-અનુભૂતિ થાય.

(વચ. પ્ર. ૭૨, લો. ૨, મ. ૧૩)

- પ્રત્યક્ષ ભગવાનથી જ આત્યંતિક કલ્યાણ થાય છે. (વચ. કા. ૭, મ. ૩૨)

આ દરેક મુદ્દા સાથે આવેલાં વચનામૃતો વાંચીએ, સમજીએ ત્યારે પ્રતીતિ થાય છે કે ભગવાન સ્વામિનારાયણે આત્યંતિક કલ્યાણ માટે પ્રત્યક્ષ ભગવાનને સમજવાનો ખૂબ આગ્રહ રાખ્યો છે. અહીં ફક્ત બે સંદર્ભો સમજીએ :

મ. ૨૧ – “જેવું પરોક્ષ ભગવાનના રામકૃષ્ણાદિક અવતારનું માહાત્મ્ય જાણે છે તથા નારદ, સનકાદિક, શુકજી, જડભરત, હનુમાન, ઉદ્ધવ ઇત્યાદિક જે પરોક્ષ સાધુ તેનું જેવું માહાત્મ્ય જાણે છે તેવું જ પ્રત્યક્ષ એવા જે ભગવાન તથા તે

ભગવાનના ભક્ત સાધુ તેનું માહાત્મ્ય સમજે તેને કલ્યાણના માર્ગમાં કાંઈયે સમજવું બાકી રહ્યું નહિ. તે આ વાર્તા એક વાર કહ્યે સમજો અથવા લાખ વાર કહ્યે સમજો, આજ સમજો અથવા લાખ વર્ષ કેડે સમજો પણ એ વાત સમજે જ છૂટકો છે. અને એટલો જેને દૃઢ નિશ્ચય થયો હોય તેને સર્વે મુદ્દો હાથ આવ્યો અને કોઈ કાળે તે કલ્યાણના માર્ગ થકી પડે નહિ.”

મ. ૩૨ – “વળી જીવનું જે કલ્યાણ થાય અને જીવ માયાને તરીને બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય તેનું કારણ તો પુરુષોત્તમ એવા જે વાસુદેવ ભગવાન તેના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનું જ્ઞાન, ધ્યાન, કીર્તન અને કથાદિક એ જ છે; ને એણે કરીને જ એ જીવ છે તે માયાને તરે છે અને અતિ મોટાઈને પામે છે. અને ભગવાનનું જે અક્ષરધામ તેને પામે છે.”

આત્મંતિક મોક્ષ માટે પ્રગટ ભગવાન કે પ્રગટ સંતની આવશ્યકતા સમજાવતાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામી કહે છે,

◆ “આત્મંતિક મોક્ષ થાય તે જ મોક્ષ કહેવાય. ને બીજા ધામમાં ગયેથી ગર્ભવાસમાં આવવું પડે ને ગર્ભવાસમાં આવવું પડે ત્યાં સુધી મોક્ષ ન કહેવાય ને એવો મોક્ષ તો પ્રગટ ભગવાનને પ્રગટ ભગવાનના એકાંતિકનો આશરો કર્યાથી થાય, બીજાથી થાય નહિ, ને સંત તો ભગવાન જેવા સમર્થ છે.” (સ્વા. વા. : ૫/૫)

◆ “પ્રગટ ભગવાન ને પ્રગટ આ સાધુનો આશરો કર્યાથી કલ્યાણ થાય છે. ને પરોક્ષ કથા, કીર્તન, વાર્તા ને અર્યાથી કલ્યાણ થાય એમ લખ્યું છે, તે તો જીવને આલંબન જાણું છે.” (સ્વા. વા. : ૫/૮૬)

સદ્. નિષ્કુળાનંદ સ્વામી પ્રગટનો જ સૂર પુરાવતાં કહે છે,

◆ જેમ પ્રકટ રવિ હોય જ્યારે રે, જાય તમ બ્રહ્માંડનું ત્યારે રે; ૧૧
જેમ પ્રકટ જળને પામી રે, જાય પ્યાસીની પ્યાસ તે વામી રે;
જેમ પ્રકટ અન્નને જમે રે, અંતર જઠરાઝાળ વિરમે રે. ૧૨
તેમ પ્રકટ મળે ભગવાન રે, ત્યારે જનનું કલ્યાણ નિદાન રે;
માટે પ્રકટ ચરિત્ર સાંભળવું રે, હોય પ્રકટ ત્યાં આવી મળવું રે. ૧૩
જ્યાં હોય પ્રભુ પ્રકટ પ્રમાણ રે, તિયાં જનનું સહજે કલ્યાણ રે;

(ભક્તચિંતામણિ : ૧૬૪)

◆ મળે પ્રભુ પ્રગટ પ્રમાણ રે, કાં તો તેના મળેલે કલ્યાણ રે;
તેહ વિના તે કોટિ ઉપાયે રે, આત્મંતિક કલ્યાણ ન થાયે રે. ૧૮

(કલ્યાણનિર્ણય : ૨)

● પ્રગટની પ્રાપ્તિ-પ્રતીતિ-ભક્તિ વગર ખોટ

જો સ્વયં પ્રગટ ભગવાન કે તેઓ જેમના દ્વારા પ્રગટ રહે છે, તેવા પ્રગટ સંત ન મળે તો, અથવા મળ્યા હોય પણ એનો યથાર્થ નિશ્ચય ન થાય તો મુમુક્ષુને ઘણી ખોટ રહી જાય છે એવું શ્રીજીમહારાજ કહે છે.

- જેને ભગવાન કે સંતની પ્રાપ્તિ નથી થઈ તેને પોતાના કલ્યાણની પ્રતીતિ ન આવે. (વચ. પ્ર. ૧૪)
- પ્રગટ ભગવાન મળ્યા હોય પણ યથાર્થ નિશ્ચય ન હોય તોપણ પોતાના કલ્યાણની પ્રતીતિ ન આવે. (વચ. પ્ર. ૭૨, વ. ૧૨)
- સાધને કરીને કદાચ કોઈક બ્રહ્મસ્વરૂપને પામ્યો હોય અને જો તે પ્રત્યક્ષ ભગવાનને ન જાણે તો તે આત્મિક જ્ઞાનને પામ્યો ન કહેવાય અને તે જન્મ-મૃત્યુને ન તરે. (વચ. લો. ૭)
- પ્રત્યક્ષ ભગવાનને જાણ્યામાં સંશય હોય તો તે ઊર્ધ્વરેતા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ને મહાત્યાગી હોય તોપણ તેનું કલ્યાણ થવું અતિ કઠણ છે. (વચ. પં. ૭)
- પ્રત્યક્ષ ભગવાનને સર્વોપરી અને સાકાર ન સમજે તો તે ભગવાનનો દ્રોહ છે અને તેથી તે અક્ષરધામને ન પામે. (વચ. મ. ૯)
- પ્રત્યક્ષ ભગવાનના નિશ્ચયમાં ખામી હોય તો ગમે તેટલો ત્યાગ રાખે કે ગમે તેટલા ઉપવાસ કરે તોપણ વાંધો ન ભાંગે. (વચ. મ. ૧૩)
- પરોક્ષ ભગવાન જેવી પ્રત્યક્ષ ભગવાનને વિશે પ્રતીતિ ન આવે તો ધન-સ્ત્રી આદિક સાંસારિક પદાર્થમાંથી પ્રીતિ મટતી નથી, હૃદયમાંથી જગતનું પ્રધાનપણું મટતું નથી, પરમેશ્વરમાં જીવનું ચિત્ત ચોટતું નથી. (વચ. અં. ૨)
- પ્રત્યક્ષ ભગવાનથી જ પોતાનું કલ્યાણ ન માને તો તે અજ્ઞાની છે. (વચ. પ્ર. ૯)
- પ્રત્યક્ષ ભગવાનથી જ કૃતાર્થપણું ન માને અને ધામમાં રહેલા ભગવાનને જોવાની ઈચ્છા રાખ્યા કરે તો તેને નિર્વિકલ્પ સમાધિ થતી હોય તોપણ અતિશય ન્યૂન છે અને તેને ગુણાતીત ભક્ત ન કહેવાય. (વચ. વ. ૧)
- પ્રત્યક્ષ ભગવાન વિના આત્મદર્શનાદિકની ઈચ્છા રાખે તો તેને ન્યૂન સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. (વચ. અં. ૫)
- પોતાના આત્માના બ્રહ્મરૂપ એવા પ્રકાશને અધિક માનીને પ્રત્યક્ષ

ભગવાનમાં ન્યૂનપણું સમજે તો તેની ઉપાસનાનો ભંગ થયો કહેવાય.
(વચ. પ્ર. ૭૩) અને યથાર્થ ઉપાસના વગર કોઈ વાતની સિદ્ધિ ન થાય.

(વચ. પ્ર. ૫૬)

- પ્રગટ ભગવાન મળ્યા છતાં એનો યથાર્થ મહિમા ન સમજે અને પરિણામે કૃતાર્થપણું ન મનાય તો તે હરિભક્તને મોટી ખોટ છે.

(વચ. પ્ર. ૨૪)

શ્રીજીમહારાજના આ જ અભિપ્રાયને ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પોતાના શબ્દોમાં સમજાવતાં કહે છે :

◆ “જેવા મહારાજ છે ને જેવા સાધુ છે તેને જેમ છે તેમ ન જાણે તે તો નિરંતર અભાગિયા છે; કેમ જે છોંતેરાનો મેઘ વરસ્યો ને વૂઠે મેહે કાળ પડ્યો ને ગંગામાં નહાયો ને માથું કોરું રાખ્યું ! અને એમ જાણ્યા વિના આ સત્સંગમાં રહ્યા છે, તે તો જેમ છોકરાં, વાછરડાં રહ્યાં છે એમ રહ્યા છે.” (સ્વા. વા. ૩/૩૫)

◆ “ગમે તેવો શાસ્ત્રી હોય કે ગમે તેવો પુરાણી હોય, પણ આ પ્રત્યક્ષ ભગવાન ને આ પ્રત્યક્ષ સંત, તેની ઓળખાણ જો ન હોય તો તે ખીજડા જેવા છે, ને તેને સંગે ટાઢું કે સુખ થાય જ નહિ.” (સ્વા. વા. ૩/૬૮)

◆ “પ્રગટ ભગવાન વિના કરોડ નિયમ પાળે પણ કલ્યાણ ન થાય, અને પ્રગટ ભગવાન ને આ પ્રગટ સાધુની આજ્ઞાથી એક નિયમ રાખે તો કલ્યાણ થાય.” (સ્વા. વા. ૪/૩૭)

નિષ્કુળાનંદ સ્વામી કહે છે,

◆ ‘પ્રગટ ભજી ઋષિપતની, પરોક્ષ ભજ્યા ઋષિરાય;
ઋષિપતનીએ હરિ રાજી કર્યા, ઋષિ રહ્યા પરિતાપ માંય. ૬
પ્રભુ પ્રગટના પ્રસંગ વિના, રહી ગઈ એવા મોટાને ખોટ;
આજકાલના અભાગિયા, દિશ વિના દિયે છે દોટ. ૭
(સારસિદ્ધિ : ૨૪)

◆ માટે પ્રગટ-ભક્તિ વિના પ્રાપત્તિ, નથી નર-અમરને નિરધાર;
નિષ્કુળાનંદ કહે જુવો નિહાળી, ઊંડું અંતર મોઝાર. ૧૦
(ભક્તિનિધિ : ૧૪)

મુક્તાનંદ સ્વામી કહે છે :

◆ કોઈ કહે હરિ હો ગયે, કોઈ કહે હરિ હોવનહાર;
મુક્ત પ્રગટ કી પ્રીછ બિન, ભટકત સખ સંસાર. (વિવેક ચિંતામણિ : ૪૫)

◆ મંગળરૂપ પ્રગટને મેલી, પરોક્ષને ભજે જે પ્રાણી રે;

તપ-તીરથ કરે દેવ-દેરાં, મન ન ટળે મસાણી રે.

ટૂંકમાં એટલું કહી શકાય કે શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શનમાં પરબ્રહ્મનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ સમજવું અત્યંત આવશ્યક અને અનિવાર્ય છે.

૨.૧૫.૩ પરબ્રહ્મના પ્રત્યક્ષપણાનું તાત્પર્ય

ભગવાન સ્વામિનારાયણે વચ. પં. ૪ અને વ. ૧૮માં સમજાવ્યું છે કે ભગવાનનું જે સ્વરૂપ પૃથ્વી પર સૌના નયનગોચર રૂપે વિચરતું હોય તે ભગવાનનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ કહેવાય. આ તાત્પર્યાર્થ પ્રમાણે પૂર્વે રામકૃષ્ણાદિક જે જે અવતારો આ પૃથ્વી પર થયા એ દરમ્યાન એ અવતારો ભગવાન વિષ્ણુના પ્રત્યક્ષ કે પ્રગટ અવતારોનાં સ્વરૂપો કહેવાય.

ભગવાન સ્વામિનારાયણ જ્યારે વચનામૃતમાં ‘પ્રગટ’ કે ‘પ્રત્યક્ષ’ શબ્દ વાપરીને પરબ્રહ્મના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની વાત કરે છે, ત્યારે એ સમયે તો અક્ષર-ધામના અધિપતિ, સર્વોપરી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ એવા પોતાના(અર્થાત્ ભગવાન સ્વામિનારાયણ) તરફ જ નિર્દેશ કરે છે. જેમ કે,

મ. ૧૩ – “જે તેજને વિષે મૂર્તિ છે તે જ આ પ્રત્યક્ષ મહારાજ છે, એમ જાણજો.”

અં. ૩૧ – “ગુણાતીત એવું જે અક્ષરધામ તેને વિષે જે મૂર્તિ છે તે જ મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ છે, એ ભેમાં ફેર નથી.”

તેથી એવું ફલિત થાય છે કે વચનામૃતમાં જ્યાં જ્યાં ‘પ્રગટ’ કે ‘પ્રત્યક્ષ’ ભગવાનની વાત કરી છે ત્યાં પ્રત્યક્ષ ભગવાન એટલે ભગવાન સ્વામિનારાયણ જ છે.

૨.૧૫.૪ શ્રીજીમહારાજનું સમ્યક્ પ્રગટપણું સંત દ્વારા

ભગવાન સ્વામિનારાયણ સં. ૧૮૮૬, જેઠ સુદ ૧૦ના રોજ પૃથ્વી પરથી અંતર્ધાન થઈને સ્વધામ પધાર્યા. ત્યાર બાદ પ્રગટ કે પ્રત્યક્ષ ભગવાન એટલે કોણ ? કોના દ્વારા પરબ્રહ્મનું પ્રગટપણું સમજવું ? જો એમના અંતર્ધાન થયા પછી તેઓ પૃથ્વી પર અન્ય સ્વરૂપે પ્રગટ ન રહે, તો આત્યંતિક કલ્યાણ માટે એમણે પ્રત્યક્ષ ભગવાનની જે અનિવાર્યતા સમજાવી છે તે નિરર્થક ઠરે. તેથી પૃથ્વી પર ભગવાનનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ સદૈવ રહેવું જોઈએ એ નિશ્ચિત સિદ્ધાંત ઠરે

છે. તો પછી ભગવાન જ્યારે સ્વયં પ્રગટ ન હોય ત્યારે તેઓ કોના દ્વારા પ્રગટ રહે છે ? વચનામૃતનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવાથી ખ્યાલ આવે છે કે ભગવાન સંત દ્વારા પ્રગટ રહે છે. શ્રીજમહારાજ કહે છે :

વર. ૧૯ — “આ જીવને જ્યારે ભરતખંડને વિશે મનુષ્યદેહ આવે છે ત્યારે ભગવાનના અવતાર કાં ભગવાનના સાધુ એ જરૂર પૃથ્વી ઉપર વિચરતા હોય, તેની જો એ જીવને ઓળખાણ થાય તો એ જીવ ભગવાનનો ભક્ત થાય છે.”

વર. ૧૦ — “ભગવાન જ્યારે પૃથ્વીને વિશે પ્રત્યક્ષ ન હોય ત્યારે તે ભગવાનને મળેલા જે સાધુ તેનો આશ્રય કરવો, તો તે થકી પણ જીવનું કલ્યાણ થાય છે.”

ઉપરોક્ત બે સંદર્ભો પરથી ખ્યાલ આવે છે કે ભગવાન જ્યારે સ્વયં પ્રત્યક્ષ ન હોય ત્યારે સંત દ્વારા પ્રત્યક્ષ રહે છે. આ જ અનુસંધાનમાં અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી કહે છે :

“પંચાળના વચનામૃતમાં કહ્યું છે જે, ‘જેમ જેમ ભગવાનનો સંબંધ રહે તેમ તેમ સુખ થાય છે; તે ભગવાન પરોક્ષ હોય ત્યારે કેમ સંબંધ રહે ?’ પછી ઉત્તર કર્યો જે, ‘કથા, કીર્તન, વાર્તા, ભજન ને ધ્યાન તેણે કરીને સંબંધ કહેવાય. ને તે કરતાં પણ મોટા સાધુનો સંગ એ તો સાક્ષાત્ ભગવાનનો સંબંધ કહેવાય ને ભગવાનનું સુખ આવે. કેમ જે, તેમાં ભગવાન સર્વ પ્રકારે રહ્યા છે. ને પ્રત્યક્ષ હતા ત્યારે પણ જેવા છે તેવા ન જાણ્યા તો સંબંધ ન કહેવાય ને એમ જાણ્યા વિના તો પ્રત્યક્ષ હોય તોપણ શું ! ને તેમજ જે સંતમાં ભગવાન સર્વ પ્રકારે રહ્યા છે તેને જાણે તો આજે પ્રત્યક્ષ છે ને એમ જાણ્યા વિના તો આજે પરોક્ષ છે.’ ત્યારે એક સાધુએ કહ્યું જે, ‘મૂર્તિયું પ્રત્યક્ષ નહિ ?’ ત્યારે સ્વામી બોલ્યા જે, ‘પ્રત્યક્ષ ભગવાન તથા સંતના ચરિત્રમાં મનુષ્યભાવ આવે તો અમાવાસ્યાના ચંદ્રમાની પેઠે ઘટી જાય છે ને દિવ્યભાવ જાણે તો બીજના ચંદ્રમાની પેઠે વધે છે. તેમ મૂર્તિયું શું ચરિત્ર કરે જે તેનો અવગુણ આવે ને ઘટી જાય ? માટે બોલતા-ચાલતા જે ભગવાન તે જ પ્રત્યક્ષ કહેવાય, ને મોટા સંત હોય તે જ મૂર્તિયુંમાં દૈવત મૂકે છે, પણ મૂર્તિયું, શાસ્ત્ર ને તીર્થ ત્રણ મળીને એક સાધુ ન કરે. ને એવા મોટા સંત હોય તો મૂર્તિયું, શાસ્ત્ર ને તીર્થ ત્રણેને કરે. માટે જેમાં ભગવાન સર્વ પ્રકારે રહ્યા હોય એવા જે સંત તે જ પ્રત્યક્ષ ભગવાન છે.”

(સ્વા. વા. ૫/૩૮૫)

ભગવાન સ્વામિનારાયણ સ્વયં પણ સંત દ્વારા જ ભગવાનના પ્રત્યક્ષ-પણાની વાતો કરે છે,

પ્ર. ૨૭ — “એવી જાતના જ્ઞાન, ભક્તિ, વૈરાગ્યાદિક જે અનંત શુભ ગુણ તેણે યુક્ત જે ભક્ત તેના હૃદયમાં ભગવાન નિવાસ કરે છે. પછી તે ભક્ત જે તે ભગવાનને પ્રતાપે કરીને અનંત પ્રકારનાં ઐશ્વર્યને પામે છે, ને અનંત જીવના ઉદ્ધારને કરે છે. ...એ સમર્થ તો કેવા જે, એનાં નેત્રમાં ભગવાન જોનારા છે તે માટે બ્રહ્માંડમાં જેટલાં જીવ-પ્રાણી છે તેનાં નેત્રને પ્રકાશ કરવાને સમર્થ થાય છે. અને એના પગમાં ચાલનારા ભગવાન છે તે માટે બ્રહ્માંડમાં સર્વ જીવના પગને વિશે ચાલવાની શક્તિને પોષણ કરવાને એ સમર્થ થાય છે. એમ એ સંતની સર્વ ઈન્દ્રિયોમાં ભગવાન રહ્યા છે, તે માટે એ સંત તો બ્રહ્માંડમાં સર્વ જીવોનાં ઈન્દ્રિયોને પ્રકાશ કરવાને સમર્થ થાય છે. માટે એ સંત તો સર્વ જગતના આધારરૂપ છે.”

સા. ૧૦ — “એવા સંતનું દર્શન થયું ત્યારે એમ જાણવું જે, ‘મને સાક્ષાત્કાર ભગવાનનું દર્શન થયું.’”

અં. ૩૫ — “આવે છ લક્ષણે યુક્ત જે સાધુ હોય તેના હૃદયમાં સાક્ષાત્ ભગવાન વિરાજમાન છે એમ જાણવું.”

ભગવાન સ્વામિનારાયણનાં અનેકાનેક ઉપદેશ-વચનોમાંથી ઉપરોક્ત કેટલાક સંદર્ભો પરથી ખ્યાલ આવે છે કે ભગવાનનું પ્રગટપણું સંત દ્વારા જ છે. એમણે સંત દ્વારા પોતે સાક્ષાત્ પ્રગટ છે એવી જે વાતો કરેલી, તે સદ્-નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ પુરુષોત્તમપ્રકાશમાં નીચે પ્રમાણે નોંધી છે :

સર્વે રીતે સંતમાં રહું છું રે, એમાં રહી ઉપદેશ દઉં છું રે. ૫
સંત બોલે તે ભેળો હું બોલું રે, સંત ન ભૂલે હુંયે ન ભૂલું રે;
સંત વાત ભેળી કરું વાત રે, એમ સંતમાં છઉં સાક્ષાત રે. ૬
સંત જુવે તે ભેળો હું જોઉં રે, સંત સુતા પછી હું સોઉં રે;
સંત જાગે તે ભેળો હું જાગું રે, સંત જોઈ અતિ અનુરાગું રે. ૭
સંત જમે તે ભેળો હું જમું રે, સંત ભમે તે કેડ્યે હું ભમું રે;
સંત દુઃખાણે હું દુઃખાણો રે, એહ વાત સત્ય જન જાણો રે. ૮
સંત હું ને હું તે વળી સંત રે, એમ શ્રીમુખે કહે ભગવંત રે;
સંત માનજો મારી મૂરતિ રે, એમાં ફેર નથી એક રતિ રે. ૯

(પુરુષોત્તમપ્રકાશ : ૪૧)

જે સંત દ્વારા શ્રીજીમહારાજ સાક્ષાત્ પ્રગટ છે. એવા સંતનો મહિમા વર્ણવતાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામી કહે છે,

“મોટા છે, ભગવાનના મળેલા છે, ભગવાનના વચનમાં વર્તે છે, ભીડો ખમે

છે, ભગવાન એને વશ છે, ભગવાન એ કહે એમ કરે છે, ભગવાન એ કહે એમ ફરે છે, ભગવાનને એણે જીત્યા છે, ભગવાનના અભિપ્રાયના જાણનારા છે, મોક્ષના દાતા છે, એને દર્શને ભગવાનનું દર્શન થયું, એને પૂજ્યે ભગવાન પૂજાઈ રહ્યા, ગર્ભવાસ, જમપુરી ને ચોરાશીથી મુકાવે છે ને વિહદ જે ભગવાનનું અક્ષરધામ તેને પમાડે છે ને ભગવાનના સાધર્મ્ય-પણાને પમાડે છે, એવા એ મોટા છે. એના વિના ભગવાનને ચાલતું નથી, એના દર્શને પંચમહાપાપ બળી જાય છે, એની ઈન્દ્રિયોની ક્રિયાએ કરીને બ્રહ્માંડ સચેતન થાય છે, એનાથી કાળ, કર્મ ને માયા થરથર કંપે છે. જેમ દેહને પૂજ્યે જીવ પૂજાઈ રહ્યો, તેમ આ સાધુને પૂજ્યે ભગવાન પૂજાઈ રહ્યા. એ અન્નદાતા છે, અંતર્યામી છે, સર્વજ્ઞ છે, એનું કર્યું થાય છે, ને એ મનુષ્ય જેવા દેખાય છે પણ મનુષ્ય જેવા નથી. ભગવાન એના ભેળા રહ્યા છે, અવિનાશી ધામને પમાડે છે. કર્તા થકા અકર્તા છે, વૃક્ષની પેઠે એનો દેહ પરને અર્થે છે. સંતનાં લક્ષણ કહ્યાં છે એવા છે. ‘કામિલ કાબિલ સબ હુન્નર તેરે હાથ’ એવા છે. આ પ્રકારે મહિમા સમજવો કહ્યો છે.”

(સ્વા. વા. ૪/૧૪૩)

● શ્રીજીમહારાજ જે સંત દ્વારા પ્રગટ, તે સંત એટલે અક્ષરબ્રહ્મ

ઉપરોક્ત સંદર્ભોને આધારે આપણે એટલું સમજ્યા કે શ્રીજીમહારાજનું પ્રગટપણું સંત દ્વારા છે. અહીં પ્રશ્ન થાય કે તેઓ કયા સંત દ્વારા પ્રગટ રહ્યા છે અને રહેશે ? કારણ કે એમના વખતમાં ઘણા સંતો-પરમહંસો હતા અને ત્યાર પછી પણ આજ સુધી સંપ્રદાયમાં સેંકડો સંતો થયા છે, તો શું બધા સંતો દ્વારા તેઓ પ્રગટ છે ? ભગવાન સ્વામિનારાયણની આજ્ઞા-ઉપાસના જીવનમાં આત્મસાત્ કરીને સાધુતાનાં ઉત્કૃષ્ટ શિખરો સર કરી જીવન્મુક્તની સ્થિતિને પામેલા ઘણા ત્યાગી સંતો અને ગૃહસ્થ હરિભક્તો આ સંપ્રદાયમાં થયા છે.

આવા જીવન્મુક્ત સંતો-ભક્તોને પોતાના અંતરાત્મામાં ભગવાનનાં દર્શન થતાં હોય છે.(પ્ર. ર૩; મ. ૮, ૬૨) તેથી શું બધા જીવન્મુક્ત સંતો-ભક્તો દ્વારા શ્રીજીમહારાજ પ્રગટ રહ્યા છે ? જો એવું જ હોય તો સંપ્રદાયમાં સેંકડોની સંખ્યામાં ભગવાનનાં પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપો થાય.

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ વ્યતિરેક સ્વરૂપે અક્ષરધામમાં દિવ્ય મૂર્તિમાન રૂપે બિરાજમાન થકા અન્વય સ્વરૂપે અક્ષરબ્રહ્મ, અક્ષરમુક્તો, ઈશ્વરો, જીવો અને અનંત કોટિ બ્રહ્માંડની સ્થાવર-જંગમ સૃષ્ટિમાં રહ્યા છે.(પ્ર. ૬૩, મ. ૧૦) તેમ છતાં જેવા અક્ષરબ્રહ્મમાં રહ્યા છે તેવા અન્ય કોઈને વિશે રહ્યા નથી,

એવું ભગવાન સ્વામિનારાયણ વચ. પ્ર. ૪૧માં સમજાવે છે,

“પુરુષોત્તમ ભગવાન જે તે એ સર્વમાં કારણપણે અંતર્યામી રૂપે પ્રવેશ કરીને રહ્યા છે. પણ જેવા અક્ષરમાં છે તેવી રીતે પુરુષ-પ્રકૃતિમાં નથી ને જેવા પુરુષ-પ્રકૃતિમાં છે તેવા પ્રધાનપુરુષમાં નથી. ...તેમ પુરુષોત્તમ ભગવાન છે તે જે દ્વારે જેટલું કાર્ય કરાવવું હોય તેના વિશે તેટલી સામર્થ્યે યુક્ત થકા રહે છે અને અક્ષર ને પ્રકૃતિપુરુષ-આદ્યે સર્વેને વિશે પુરુષોત્તમ ભગવાન અંતર્યામી રૂપે રહ્યા છે, પણ પાત્રની તારતમ્યતાએ કરીને સામર્થ્યમાં તારતમ્યપણું છે.”

ઉપરોક્ત વચનોને આધારે એવું ફલિત થાય છે કે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન સ્વામિનારાયણ સાક્ષાત્ અને સમ્યક્પણે જેવા અક્ષરબ્રહ્મમાં રહે છે તેવા તો અક્ષરમુક્તો કે અન્ય કોઈનામાં રહેતા નથી.

આ અનુસંધાનમાં બ્રહ્મસ્વરૂપ યોગીજી મહારાજ વચ. પ્ર. ૩૭નું નિરૂપણ કરતી વખતે કહે છે,

“ભગવાન એટલે સહજાનંદ સ્વામી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ અને ભક્ત એટલે અનાદિ ગુણાતીત. એ હંમેશાં પ્રગટ જ રહે છે. ભક્ત એટલે ગુણાતીત જ. બધે જ મહારાજે આ બતાવ્યું છે. મહારાજ જેવા અનાદિ અક્ષરમાં રહે છે, એવા બીજા કોઈમાં રહેતા નથી. ગોપીઓ ઘણી હતી પણ રાધા એ જ મુખ્ય ગોપી. તેમ અનાદિ પુરુષોત્તમ અને અનાદિ અક્ષરબ્રહ્મ પૃથ્વી ઉપર હંમેશાં વિરાજમાન રહે છે. અનાદિ ગુણાતીતમાં મહારાજ રહેલા જ છે. અત્યારે પણ છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેશે, એનો વંશ જતો નથી.”

(યો. મ. ૪/૨૬૭)

પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રમુખસ્વામી મહારાજે તા. ૨૪-૭-૯૭ ના રોજ બોચાસણથી લખેલા પત્રમાં સત્પુરુષના સ્વરૂપ અંગે ખુલાસો કરતાં લખ્યું છે કે,

“મહારાજનું પ્રગટપણું અક્ષરબ્રહ્મ દ્વારા છે. વચનામૃતમાં મહારાજે જે સંત કે ભક્તની વાતો કરી છે, તે માટે યોગીજી મહારાજ કહેતા કે તે શબ્દો ગુણાતીતાનંદ સ્વામી મૂળ અક્ષરના છે. અને રાજાની સત્તા તેટલી રાણીની(સત્તા) છે. માટે અક્ષરબ્રહ્મ દ્વારા પ્રગટપણું છે.”

આ રીતે ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોતે અંતર્ધાન થયા પછી સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મની ગુણાતીત સંત પરંપરા દ્વારા જ પ્રગટ છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતે જેમના દ્વારા પ્રગટ રહ્યા છે એવા અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની ઓળખાણ કરાવી, ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ બ્રહ્મસ્વરૂપ ભગતજી મહારાજની, તેમણે બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રીજી મહારાજની, તેમણે બ્રહ્મસ્વરૂપ યોગીજી મહારાજની

અને શાસ્ત્રીજી મહારાજ તથા યોગીજી મહારાજે પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રમુખસ્વામી મહારાજની પોતાના આધ્યાત્મિક વારસદાર તરીકે અનેક પ્રસંગોએ ઓળખાણ કરાવી છે.

આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણ અંતર્ધાન થયા પછી આ ગુણાતીત ગુરુઓ દ્વારા સૌ આશ્રિત સંતો-ભક્તો ભગવાન સ્વામિનારાયણનું પ્રત્યક્ષપણું અનુભવે છે અને એમના દ્વારા આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

૨.૧૬ પરબ્રહ્મ : સદા દિવ્ય

૨.૧૬.૧ પરબ્રહ્મને દિવ્ય સમજવાની અનિવાર્યતા

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ અને તેઓ જેમના દ્વારા સાક્ષાત્ પ્રગટ છે એવા ગુણાતીત સંતને દિવ્ય-નિર્દોષ સમજવા આવશ્યક જ નહિ, પરંતુ અનિવાર્ય છે.

તેમને નિર્દોષ સમજવાથી લાભ અને ન સમજવાથી ખોટ વિશે મહારાજે કહેલાં વચનોને ભાવર્થ રૂપે જોઈએ :

● દિવ્ય-નિર્દોષ સમજવાથી લાભ

- ભગવાન અને મોટા સંતને અતિશય નિર્દોષ સમજે તો પોતે પણ અતિશય નિર્દોષ થઈ જાય છે. (વચ. પ્ર. ૨૪, ૫૮)
- ભગવાનનાં ચરિત્રોને કલ્યાણકારી સમજવાં એ જ ભક્તનો ધર્મ છે, અને એવું સમજે તે જ ભગવાનનો પૂરો ભક્ત કહેવાય છે. (વચ. પ્ર. ૭૨)
- જે ભગવાનને નિર્દોષ જાણે તે જ માયાને તરે છે. (વચ. લો. ૪, વર. ૫)
- ભગવાનનાં પ્રાકૃત ચરિત્રોમાં દિવ્યભાવ રાખવો એ જ ભક્તિ છે, આવી ભક્તિ કરનાર જ ભક્ત કહેવાય અને તે જ પરમપદને પામે છે. (વચ. મ. ૧૦)
- પંચવિષય કે કામાદિક સ્વભાવ જીત્યામાં પ્રયાસ કરવો ન પડે, સહેજે જિતાઈ જાય. (વચ. મ. ૧૩)
- ભગવાનને અજર-અમર સમજે તે કર્મ-ચોરાસી થકી મુકાઈ જાય છે. (વચ. અમ. ૫)

ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પણ પોતાની વાતોમાં કહે છે :

◆ “દિવ્યભાવ ને મનુષ્યભાવ એક થઈ જાય ત્યારે ભગવાન ભજવાનું સુખ આવે.” (સ્વા. વા. ૫/૧૦૧)

◆ “પ્રગટ ભગવાનને નિર્દોષ સમજ્યેથી કાંઈ કરવું બાકી રહેતું નથી... ભગવાનને નિર્દોષ સમજ્યાથી નિર્દોષ થઈ રહ્યો છે.” (સ્વા. વા. ૫/૧૨૫)

● દિવ્યભાવ ન સમજવાથી (મનુષ્યભાવ પરઠવાથી) ખોટ

શ્રીજીમહારાજ નીચેનાં વચનામૃતોમાં ભગવાનને વિશે મનુષ્યભાવ પરઠવાથી સાધકને સાધનામાં શું નુકસાન જાય છે, કેવાં વિઘ્નો આવે છે, તે સમજાવે છે.

- ▶ જે ભગવાન અને સંતને વિશે કામાદિક દોષ કલ્પે છે, તેમાં તે દોષ આવે છે. (વચ. પ્ર. ૨૪, ૫૮)
- ▶ ભગવાનમાં કુતર્ક થાય તો માયાને ન તરાય. (વચ. લો. ૪)
- ▶ દિવ્યભાવ ન સમજે તો વાતે વાતે ધોખો થાય, ગુણ-અવગુણ પરઠવા કરે, ને અંતર દિવસે દિવસે પાછું પડે અને અંતે વિમુખ થાય. (વચ. લો. ૧૮)
- ▶ જેને ભગવાનને જાણ્યામાં સંશય હોય ને તે જો ઊર્ધ્વરેતા બ્રહ્મચારી હોય, મહાત્યાગી હોય તોપણ તેનું કલ્યાણ થવું અતિ કઠણ છે. (વચ. પં. ૭)
- ▶ ભગવાનના સ્વરૂપને સમજવામાં કોઈ રીતની કસર રહી જાય તો કોઈ રીતે વાંધો ભાંગે નહિ. (વચ. મ. ૧૩)
- ▶ ભગવાનને વિશે દોષબુદ્ધિ કરશે તેને ભૂંડા ઘાટ થશે ને તેને દેહ મૂક્યા સમે બહુ કષ્ટ થશે. (વચ. મ. ૩૩)
- ▶ ભગવાનનો અભાવ આવે તો પૂર્ણમાસીના ચંદ્ર જેવો જીવ અમાવાસ્યાના ચંદ્ર જેવો થઈ જાય, કલ્યાણના માર્ગમાંથી પડી જાય, વિમુખ થયા વિના રહે નહિ. (વચ. વર. ૧૨)
- ▶ ભગવાનને વિશે મરણભાવ પરઠે તેને ચોરાસી અને યમપુરીનાં દુઃખનો પાર આવતો નથી. (વચ. અમ. ૪)

૨.૧૬.૨ પરબ્રહ્મનું દિવ્યપણું કેવી રીતે ?

પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ સદા દિવ્ય, નિર્દોષ, અલૌકિક, માયાપર, ગુણાતીત છે, જ્યારે આપણાં ઈન્દ્રિયો-અંતઃકરણ માયિક છે. (વચ. પ્ર. ૫૧) તેથી ભગવાનનું સ્વરૂપ ઈન્દ્રિયો-અંતઃકરણને અગોચર છે. (વચ. પં. ૪) માટે પરબ્રહ્મની દિવ્યતા એ કેવળ વાણીનો વિષય નથી, પરંતુ અનુભૂતિનો વિષય છે. જોકે દિવ્યતાને પામ્યા વગર (માયા પર થયા વગર) દિવ્યતાની અનુભૂતિ અને પ્રતીતિ થતી

નથી, તેમ છતાં પરબ્રહ્મની દિવ્યતા માટે સત્શાસ્ત્રોના શબ્દો આપણને અમુક અંશે જરૂર માર્ગદર્શન આપી શકે છે. સર્વ શાસ્ત્રોના સારરૂપ વચનામૃત ગ્રંથ તો પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ શ્રીજીમહારાજની જ દિવ્ય-પરાવાણી છે; તેથી તે આપણને પરબ્રહ્મની દિવ્યતા સમજવામાં વિશેષ મદદરૂપ થઈ શકે તેમ છે. તેમાં પરબ્રહ્મનું દિવ્યપણું સુપેરે સમજાવ્યું છે.

તેઓ વચનામૃતમાં સમજાવે છે કે પરબ્રહ્મ દિવ્ય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પરબ્રહ્મનું દિવ્યપણું શાશ્વત છે, સર્વત્ર, સર્વદા અને સર્વથા સંપૂર્ણ છે. પરબ્રહ્મ પોતે મૂર્તિમાન થકા વ્યતિરેક સ્વરૂપે અક્ષરધામમાં વિરાજમાન હોય કે આ લોકમાં મનુષ્ય રૂપે પ્રગટ થયા હોય, અન્વય સ્વરૂપે સમગ્ર જડચિદાત્મક જગતમાં સર્વત્ર વ્યાપક હોય કે કોઈ પણ સ્વરૂપે સર્વકર્તાહર્તા હોય, છતાં તેમનું સ્વરૂપ તો સદૈવ અમાયિક, નિર્દોષ, નિર્લેપ, અલૌકિક અને દિવ્યાતિદિવ્ય જ છે. તેમના સ્વરૂપમાં ક્યારેય, ક્યાંય અને કોઈ પ્રકારનો માયિક દોષ કે વિકાર, દેહભાવ કે મનુષ્યભાવ હોતો જ નથી. તેમનામાં માયિક ત્રણ ગુણનો કોઈ સર્ગ નથી. તેઓ ગુણાતીત અને સાક્ષાત્ શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે.

પરબ્રહ્મના દિવ્યપણા વિશે શ્રીજીમહારાજે કહેલાં અનેક વચનોમાંથી બે-ત્રણ સંદર્ભો દ્વારા ચાર પ્રકારે પરબ્રહ્મનું દિવ્યપણું સમજાવે.

૧. મૂર્તિમાન થકા અક્ષરધામમાં વ્યતિરેક સ્વરૂપે દિવ્ય

કેટલાક એવું કહે છે કે જેને આકાર છે તેનો નાશ છે. તેથી કોઈ પણ સાકાર વસ્તુ નિર્વિકાર, નિર્દોષ, અવિનાશી ન હોઈ શકે, પરંતુ શ્રીજીમહારાજને આવી ગેરસમજણ માન્ય નથી. તેઓ કહે છે,

અં. ૩૮ — “ભગવાનના અક્ષરધામને વિશે જે ભગવાનનો આકાર છે તથા તે ભગવાનના પાર્ષદ જે મુક્ત તેમનો જે આકાર છે તે સર્વે સત્ય છે ને દિવ્ય છે ને અતિશય પ્રકાશે યુક્ત છે.”

પ્ર. ૪૫ — “કોઈ એમ કહેશે જે, શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે જે, ‘પરમેશ્વર તો કર-ચરણાદિકે રહિત છે ને સર્વત્ર પૂર્ણ છે.’ તો એ જે શ્રુતિએ કર-ચરણાદિકનો નિષેધ કર્યો છે તે તો માયિક કર-ચરણાદિકનો નિષેધ કર્યો છે, અને ભગવાનનો આકાર છે તે તો દિવ્ય છે પણ માયિક નથી.”

પં. ૭ — “માયાના ત્રણ ગુણનો સર્ગ જે પંચભૂત, ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ અને દેવતા તે ભગવાનના સ્વરૂપને વિશે ત્રિકાળમાં છે જ નહિ.”

૨. આ લોકમાં મનુષ્ય રૂપે દિવ્ય

ભગવાન પોતાના પ્રેમી ભક્તોના મનોરથ પૂર્ણ કરવા, અનંત જીવોનું કલ્યાણ કરવા અને એકાંતિક ધર્મની સ્થાપના કરવા માટે જ્યારે મનુષ્ય રૂપે પ્રગટ થાય છે, ત્યારે તેઓ પ્રાયઃ પોતાની દિવ્યતાને છુપાવી રાખે છે.

(વચ. પ્ર. ૬૩, પ્ર. ૭૨, પં. ૪)

જીવોના હિતાર્થે ભગવાને છુપાવી રાખેલા આ દિવ્યભાવને સમજી ન શકનારા કેટલાક એવું કહે છે કે ભગવાન પોતાના ધામમાં હોય ત્યારે દિવ્ય છે, પરંતુ આ લોકમાં પ્રગટ થાય ત્યારે તેઓ દિવ્ય નથી, માયિક જ છે. સામાન્ય જીવની જેમ તેમને પણ કર્મોનાં ફળ ભોગવવાં પડે છે. એવું માનનારની સમજણને નરસિંહ મહેતા એમના કીર્તનમાં જણાવે છે,

‘પોતાના સરખી કરીને જાણે, પુરુષોત્તમની કાયા રે;

નરસૈંયાના સ્વામીની લીલા, ઓલ્યા મતિયા કહે છે માયા રે.’

શ્રીજમહારાજને આ મત માન્ય નથી. ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની દિવ્યતા વિશે તેઓ કહે છે :

પ્ર. ૭૧ – “પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ એવા જે એ ભગવાન તે જ પોતે કૃપાએ કરીને જીવના કલ્યાણને અર્થે પૃથ્વીને વિશે પ્રકટ થાય છે, ત્યારે જે જે તત્ત્વોનો અંગીકાર કરે છે તે સર્વે તત્ત્વ બ્રહ્મરૂપ છે.”

પં. ૭ – “તે આત્મિક પ્રલયને અંતે અક્ષરધામને વિશે જેવું ભગવાનનું સ્વરૂપ અનંત ઐશ્વર્ય-તેજે યુક્ત છે, તેવું ને તેવું જ પ્રત્યક્ષ મનુષ્યરૂપ ભગવાનને વિશે જાણવું; તેણે તત્ત્વે કરીને ભગવાનને જાણ્યા કહેવાય.... ભગવાનને વિશે જે બાળક-યુવાન-વૃદ્ધપણું દેખાય છે તથા જન્મ-મરણપણું દેખાય છે, તે તો એની યોગમાયાએ કરીને દેખાય છે; પણ વસ્તુત્વે તો ભગવાન જેવા છે તેવા ને તેવા જ છે.... એવા તેજોમય દિવ્યમૂર્તિ જે ભગવાન તે જીવના કલ્યાણને અર્થે ને પોતાને વિશે નવ પ્રકારની ભક્તિ જીવોને કરાવવાને અર્થે કૃપા કરીને પોતાની જે સર્વ શક્તિઓ, ઐશ્વર્ય, પાર્ષદ તેણે સહિત થકા જ મનુષ્ય જેવા થાય છે, ત્યારે પણ જે એવા મર્મના જાણનારા છે તે ભગવાનનું સ્વરૂપ અક્ષરધામને વિશે જેવું રહ્યું છે તેવું જ પૃથ્વીને વિશે જે ભગવાનનું મનુષ્યસ્વરૂપ રહ્યું છે તેને સમજે છે, પણ તે સ્વરૂપને વિશે ને આ સ્વરૂપને વિશે લેશમાત્ર ફેર સમજતા નથી.”

આમ, ભગવાન આ લોકમાં મનુષ્ય રૂપે પ્રગટ થાય છતાં તેઓ તો નિર્દોષ

ને દિવ્ય છે. તેઓ જે જે તત્ત્વો કે પદાર્થો અંગીકાર કરે તે પણ દિવ્ય થઈ જાય છે. તેમના સંબંધમાં જે કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ કે સ્થાન આવે તો તે સર્વે પણ નિર્ગુણ અને દિવ્ય બની જાય છે. (વચ. મ. ૮, ૧૩) તેઓ જે જે ચરિત્રો કરે તે સર્વે પણ દિવ્ય જ છે. (વચ. પ્ર. ૭૨, મ. ૧૦, પં. ૪)

◆ શ્રીજીમહારાજને વિશે નિર્દોષતા અને દિવ્યતા

સર્વાવતારી શ્રીજીમહારાજ પોતે જ પોતાનું નિર્દોષપણું અને અત્યંત નિર્લેપપણું નીચેનાં વચનામૃતોમાં જણાવે છે :

કા. ૬ — “અમારે તો કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મત્સર, ઈર્ષ્યા એ સર્વેનો ક્યારેય હૈયામાં લેશ પણ આવતો નથી; અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ જે પંચવિષય તેનો તો હૈયામાં અતિશય અભાવ વર્તે છે, પણ પંચવિષયમાંથી એકેને વિશે લેશમાત્ર ભાવ થતો નથી.”

મ. ૩૩ — “જે દિવસ થકી અમે જન્મ્યા છીએ તે દિવસથી કરીને આજ દિવસ પર્યંત કોઈ દિવસ જાગ્રતમાં અથવા સ્વપ્નમાં દ્રવ્યનો કે સ્ત્રીનો ભૂંડો ઘાટ થયો હોય તો આ સમગ્ર પરમહંસના સમ છે. અને એવી રીતે અમે સદાય નિર્દોષપણે છીએ.”

મ. ૩૯ — “એક તો અમારે એમ વર્તે છે જે, પંચ પ્રકારના વિષય સંબંધી જે જે પદાર્થ છે તેનો દેહે કરીને સૂઝે એટલો યોગ થાય તોપણ તેનો મનમાં ઘાટ ન થાય તથા સ્વપ્નમાં પણ ન આવે.”

અં. ૩૧ — “ગુણાતીત એવું જે અક્ષરધામ તેને વિશે જે મૂર્તિ છે તે જ મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ છે, એ બેમાં ફેર નથી. જેમ ધામની મૂર્તિ ગુણાતીત છે તેમ જ મનુષ્યમૂર્તિ પણ ગુણાતીત છે.”

◆ પ્રત્યક્ષ ગુણાતીત સંતને વિશે નિર્દોષતા અને દિવ્યતા

ભગવાન જે ગુણાતીત સંત દ્વારા પૃથ્વી પર પ્રગટ રહે છે, એવા સંત પણ નિર્દોષ અને દિવ્ય છે એમ સમજાવતાં શ્રીજીમહારાજ કહે છે :

વ. ૧૧ — “બ્રહ્મસ્વરૂપ એવા જે સત્પુરુષ તે તો ત્રણ શરીર ને ત્રણ અવસ્થા તે થકી પર વર્તતા હોય અને ચૌદે ઈન્દ્રિયોની ક્રિયા તે પોતાને વિશે એકે માનતા ન હોય.”

અં. ૨૬ — “ભગવાનની પેઠે સેવા કરવા યોગ્ય સંત તે કેવા હોય ? તો

ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ, આદિક જે માયાના ગુણ તેની જે ક્રિયા તે પોતે દાબીને વર્તે, પણ એની ક્રિયાએ કરીને પોતે દબાય નહિ; ને ભગવાન સંબંધી જ ક્રિયાને જ કરે; ને પંચવર્તમાનમાં દૃઢ રહેતા હોય; ને પોતાને બ્રહ્મરૂપ માને ને પુરુષોત્તમ ભગવાનની ઉપાસના કરે; એવા જે સંત તેને મનુષ્ય જેવા ન જાણવા ને દેવ જેવા પણ ન જાણવા. કેમ જે, એવી ક્રિયા દેવ-મનુષ્યને વિશે હોય નહિ. અને એવા સંત મનુષ્ય છે તોપણ ભગવાનની પેઠે સેવા કરવા યોગ્ય છે.”

૩. સર્વત્ર વ્યાપક એવા અન્વય સ્વરૂપે દિવ્ય

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ અક્ષરધામમાં સદૈવ વિરાજમાન રહ્યા થકા અન્વય સ્વરૂપે સર્વે જડ-ચેતન તત્ત્વોમાં વ્યાપક હોવા છતાં તેના કોઈ માયિક દોષો એમને સ્પર્શતા નથી. તેઓ તો સદૈવ આકાશની જેમ નિર્લેપ અને નિર્બંધ જ રહે છે. આ પ્રકારનો નિર્દેશ મહારાજે નીચેનાં વચનામૃતોમાં કહ્યો છે :

કા. ૮ – “જેમ આકાશ છે તે પૃથ્વી આદિક ચાર ભૂતમાં વ્યાપક છે ને પૃથ્વી આદિક ચાર ભૂત થકી અસંગી છે અને એ ચાર ભૂતની ઉપાધિ તે આકાશને અડતી નથી, આકાશ તો અતિશય નિર્લેપ થકો એ ચાર ભૂતને વિશે રહ્યો છે; તેમ પુરુષોત્તમ ભગવાન સર્વના આત્મારૂપે કરીને સર્વને વિશે રહ્યા છે તોપણ અતિશય નિર્વિકાર છે ને અસંગી છે ને પોતે પોતાને સ્વભાવે યુક્ત છે.”

મ. ૧૭ – “પુરુષોત્તમ ભગવાન છે તે સર્વ ક્ષેત્રજ્ઞના ક્ષેત્રજ્ઞ છે તોપણ નિર્વિકાર છે અને માયા આદિક જે વિકારવાન પદાર્થ તેનો વિકાર પુરુષોત્તમ ભગવાનને અડતો નથી.”

૪. સર્વકર્તાહર્તા છતાં દિવ્ય

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ વ્યતિરેક સ્વરૂપે અક્ષરધામમાં હોય કે આ લોકમાં મનુષ્ય રૂપે પ્રગટ થયા હોય, અથવા તો અન્વય સ્વરૂપે સર્વત્ર અને સર્વમાં વ્યાપક હોય, તેમ છતાં તેઓ અનંત કોટિ બ્રહ્માંડના કર્તા-હર્તા-ધર્તા-ભર્તા અને નિયંતા છે. અનંત કોટિ બ્રહ્માંડમાં જ્યારે, જ્યાં અને જે કાંઈ થાય છે તે પુરુષોત્તમ નારાયણની ઈચ્છા, પ્રેરણા અને શક્તિથી થાય છે. તેમની પ્રેરણા-શક્તિથી કોઈ પણ દ્વારા થતા કોઈ પણ કર્મનો પાશ તેમને લાગતો નથી. એટલું જ નહિ, પરંતુ આ લોકમાં પ્રગટ થઈને સાક્ષાત્ પોતે કોઈ પણ કર્મ કરે અથવા કોઈ પણ વિષય ભોગવે તોપણ તેમને તેનું બંધન થતું નથી. તેઓ તો સદાય

નિર્લેપ, નિર્મળ અને અસંગી જ રહે છે. તેમને કોઈ પણ કર્મના કે વિષયના કોઈ પણ દોષ કે વિકાર સ્પર્શતા નથી. આ રીતે તેઓ સર્વકર્તાહર્તા અને સર્વભોક્તા હોવા છતાં સદા નિર્દોષ અને નિર્વિકાર રહે છે.

આ પ્રકારની વાત મહારાજે નીચેનાં વચનામૃતોમાં કરી છે :

પ્ર. ૬૨ – “એ સર્વના કર્તા થકા પણ એ નિર્લેપ છે, એમ ભગવાનને જાણે.”

મ. ૧૦ – “ભગવાનનું સ્વરૂપ તો એવું આકાશની પેઠે નિર્લેપ છે અને સર્વ ક્રિયાઓને કર્તા થકા ભગવાન અકર્તા છે, અને સર્વના સંગી થકા પણ અત્યંત અસંગી છે.”

આ રીતે પરબ્રહ્મ કોઈ પણ સ્વરૂપે કોઈ પણ અવસ્થામાં સદૈવ, સર્વત્ર અને સર્વથા નિર્દોષ અને દિવ્ય છે.

3.

અક્ષરબ્રહ્મ

૩.૧ અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વનું યથાર્થ નિરૂપણ

શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શનના તત્ત્વપંચકમાં પરબ્રહ્મ પછી અતિ મહત્ત્વનું જો કોઈ તત્ત્વ હોય તો તે અક્ષરબ્રહ્મ છે. સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં આ તત્ત્વનો ઉલ્લેખ અક્ષર, બ્રહ્મ, અક્ષરબ્રહ્મ કે મૂળ અક્ષરમૂર્તિ વગેરે શબ્દોથી કરવામાં આવેલો છે. આ જ તત્ત્વનો નિર્દેશ પરબ્રહ્મના ધામ રૂપે જ્યાં છે; ત્યાં અક્ષરધામ, બ્રહ્મમહોલ, બ્રહ્મપુર એવા વિભિન્ન શબ્દોથી તેનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.

આ અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વનું સ્પષ્ટ અને વિશદ નિરૂપણ એ શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શનની અનેક વિશેષતાઓમાંની એક આગવી વિશેષતા છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણે આ ‘અક્ષર’ તત્ત્વનાં સ્વરૂપ અને અનિવાર્યતાનું જેટલું સ્પષ્ટ નિરૂપણ કર્યું છે; એવું કોઈએ, ક્યારેય અને ક્યાંય કર્યું હોય તેવું જોવા મળતું નથી.

શ્રુતિ-સ્મૃતિઓ, ઇતિહાસ અને પુરાણો તથા અન્ય ભારતીય આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોમાં અક્ષર કે બ્રહ્મ તત્ત્વનો ઉલ્લેખ તો અનેકવાર આવે છે, પરંતુ એ તત્ત્વને જુદું તારવીને તેનું યથાર્થ નિરૂપણ જેવું શ્રીજીમહારાજે કર્યું છે, તેવું પૂર્વના કોઈ તત્ત્વવેત્તાએ કર્યું નથી તે એક નિર્વિવાદ હકીકત છે. પૂર્વના આચાર્યોએ લખેલાં ભાષ્યો તથા વિદ્વાનોએ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી લખેલા અનેકાનેક ગ્રંથોને સૂક્ષ્મતાથી વાંચીએ, વિચારીએ અને તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીએ, તો આ સત્ય હકીકતની પ્રતીતિ થયા વગર રહેતી નથી.

શાસ્ત્રો અને તેનાં અર્થઘટનો કરતા ભાષ્યગ્રંથો કે અન્ય તત્ત્વનિરૂપણના ગ્રંથો જોઈએ તો ખ્યાલ આવશે કે તેમાં બહુધા ‘બ્રહ્મ’ અને ‘પરબ્રહ્મ’ શબ્દોને પર્યાયવાચી તરીકે પ્રયોજ્યા છે. ક્યારેક અને ક્યાંક જીવને, તો ક્યાંક પ્રકૃતિને, તો ક્યાંક પરબ્રહ્મને જ બ્રહ્મ કહેલાં છે. જોકે બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ તત્ત્વો ભિન્ન છે એવા ઉલ્લેખો તો શાસ્ત્રોમાં જરૂર મળી આવે છે, તેમ છતાં તેમનાં સ્વરૂપ, ગુણ, કાર્યની દૃષ્ટિએ તે બંને તત્ત્વોમાં સ્વરૂપતઃ અને તત્ત્વતઃ શી ભિન્નતા છે, એનું યથાર્થ નિરૂપણ ક્યાંય જોવા મળતું નથી. બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મના સ્વરૂપની

ભિન્નતા વિશે સ્પષ્ટ નિરૂપણ ન હોવાથી, એક જ શબ્દ કે એક જ વાક્યના અનેક અર્થો થવાથી, જુદા જુદા વિદ્વાનો તેનો જુદો જુદો અર્થ કરીને પોતપોતાના મતાનુસાર જુદી જુદી રીતે સમજાવે છે.

આમ, પરબ્રહ્મ એક સર્વોચ્ચ અને સર્વોપરી તત્ત્વ છે, એવું તો ઘણાં વૈદિક દર્શનોને અને ભાષ્યકારોને સ્વીકાર્ય છે; પરંતુ અક્ષરબ્રહ્મ શું છે તેનો સ્પષ્ટ અને સર્વે શ્રુતિને સાનુકૂળ ખ્યાલ કોઈ પણ વેદાંત-દર્શનોમાં અપાયો નથી. શાસ્ત્રોમાં અક્ષરબ્રહ્મ-પરબ્રહ્મનો ભેદ નિરૂપ્યો હોવા છતાં, ભાષ્યકારો તે તે સંદર્ભની વ્યાખ્યા કરવામાં કેવા ગૂંચવાયા છે, તે તો તેમના ગ્રંથો વાંચીએ ત્યારે ખ્યાલ આવે છે.

અક્ષરબ્રહ્મ પર વિવિધ આચાર્યોનાં ભિન્ન ભિન્ન અને ક્યારેક તો પરસ્પર વિરોધી મંતવ્યો જાણીએ, ત્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણે અક્ષરબ્રહ્મ અંગે કેવો નવીન અને યથાર્થ પ્રકાશ પાથર્યો છે, તેનો મહિમા સમજાય છે.

‘અક્ષરબ્રહ્મ’ની વાત એ કાંઈ ભગવાન સ્વામિનારાયણ કે તેમના પછીની ગુણાતીત સત્પુરુષોની પરંપરાએ ઉપજાવી કાઢેલી વાત નથી. પરંતુ,

યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ ।

(ગીતા : ૮/૧૧)

એ સંદર્ભ અનુસાર “વેદાદિક શાસ્ત્રોના જાણનારાઓ જે ‘અક્ષર’ વિશે કહે છે”, તે ‘અક્ષર’ તત્ત્વની શ્રીજીમહારાજે વિશદ અને અસંદિગ્ધ સમજણ આપી છે, આત્યંતિક મુક્તિમાર્ગમાં અક્ષરબ્રહ્મની આવશ્યકતા સમજાવીને તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે અને તેનો અપરંપાર મહિમા કહ્યો છે. અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વનું યથાર્થ નિરૂપણ એ શ્રીજીમહારાજની ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં એક અણમોલ ભેટ છે.

તેમણે કેવળ ‘અક્ષરબ્રહ્મ’ તત્ત્વનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ જ નથી કર્યું, પરંતુ શાસ્ત્રોમાં બહુચર્ચિત એ અક્ષરતત્ત્વને મૂર્તિમાન રૂપે તેઓ પોતાની સાથે આ પૃથ્વી ઉપર લાવ્યા છે.(વચ. પ્ર. ૭૧) અને એ અક્ષરતત્ત્વ બીજું કોઈ નહિ, પણ સદ્ગુરુ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી જ છે, એવી સૌ કોઈને ઓળખાણ પણ તેમણે કરાવી છે. સૌ માટે એ સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મ થકી બ્રહ્મરૂપ-અક્ષરરૂપ થઈને પરબ્રહ્મની ભક્તિ-ઉપાસના દ્વારા આત્યંતિક મુક્તિનો માર્ગ ખુલ્લો મૂક્યો છે. એમની આ કરુણા એટલેથી જ ન અટકી, પરંતુ એ અક્ષરબ્રહ્મ દ્વારા પૃથ્વી પર સમ્યક્પણે અખંડ પ્રગટ રહીને અનંત જીવોના આત્યંતિક કલ્યાણનો માર્ગ વહેતો રાખ્યો છે.

અક્ષરતત્ત્વની ચર્ચા કરનારા વિદ્વાનોની બુદ્ધિમાં ન આવી શકે કે ન પચી શકે તેવી આ સત્ય હકીકતને શ્રીજીમહારાજે શક્ય બનાવી. એટલું જ નહિ,

પરંતુ બિલકુલ ન ભણેલા કે ઓછું ભણેલા લોકોને પણ આ અક્ષરબ્રહ્મ-પરબ્રહ્મનું ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન આત્મસાત્ કરાવીને; વિશ્વભરના દાર્શનિક વિચારોમાં પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનની સર્વોપરિતા, ઉત્કૃષ્ટ વિલક્ષણતા અને અદ્વિતીયતા સિદ્ધ કરી છે.

હવે આપણે અક્ષરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપ વિષયક વિવિધ પાસાંઓનો વિચાર કરીશું.

૩.૨ અક્ષરબ્રહ્મના સ્વરૂપને સમજવાની અનિવાર્યતા

ભગવાન સ્વામિનારાયણે આત્યંતિક મુક્તિની સાધનામાં જેમ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણના સ્વરૂપને યથાર્થ સમજવાની અનિવાર્યતા સમજાવી છે, તેમ અક્ષરબ્રહ્મના સ્વરૂપને પણ યથાર્થ સમજવાની અનિવાર્યતા દર્શાવી છે. તેમણે મુખ્યત્વે તો પરબ્રહ્મના યથાર્થ નિશ્ચય માટે તેમજ બ્રહ્મરૂપ-અક્ષરરૂપ થવા માટે અક્ષરબ્રહ્મની અનિવાર્યતા જણાવી છે. આ બંને મુદ્દાને અનુક્રમે સમજીએ :

૩.૨.૧ પરબ્રહ્મના યથાર્થ નિશ્ચય માટે

આપણે પરબ્રહ્મતત્ત્વના નિરૂપણમાં સમજી ચૂક્યા છીએ કે આત્યંતિક મુક્તિ માટે પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને તત્ત્વે સહિત યથાર્થ સમજવું ફક્ત આવશ્યક જ નહિ પણ અનિવાર્ય છે, પરંતુ પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનો યથાર્થ નિશ્ચય થવો અતિ કઠણ છે.(વચ. લો. ૧૮) કારણ કે આપણાં ઈન્દ્રિયો-અંતઃકરણ માયિક છે અને ભગવાન અમાયિક છે.(વચ. પ્ર. ૫૧, કા. ૧) તેથી પરબ્રહ્મ આપણાં માયિક ઈન્દ્રિયો-અંતઃકરણથી અગોચર છે.(વચ. પ્ર. ૭૮, પં. ૪) તેથી શ્રીજીમહારાજ વચનામૃતમાં સમજાવે છે કે પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને યથાર્થ સમજવા માટે શાસ્ત્ર અને સંત જરૂરી છે.

શાસ્ત્રની આવશ્યકતા સમજાવતાં તેઓ વચ. સા. ૧૩માં કહે છે, “જેને ભગવાનનો નિશ્ચય થાય છે તે શાસ્ત્રે કરીને જ થાય છે.... જેને શાસ્ત્રના વચનમાં વિશ્વાસ હોય તેને જ ભગવાનના સ્વરૂપનો નિશ્ચય અડગ થાય છે.”

પરંતુ શાસ્ત્રોમાં તો અનેક પ્રકારના શબ્દો હોય છે. તેથી શાસ્ત્રમાં જ્યાં જ્યાં અધ્યાત્મવાર્તા આવે છે તે કોઈને સમજાતી નથી અને ભ્રમી જવાય છે. (વચ. પ્ર. ૭), કારણ કે શાસ્ત્રમાં જે શબ્દ છે તે એકાંતિક ભક્ત વિના બીજાને સમજાતા નથી(વચ. પ્ર. ૬૬), માટે જેને પરમેશ્વરની ભક્તિ ન હોય તેને તો ભગવાનનું સ્વરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી પણ નિરાકાર સમજાય છે(વચ. મ. ૧૦), કારણ કે જેને ભગવાનના સ્વરૂપમાં સદા દિવ્ય-સાકારપણે ઉપાસનાની દૃઢ

નિષ્ઠા થઈ હોય તે થકી જ તેવી નિષ્ઠા પમાય છે. પણ બીજા થકી તો પમાતી જ નથી(વચ. પ્ર. ૬૪), તેથી માહાત્મ્ય સહિત ભગવાનનો નિશ્ચય જેને ન હોય તેના મુખ થકી ગીતા, ભાગવતને સાંભળે તેણે કરીને કોઈનું કલ્યાણ થતું નથી, એમાંથી તો મૂળગું ભૂંડું થાય છે.(વચ. વર. ૧૨)

વચનામૃતના આ બધા સંદર્ભો દ્વારા મહારાજ એ કહેવા માંગે છે કે સત્-શાસ્ત્રને સમજાવનારા એકાંતિક સત્પુરુષ મળે તો જ ભગવાનનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ સમજાય.

તેથી જ તો મહારાજ વચ. મ. ૧૩માં કહે છે, “આવી ભગવત્સ્વરૂપ સંબંધી જે વાર્તા તે તો શાસ્ત્રમાંથી પણ પોતાની મેળે સમજાય નહિ. અને સદ્ગ્રંથોમાં આવી વાર્તા તો હોય, પણ જ્યારે સત્પુરુષ પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેમના મુખ થકી જ વાત સમજ્યામાં આવે છે, પણ પોતાના બુદ્ધિબળે કરીને સદ્ગ્રંથોમાંથી પણ સમજાતી નથી.”

અહીં જે સંત યા સત્પુરુષ થકી પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને સમજવાની વાત કરી છે, તે સત્પુરુષ એટલે બીજું કોઈ જ નહિ પણ સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મ. અક્ષર-બ્રહ્મસ્વરૂપ સંતની જ આ વાત છે, કારણ કે પરબ્રહ્મનો તત્ત્વે સહિત યથાર્થપણે નિશ્ચય જેવો અક્ષરબ્રહ્મ થકી થાય, તેવો તો અન્ય કોઈ થકી થઈ શકે નહિ.

આમ, પરબ્રહ્મનો યથાર્થ નિશ્ચય અક્ષરબ્રહ્મ થકી જ થઈ શકે, કારણ કે અક્ષરબ્રહ્મ અનાદિકાળથી માયાપર હોવાથી તે પરબ્રહ્મની સૌથી વધુ નિકટ છે, તેથી પુરુષોત્તમનો જેવો અને જેટલો મહિમા અક્ષરબ્રહ્મ જાણે, તેવો અને તેટલો મહિમા અન્ય કોઈ ન જાણી શકે. વળી, અક્ષરબ્રહ્મમાં જ સૌથી વધુ સમ્યક્પણે પરબ્રહ્મ રહેતા હોવાથી અક્ષરબ્રહ્મનું જેવું સામર્થ્ય છે તેવું તો અક્ષરમુક્તમાં પણ નથી. તેથી પરબ્રહ્મનો જેમ છે તેમ યથાર્થ નિશ્ચય કરાવવા માટે તો અક્ષરબ્રહ્મ જ સમર્થ છે.

માટે પુરુષોત્તમ નારાયણનો યથાર્થ મહિમા સમજવા અક્ષરબ્રહ્મના સંબંધની અતિશય આવશ્યકતા છે. એટલા માટે તો શ્રીજીમહારાજ વચ. મ. ૪૨માં કહે છે, “અક્ષરબ્રહ્મ તો જેમ સૂર્યનું મંડળ છે તેમ છે. તે સૂર્ય જ્યારે માથે આવે ત્યારે સૂર્યને યોગે કરીને દશે દિશાઓ કલ્પાય છે, તેમ અક્ષરધામ છે.”

મહારાજ અહીં સૂર્યના દૃષ્ટાંતથી સમજાવે છે કે જેમ પ્રાતઃકાળે સૂર્યોદય થતાં સૂર્ય ઉપર આવે છે, ત્યારે તેને આધારે પૂર્વાદિક સર્વે દિશાઓનું ભાન થાય છે; તેમ અક્ષરબ્રહ્મ પ્રગટ થાય તો તેમના યોગે કરીને પરબ્રહ્મનો મહિમા

સમજાય છે એટલે કે, અક્ષરને યોગે પુરુષોત્તમ ઓળખાય છે. આ પ્રમાણેની સમજણ કૂંચીની, પાયાની સમજણ છે.

માટે પુરુષોત્તમ નારાયણનો તત્ત્વે સહિત નિશ્ચય દૃઢ કરવા અને યથાર્થ મહિમા સમજવા માટે અક્ષરબ્રહ્મને ઓળખવા અને તેમનો મહિમા સમજીને મન-કર્મ-વચને તેમનો પ્રસંગ કરવો તે અનિવાર્ય છે.

વળી, અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પુરુષોત્તમ નારાયણનો તત્ત્વે સહિત નિશ્ચય થતો જ નથી, કારણ કે પરબ્રહ્મ અક્ષરબ્રહ્મથી પર હોવાથી અક્ષરબ્રહ્મને જાણ્યા પછી જ પરબ્રહ્મને જાણી શકાય છે. અક્ષરને સમજ્યા વિના અક્ષરાતીતને કેમ સમજી શકાય ?

શ્રીજીમહારાજ ઉત્તરોત્તર પરતત્ત્વની વાત કરતાં વચ. પ્ર. ૬૩માં કહે છે, “જેમ પૃથ્વી થકી જળ મોટું છે અને તે પૃથ્વીનું કારણ છે અને તે થકી સૂક્ષ્મ પણ છે, અને જળ થકી તેજ મોટું છે, અને તેજ થકી વાયુ મોટો છે, અને વાયુ થકી આકાશ મોટો છે. એવી રીતે અહંકાર, મહત્ત્વ, પ્રધાનપુરુષ, પ્રકૃતિપુરુષ અને અક્ષર એ સર્વે એકબીજાથી મોટાં છે અને એકબીજાથી સૂક્ષ્મ છે ને કારણ છે.... એ સર્વેનું કારણ અક્ષરબ્રહ્મ છે અને તે અક્ષર તો પુરુષોત્તમ ભગવાનનું ધામ છે.”

વળી, વચ. પ્ર. ૬૪, ૭૨, ૭૩ વગેરે વચનામૃતોમાં પણ મહારાજ જણાવે છે કે પરબ્રહ્મ અક્ષર થકી પર છે, તથા મુંડકોપનિષદની શ્રુતિ પણ આ જ હકીકતને જણાવે છે : ‘અક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ’

અર્થ : ભગવાન તો પ્રકૃતિપુરુષથી પર એવું જે અક્ષર તે થકી પર છે.

(મુંડકોપનિષદ : ૨/૧/૨)

માટે ઉત્તરોત્તર એક એક તત્ત્વનો મહિમા સમજ્યા પછી અક્ષરનો મહિમા સમજાય અને અક્ષરનો મહિમા સમજ્યા પછી જ અક્ષરથી પર એવા પુરુષોત્તમ નારાયણનો મહિમા સમજાય તે સ્વાભાવિક જ છે. એટલે પુરુષોત્તમ નારાયણની તત્ત્વે સહિત ઓળખાણ માટે પ્રથમ અક્ષરબ્રહ્મની ઓળખાણ કરવી જરૂરી છે.

તેથી જ તો શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે, ‘બ્રહ્મવિદાન્નોતિ પરમ્’

અર્થ : બ્રહ્મને જાણે છે તે પરબ્રહ્મને પામે છે. (તૈત્તિરીયોપનિષદ : ૨/૧)

૩.૨.૨ અક્ષરરૂપ-બ્રહ્મરૂપ થવા માટે

- બ્રહ્મરૂપ થઈને પરબ્રહ્મની ભક્તિ-ઉપાસના કરવાનો આદેશ

શ્રીજીમહારાજે અક્ષરરૂપ-બ્રહ્મરૂપ થઈને પરબ્રહ્મની ભક્તિ-ઉપાસના

કરવાનો આદેશ આપ્યો છે. તેઓ શિક્ષાપત્રીમાં લખે છે :

નિજાત્માનં બ્રહ્મરૂપં દેહત્રયવિલક્ષણમ્ ।

વિભાવ્ય તેન કર્તવ્યા ભક્તિઃ કૃષ્ણસ્ય સર્વદા ॥

અર્થ : સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, અને કારણ એ જે ત્રણ દેહ તે થકી વિલક્ષણ એવો જે પોતાનો જીવાત્મા તેને બ્રહ્મરૂપની ભાવના કરીને પછી તે બ્રહ્મરૂપે કરીને ભગવાનની ભક્તિ હંમેશા કરવી. (૧૧૬)

વળી, તેઓ વચનામૃતમાં કહે છે :

લો. ૭— “બ્રહ્મરૂપ થકો પ્રત્યક્ષ ભગવાનની ભક્તિ ચંદન, પુષ્પ, શ્રવણ, મનનાદિકે કરીને કરે.”

મ. ૩— “એ બ્રહ્મ થકી પરબ્રહ્મ જે પુરુષોત્તમ નારાયણ તે નોખા છે ને એ બ્રહ્મના પણ કારણ છે, ને આધાર છે ને પ્રેરક છે, એમ સમજીને પોતાના જીવાત્માને એ બ્રહ્મ સંગાથે એકતા કરીને પરબ્રહ્મની સ્વામી-સેવકભાવે ઉપાસના કરવી.”

તેથી પરબ્રહ્મની યથાર્થ ભક્તિ-ઉપાસના કરવા માટે અક્ષરરૂપ-બ્રહ્મરૂપ થવું અનિવાર્ય છે.

● અક્ષરરૂપ-બ્રહ્મરૂપ થવાની અનિવાર્યતા

શ્રીજીમહારાજે આત્યંતિક મુક્તિની સાધનામાં નીચે જણાવેલાં અનેક કારણોસર અક્ષરરૂપ થઈને જ પરબ્રહ્મની ભક્તિ-ઉપાસના કરવાનો આદેશ આપ્યો છે.

૧. ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયની સિદ્ધિ માટે

શ્રીજીમહારાજે ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય સિદ્ધ કરવાનું કહ્યું છે, કારણ કે એ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયથી જ પુરુષોત્તમ નારાયણના સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વરૂપની પ્રતીતિ અને અનુભૂતિ થાય છે. આ સંપ્રદાયના સર્વે આશ્રિતો નિત્ય સાયં પ્રાર્થનામાં ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયની યાચના કરે છે :

‘નિર્વિકલ્પ ઉત્તમ અતિ નિશ્ચય તવ ઘનશ્યામ’

તે ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયની વાત શ્રીજીમહારાજે વચ. લો. ૧૨માં સમજાવતાં કહે છે, “અષ્ટાવરણોયુક્ત એવાં જે કોટિ કોટિ બ્રહ્માંડ તે જે અક્ષરને વિશે અણુની પેઠે જણાય છે એવું જે પુરુષોત્તમ નારાયણનું ધામરૂપ અક્ષર તે રૂપે પોતે રહ્યો થકો પુરુષોત્તમની ઉપાસના કરે તેને ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળો કહીએ.”

અક્ષરરૂપ થઈ પુરુષોત્તમની ઉપાસના કરવી તે જ શ્રીજીમહારાજના આ વચન અનુસાર ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય ! તેથી આપણે સૌ સાચું પ્રાર્થનામાં જે ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયની દૃઢતા થાય એવું શ્રીજીમહારાજ પાસે માગીએ છીએ, તેની સિદ્ધિ માટે તો મહારાજનાં વચનો પ્રમાણે અક્ષરરૂપ થવું અનિવાર્ય છે.

૨. પરબ્રહ્મની પરાભક્તિના અધિકારી થવા માટે

આપણે સૌ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણની નવધા ભક્તિ તો કરીએ છીએ, પરંતુ એ સાધન ભક્તિ છે. સત્પુરુષની આજ્ઞા પ્રમાણે આ ભક્તિ કરવી એ બ્રહ્મરૂપ થવાનું સાધન છે. બ્રહ્મરૂપ થયા પછી જે ભક્તિ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે તે સાધ્ય ભક્તિ કે પરાભક્તિ છે. તેથી પરબ્રહ્મની જે યથાર્થ પરાભક્તિ છે તે કરવા માટે, અર્થાત્ તેવી ભક્તિ આપણે કરી શકીએ તેવા યોગ્ય પાત્ર થવા માટે તો બ્રહ્મરૂપ થવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. શ્રીજીમહારાજ વચ. લો. ૭માં આ સત્ય સિદ્ધાંત સમજાવતાં કહે છે, “જે બ્રહ્મરૂપ થયો તેને જ પુરુષોત્તમની ભક્તિનો અધિકાર છે.”

મહારાજ પોતાના આ મતની પુષ્ટિ માટે આ જ વચનામૃતમાં ગીતાનો શ્લોક પણ ટાંકે છે :

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરમ્ ॥

અર્થ : જે બ્રહ્મરૂપ થયો છે, જે પ્રસન્ન મન(ચિત્ત)વાળો છે, જે કોઈનોય શોક કરતો નથી કે કોઈ પદાર્થની ઈચ્છા રાખતો નથી, અને જે સર્વ ભૂતપ્રાણી-માત્રમાં સમદૃષ્ટિવાળો છે, તે પુરુષ મારે વિશે પરાભક્તિને પામે છે. (ગીતા : ૧૮/૫૪)

૩. નિર્વિઘ્ન ભક્તિ માટે

ભગવાનની ભક્તિ કરનાર ભક્તની સાધના-ભક્તિમાં અનેક પ્રકારનાં વિઘ્નો આવવાની શક્યતા રહે છે. વિઘ્નો આવવાનાં મુખ્ય કારણો તો કામ, ક્રોધ, લોભ, સ્વાદ, સ્નેહ, માન, મત્સર, અસૂયા, ઈર્ષ્યા, રાગદ્વેષ, અહંમત્વ, પંચવિષયમાં આસક્તિ-વાસના વગેરે દોષો છે. આવા દોષોને લીધે પંચવિષયમાં લેવાઈ જવાય છે તથા ભગવાન અને સત્પુરુષમાં મનુષ્યભાવ આવવાથી તેમનો સંબંધ તૂટી જાય છે, અર્થાત્ તેમનાથી વિમુખ થઈ જવાય છે.

ભક્તિમાં આવતાં આવાં વિઘ્નો માટે કારણભૂત સર્વે દોષોનું મૂળ કારણ

સમજાવતાં મહારાજ વચ. લો. ફમાં જણાવે છે, “જો દેહાભિમાનરૂપ દોષ છે, તો તેમાં સર્વે દોષ રહ્યા છે.” અને આ દેહાભિમાન છે તે જ માયા છે તે જણાવતાં મહારાજ વચ. અં. ૭૮માં કહે છે, “દેહને વિશે અહંબુદ્ધિ ને દેહ સંબંધી પદાર્થને વિશે મમત્વબુદ્ધિ એ જ માયા છે.”

તેથી જ તો તેઓ વચ. પ્ર. ૪૪માં કહે છે, “જ્યાં સુધી દેહને પોતાનું રૂપ માને છે, ત્યાં સુધી એની સર્વે સમજણ વૃથા છે.”

દેહભાવથી યુક્ત ભક્તિ કરવાથી ભક્તને પોતાની સાધનામાં કેવાં વિઘ્નો આવે છે તે સમજાવતાં શ્રીજીમહારાજ કહે છે :

પ્ર. ૨૩ — “એવી રીતની સ્થિતિ (આત્મનિષ્ઠા) જ્યાં સુધી થઈ નથી ત્યાં સુધી ભગવાનનો ભક્ત છે તોપણ તેને માથે વિઘ્ન છે. અને જો એવી સ્થિતિમાં શિવજી નો’તા વર્તતા તો મોહિની સ્વરૂપમાં મોહ પામ્યા અને એવી સ્થિતિમાં બ્રહ્મા નો’તા વર્તતા તો સરસ્વતીને દેખીને મોહ પામ્યા અને એવી સ્થિતિમાં નારદજી નો’તા વર્તતા તો પરણ્યાનું મન થયું, અને ઈન્દ્ર તથા ચંદ્રાદિક તેમને જો એવી સ્થિતિ નો’તી તો કલંક લાગ્યાં અને ભગવાનનો ભક્ત હોય પણ જો એવી સ્થિતિને ન પામ્યો હોય તો ભગવાનને વિશે પણ પ્રાકૃતભાવ પરકાઈ જાય છે. જેમ રાજા પરીક્ષિત એવો ભક્ત નો’તો, તો રાસકીડા સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને વિશે સંશય થયો અને શુકજી જો એવા ભક્ત હતા તો તેને કોઈ જાતનો સંશય થયો જ નહિ.”

અં. ૧ — “જો આત્મનિષ્ઠા ન હોય તો જ્યારે દેહમાં સુખદુઃખ આવે ત્યારે એ ભક્તની વૃત્તિઓ ચૂંથાઈ જાય, પછી જેને સુખદાયી જાણે તેમાં પ્રીતિ કરે અને જેને દુઃખદાયી જાણે તે સાથે દ્વેષ કરે, એવી રીતે એની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ જાય.”

અં. ૨૧ — “જે સત્તારૂપ રહી નહિ શકે તેને તો કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સરાદિક જે શત્રુ તે પીડ્યા વિના રહે જ નહિ. માટે જે આત્મસત્તારૂપ થઈને ભક્તિ નહિ કરતા હોય તેનું રૂપ તો આ સત્સંગમાં ઉઘાડું થયા વિના રહે જ નહિ.”

દેહભાવથી રહિત આત્મભાવે-બ્રહ્મભાવે ભક્તિ કરવામાં આવે તો કામાદિક દોષોને લીધે કોઈ પ્રકારનું વિઘ્ન આવતું નથી. તેથી આત્મનિષ્ઠા દૃઢ કરવાનું પ્રયોજન સમજાવતાં મહારાજ વચ. મ. ૩૫માં કહે છે, “અમે જે આત્મજ્ઞાનની વાર્તા કરીએ છીએ તેમાં તો એટલું જ પ્રયોજન છે જે, “જો પોતાના આત્માને દેહથી જુદો માને તો દેહને વિશે પ્રીતિ ન રહે તથા દેહના સંબંધીને વિશે હેત ન રહે તથા ભગવાનની ભક્તિને વિશે કોઈ વિઘ્ન ન થાય એટલું જ પ્રયોજન છે.”

ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પણ કહે છે :

◆ “બ્રહ્માંડમાં એવો કોઈ પુરુષ નથી જેને સ્ત્રી ન જોઈએ, ને એવી કોઈ સ્ત્રી નથી જેને પુરુષ ન જોઈએ. તેમાંથી નોંખા પડવાનો તો મહારાજે એક શ્લોક લખ્યો છે જે ‘નિજાત્માનં બ્રહ્મરૂપં’ જેમ ગુજરાતની પૃથ્વીમાં પાતાળ સુધી ખોદીએ તોપણ પાણી ન મળે, તેમ બ્રહ્મરૂપ થાવું તેમાં કોઈ દોષ જ ન મળે.” (સ્વા. વા. ૧/૧૪૧)

◆ “બ્રહ્મરૂપ માનીને ભગવાન માંહીં રહ્યા છે એમ માનવું એ જ્ઞાનની સ્થિતિ છે, તે અધિક છે ને તેમાં વિઘ્ન નથી. ને તે વિના તો સચ્ચિદાનંદ સ્વામી સમાધિવાળાને પણ દુઃખ આવતાં. માટે પ્રેમી ન થાવું ને જ્ઞાની થાવું.”

(સ્વા. વા. ૧/૨૨૮)

◆ “પોતાના સ્વરૂપને અક્ષર માનીને ઉપાસના કરે તેની પ્રીતિ દેશ, કાળ, કર્મ, ક્રિયા કોઈથી ટળે નહિ ને એ કોઈની મોટાઈમાં લેવાય નહિ.”

૪. આત્યંતિક મુક્તિ માટે

ભગવાન સ્વામિનારાયણે મુક્તિની વ્યવસ્થામાં બ્રહ્મરૂપ થવાની અનિવાર્યતા સમજાવેલી છે. તેઓ મુક્તિની વ્યાખ્યા સમજાવતાં શિક્ષાપત્રીમાં કહે છે : તત્ર બ્રહ્માત્મના કૃષ્ણસેવા મુક્તિશ્ચ ગમ્યતામ્।

“અર્થ : ત્યાં (અક્ષરધામમાં) બ્રહ્મરૂપે કરીને પરબ્રહ્મની સેવા કરવી તેને મુક્તિ જાણવી.”

(શિક્ષાપત્રી : ૧૨૧)

વળી, મહારાજ વિદેહમુક્તિની આ પ્રકારની સ્થિતિ જણાવતાં વચ. પ્ર. ૨૧માં કહે છે, “એવો જે એકાંતિક ભક્ત તે દેહનો ત્યાગ કરીને સર્વે માયાના ભાવથી મુક્ત થઈને અર્થિમાર્ગે કરીને ભગવાનના અક્ષરધામને પામે છે... અક્ષરધામને પામ્યો જે ભક્ત તે પણ અક્ષરના સાધર્મ્યપણાને પામે છે અને ભગવાનની અખંડ સેવામાં રહે છે.”

અક્ષરરૂપની આ સ્થિતિ કેવળ વિદેહમુક્તિમાં જ આવશ્યક છે એવું નથી, પરંતુ જીવન્મુક્તિમાં પણ આવશ્યક છે. મહારાજે જીવન્મુક્તિની સ્થિતિનું વર્ણન નીચેનાં વચનામૃતોમાં કર્યું છે :

પ્ર. ૫૬ – “જ્ઞાની છે તે તો બ્રહ્મસ્વરૂપે વર્તે છે અને ભગવાનનો મહિમા યથાર્થપણે જાણે છે, માટે એને ભગવાનના સ્વરૂપ વિના બીજી કોઈ કામના રહેતી નથી.”

સા. ૧૨ – “એવો જે પરિપક્વ જ્ઞાની તેને તો આત્માનું જ અભિમાન દંઢ

રહે છે, ને તે પોતાના આત્માને બ્રહ્મરૂપ માને છે અને તે બ્રહ્મને વિશે પરબ્રહ્મ જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તે અખંડ વિરાજમાન છે અને તે ભગવાનના સ્વરૂપનો નિશ્ચય પણ એને અખંડ ને અખંડ રહે છે.”

મ. ૬૨ – “એ વિચાર છે, તે જ્યારે આ જીવ સંગાથે મળે છે ત્યારે તે જીવના હૃદયને વિશે પ્રકાશ થાય છે અને પોતાના આત્માનું બ્રહ્મરૂપે દર્શન થાય છે ને તે બ્રહ્મને વિશે પરબ્રહ્મ જે નારાયણ તેનું પણ દર્શન થાય છે.”

આમ, ઉપરોક્ત બધા સંદર્ભોમાં શ્રીજીમહારાજ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે ભગવાનનો ભક્ત જીવન્મુક્તની સ્થિતિમાં પણ અક્ષરરૂપ યા બ્રહ્મરૂપ હોય છે. આ રીતે, વિદેહમુક્તિ કે જીવન્મુક્તિમાં અક્ષરરૂપની સ્થિતિ અનિવાર્ય છે. જ્યાં સુધી ભક્ત પોતાની આ પ્રકારની સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન કરે, ત્યાં સુધી તેની આત્મિક મુક્તિ થતી નથી એ શ્રીજીમહારાજનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે. તેથી જ તો મહારાજ વચ. લો. ૭માં કહે છે, “માટે બ્રહ્મરૂપ થઈને જે પરબ્રહ્મની ભક્તિ ન કરે તો તે પણ આત્મિક કલ્યાણને ન પામ્યો કહેવાય.”

૫. શ્રીજીમહારાજનો હૃદયગત અભિપ્રાય-સિદ્ધાંત છે માટે

ભગવાન સ્વામિનારાયણને પોતાના ઈષ્ટદેવ માનીને સૌ આશ્રિતો એમનું ભજન કરે છે, તેમનાં ચરિત્રોનું ગાન કરે છે અને તેમની લખેલી શિક્ષાપત્રીના આદેશો પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી એમનો હૃદયગત અભિપ્રાય ન સમજાય, ત્યાં સુધી સાધનામાં ઘણી કચાશ રહી જાય છે. વર્ષો સુધી પોતાની રીતે ભક્તિ-ઉપાસના કરવા છતાં એનું જોઈએ તેવું ફળ (પરિણામ) મળતું નથી. મહારાજને સૌની જેવી આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ સ્થિતિ કરવી છે, તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. તેથી શ્રીજીના સૌ આશ્રિતો પોતાના ઈષ્ટદેવનો હૃદયગત સિદ્ધાંત સમજે એ અત્યંત મહત્વનું છે.

મહારાજે પોતે જ પોતાના પ્રાગટ્યનો હેતુ જણાવતાં જૂના ખરડામાં લખાવ્યું છે, “दूसरा अवतार है सो कार्य-कारण अवतार हुआ है, और मेरा यह अवतार है सो तो जीवोंके ब्रह्मरूप करके आत्मिक मुक्ति देने के वास्ते अक्षरातीत पुरुषोत्तम जो हम वल मनुष्य जैसा बन्या हुं.”

અનંત જીવોના અનાદિ અજ્ઞાનનો નાશ કરીને તેમને બ્રહ્મરૂપ કરવાનો પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે જ પોતાના ઉપદેશમાં તેમણે આત્મારૂપ (બ્રહ્મરૂપ, અક્ષરરૂપ) થવાની વાત વારંવાર કરી છે. પોતાના આશ્રિતોના દેહભાવની

કસરમાત્ર ટાળીને તેમને આત્મારૂપ બનાવવાની પોતાની તત્પરતા જણાવતાં તેઓ વચ. મ. ૪૫માં કહે છે, “માયાના ત્રણ ગુણ, દશ ઈન્દ્રિયો, દશ પ્રાણ, ચાર અંતઃકરણ, પંચભૂત, પંચવિષય અને ચૌદ ઈન્દ્રિયોના દેવતા, એમાંથી કોઈનો સંગ રહેવા દેવો નથી, ને એ સર્વે માયિક ઉપાધિ થકી રહિત સત્તામાત્ર એવો જે આત્મા તે રૂપે થઈને ભગવાનની ભક્તિ કરો એવા સર્વેને કરવા છે, પણ કોઈ જાતનો માયાનો ગુણ રહેવા દેવો નથી.”

શ્રીજીમહારાજનાં હૃદયગત અભિપ્રાય અને રહસ્યને યથાર્થપણે સમજનાર અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પોતાની વાતોમાં કહે છે :

◆ “બ્રહ્મરૂપ માનીને ભક્તિ કરવી’ એ જ સિદ્ધાંત છે, તે જેમ ઘણા માણસ વટલે ને એક જણ નાતમાં રહે પણ તેને એમ સમજવું જે, ‘હું વટલ્યો નથી,’ તેમ બ્રહ્મરૂપ માનવાની સમજણ છે.” (સ્વા. વા. ૧/૫૮)

◆ “એક હરિજને ચાર-પાંચ વચનામૃત વાંચ્યાં, તે વચનામૃતનાં નામ પ્રથમનું ત્રેવીસ ને મધ્યનું ત્રીસ ને પિસ્તાલીસ ને અમદાવાદનું બીજું ને ત્રીજું. ત્યારે સ્વામી બેઠા થઈને બોલ્યા જે, ‘આ વચનામૃત તો જાણે સાંભળ્યાં જ નહોતાં.’ એમ કહીને બોલ્યા જે, ‘ફરીથી વાંચો.’ ત્યારે ફરીથી વાંચ્યાં. ત્યારે સ્વામી બોલ્યા જે, ‘આ વચનામૃત સાંભળતાં એમ જણાણું જે, કોટિ કલ્પ સુધી એમ કર્યા વિના છૂટકો નથી. તે આપણે તો કર્યા વિના છૂટકો નથી, પણ આચાર્ય હોય, કે ભગવાનનો પુત્ર હોય કે ઈશ્વર હોય, કે નાના-મોટા ભગવાન હોય, પણ એમ કર્યા વિના છૂટકો નથી, કેમ જે, એ પણ મહારાજનો મત છે.’

‘...આવો થાય ત્યારે તેના હૃદયમાં ભગવાન નિવાસ કરીને રહે છે.’ પછી એક હરિજન સામું જોઈને બોલ્યા જે, ‘તમારે મૂર્તિ તો છે, પણ મંદિર વિના પધરાવશો ક્યાં ? માટે ભગવાન પધરાવવા હોય તો આમાં કહ્યું એવું મંદિર કરવા શીખો, તો ભગવાન રહે.’ ...આપણે બ્રહ્મરૂપ થયા વિના પુરુષોત્તમને પધરાવશું ક્યાં ? માટે પુરુષોત્તમ પધરાવવા હોય તો બ્રહ્મરૂપ થાવું.” (સ્વા. વા. ૩/૧૩)

◆ “પ્રકૃતિનું કાર્યમાત્ર હૈયામાંથી કાઢી નાખી બ્રહ્મરૂપ થાવું, ગુણાતીત થાવું, પછે કાંઈ કરવું રહે નહિ. ને મહારાજનો સિદ્ધાંત પણ એમ જ છે.”

(સ્વા. વા. ૫/૧૮૫)

આ રીતે શ્રીજીમહારાજ અને ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ પોતાના ઉપદેશ-વચનોમાં વારંવાર અક્ષરરૂપ-બ્રહ્મરૂપ થવાની અનિવાર્યતા સમજાવી છે.

● અક્ષરરૂપ થવા અક્ષરબ્રહ્મની અનિવાર્યતા

જેમ ડોક્ટર થવા માટે પ્રાધ્યાપક તરીકે ડોક્ટરની, અને એન્જિનિયર થવા માટે પ્રાધ્યાપક તરીકે એન્જિનિયરની જરૂર પડે, તેમ બ્રહ્મરૂપ થવા માટે સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મની જરૂર પડે છે. જેમ જે તે વિષયમાં નિષ્ણાત થવા માટે જે તે વિષયના પ્રાધ્યાપકનો સંગ જરૂરી છે, તેમ બ્રહ્મરૂપ થવા માટે અક્ષરબ્રહ્મને ઓળખીને એમનો મન-કર્મ-વચને સંગ કરવો જરૂરી છે. તેથી મુંડકોપનિષદની શ્રુતિ કહે છે, ‘બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ’

અર્થ : બ્રહ્મને જાણે છે તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. (મુંડકોપનિષદ : ૩/૨/૯)

શ્રીજમહારાજ વચ. મ. ૩૧માં કહે છે, “નિરંતર મનન કરતો સતો બ્રહ્મનો સંગ કરે તો એ બ્રહ્મનો ગુણ એ જીવને વિશે આવે.”

વળી, અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પણ પોતાની વાતોમાં બ્રહ્મરૂપ થવાનો ઉપાય બતાવતાં કહે છે :

◆ “કોટિ જન્મે કસર ટળવાની હોય તે આજ ટળી જાય ને બ્રહ્મરૂપ કરી મૂકે, જો ખરેખરા સાધુ મળે ને તે કહે તેમ કરે તો.” (સ્વા. વા. ૧/૧૧૮, ૧/૨૪૪)

◆ “બ્રહ્મરૂપ તો એમ થવાય છે જે, આવા સાધુને બ્રહ્મરૂપ જાણીને મન, કર્મ, વચને તેનો સંગ કરે છે તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે.” (સ્વા. વા. ૩/૧૨)

◆ “મુમુક્ષુ હોય તે જો શ્રદ્ધાએ કરીને આ સત્પુરુષનો મન, કર્મ, વચને સંગ કરે છે તો તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે.” (સ્વા. વા. ૩/૬૦)

અહીં સુધી આપણે પરબ્રહ્મના યથાર્થ નિશ્ચય માટે તેમજ અક્ષરરૂપ થવા માટે અક્ષરબ્રહ્મની અનિવાર્યતા સમજ્યા. હવે પછી અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરીશું.

3.3 અક્ષરબ્રહ્મનું સર્વ તત્ત્વોથી ભિન્નપણું

શાસ્ત્રોમાં જીવ, ઈશ્વર, માયા અને પરબ્રહ્મથી ભિન્ન તત્ત્વ રૂપે અક્ષર યા બ્રહ્મતત્ત્વનો નિર્દેશ હોવા છતાં તેની વિશેષ સ્પષ્ટતા જોવા મળતી નથી. ભારતીય દાર્શનિક પરંપરામાં અન્ય સર્વે તત્ત્વોથી ભિન્ન તત્ત્વ તરીકે અક્ષર કે બ્રહ્મ તત્ત્વની સુસ્પષ્ટ રજૂઆત સૌપ્રથમ શ્રીજમહારાજે કરી છે. અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવાન સ્વામિનારાયણે વચ. પ્ર. ૭ અને વચ. અં. ૧૦માં; પુરુષોત્તમ ભગવાન, અક્ષરબ્રહ્મ, ઈશ્વર, જીવ અને માયા આ પાંચ ભેદ અનાદિ છે; એમ સમજાવ્યું છે. તેથી ‘અક્ષરબ્રહ્મ’ અન્ય ચાર તત્ત્વોથી ભિન્ન છે એનો ખ્યાલ આવે છે.

આ ‘અક્ષર’ તત્ત્વનો અંતર્ભાવ અન્ય કોઈ તત્ત્વમાં થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે તત્ત્વ, સ્વરૂપ અને ગુણની દૃષ્ટિએ જોતાં અન્ય સર્વે તત્ત્વો કરતાં ‘અક્ષર’ તત્ત્વમાં ઘણી વિલક્ષણતા અને ભિન્નતા છે.

‘માયા’ તત્ત્વ જડ હોવાને લીધે સચ્ચિદાનંદમય એવું ‘અક્ષર’ તત્ત્વ તેનાથી તદ્દન ભિન્ન છે એ તો સમજી શકાય તેમ છે.

જીવ-ઈશ્વર તો માયાથી બદ્ધ છે, જ્યારે અક્ષરબ્રહ્મ તો અનાદિકાળથી જ માયાપર છે. વળી, જીવ-ઈશ્વરો સંખ્યાની દૃષ્ટિએ અનંત છે, જ્યારે અક્ષરબ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય છે. આમ, જીવો અને ઈશ્વરોથી પણ અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વ સ્વરૂપ અને ગુણથી ભિન્ન છે.

અક્ષરમુક્તો અને અક્ષરબ્રહ્મમાં અમુક અંશે સામ્ય છે(માયાથી પર, દિવ્યાકારે સમાનપણું વગેરે), પરંતુ અક્ષરમુક્તો તો તત્ત્વતઃ જીવો અને ઈશ્વરો છે, કે જે બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મના સંબંધે માયાપર થઈને અક્ષરમુક્તની સંજ્ઞાને પામ્યા છે. વળી, અક્ષરમુક્તો(કે જે પૂર્વે જીવો-ઈશ્વરો હતા) તો મુક્ત થયા પહેલાં માયાથી બદ્ધ હતા, પછી માયાથી પર થયા છે, જ્યારે અક્ષરબ્રહ્મ તો અનાદિથી માયાપર છે. અક્ષરમુક્તોની સંખ્યા અનંત છે, જ્યારે અક્ષરબ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય છે. અક્ષરમુક્તો અન્ય જીવોને માયાપર ન કરી શકે, જ્યારે અક્ષરબ્રહ્મ અન્ય જીવોને માયાથી પર કરીને બ્રહ્મરૂપ કરી શકે છે. અક્ષરમુક્તો ધામરૂપે નથી બની શકતા, જ્યારે અક્ષરબ્રહ્મ તો ધામરૂપે પરબ્રહ્મ અને મુક્તોને ધારી શકે છે. આમ, અક્ષર-મુક્તોથી પણ અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વ, સ્વરૂપ અને ગુણથી ભિન્ન છે.

સ્વરૂપ સ્વભાવે કરીને જીવ, ઈશ્વર, બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદમય હોવાને લીધે સમાન જણાય છે; છતાં તેમાં ઘણો ભેદ છે, એવું શ્રીજીમહારાજ **વચ. લો. ૧૫**માં સમજાવે છે, “જીવ, પુરુષ(ઈશ્વર), અક્ષર અને પુરુષોત્તમ એ સર્વેનું તેજ પ્રકાશપણે તો સજાતીય છે, માટે એમના પ્રકાશના ભેદ પાડવાને તો કોઈ સમર્થ છે જ નહિ, અને ભેદ તો અતિશય છે પણ તે ભેદને દેખવાને કોઈ સમર્થ નથી. અને જેને એ ભગવાન કૃપા કરે છે તેણે કરીને તેને પ્રકાશમય એવો દિવ્યદેહ બંધાય છે. પછી તે એમ જાણે છે જે, ‘આ હું છું ને આ પુરુષ (ઈશ્વર) છે ને આ અક્ષર છે ને એ સર્વેથી વિલક્ષણ એવા આ પુરુષોત્તમ છે.’ એવી રીતે તે સર્વેને પૃથક્પણે દેખે છે.”

વળી, **વચ. પ્ર. ૪૫**માં પરબ્રહ્મના જે તેજને સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ કહેલું છે, તે તેજ જ અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વ નથી, પરંતુ અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વ તો પરબ્રહ્મ અને તેમના

તેજથી ભિન્ન તત્ત્વ છે. શ્રીજીમહારાજ નીચેનાં વચનામૃતોમાં બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મનો ભેદ સ્પષ્ટપણે સમજાવે છે :

પ્ર. ૬૪ — ‘પુરુષોત્તમ ભગવાન...પર થકી પર જે અક્ષર તે થકી પણ પર છે.’

પ્ર. ૭૩ — ‘ઈષ્ટદેવ જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તે તો અનંત કોટિ બ્રહ્માંડના આધાર જે અક્ષર તે થકી પણ પર છે... બ્રહ્મ અને તેથી પર જે પરબ્રહ્મ તેનું સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે.’

મ. ૩ — ‘એ બ્રહ્મ થકી પરબ્રહ્મ જે પુરુષોત્તમ નારાયણ તે નોખા છે, ને એ બ્રહ્મના પણ કારણ છે ને આધાર છે ને પ્રેરક છે.’

ઉપરોક્ત વચનામૃતમાં શ્રીજીમહારાજ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે બ્રહ્મ થકી પરબ્રહ્મ ભિન્ન છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ અનેક રીતે પર પણ છે. ઉપરોક્ત વચનામૃતો ઉપરાંત વચ. પ્ર. ૪૧, સા. ૫, મ. ૧૩, અં. ૩૧, ૩૮ વગેરે અનેક વચનામૃતોમાં પણ પરબ્રહ્મ ‘અક્ષરાતીત’ છે, ‘અક્ષરથી પર છે’, ‘અક્ષરના પણ નિયંતા છે’. વગેરે શબ્દો દ્વારા અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ ભિન્ન છે એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ થયેલો છે.

એવી જ રીતે મહારાજ વેદરસમાં પણ એ બંને વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવતાં કહે છે, “પુરુષોત્તમ તે તો અક્ષર થકી અન્ય છે, ઉત્તમ પુરુષ છે, ને પરમાત્મા છે, ને પરબ્રહ્મ છે, પરમેશ્વર છે, અક્ષર આદ્ય જે બીજા સર્વ છે તેના દ્રષ્ટા છે.” (પૃષ્ઠ : ૨૧૪)

આમ, તાત્ત્વિક રીતે અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એકબીજાથી ભિન્ન છે. અહીં તો આપણે એટલું જ સમજીએ કે અક્ષરતત્ત્વ પરબ્રહ્મ, અક્ષરમુક્ત, ઈશ્વર, જીવ અને માયા વગેરે તત્ત્વોથી ભિન્ન તત્ત્વ છે. તે માયા, જીવ, ઈશ્વર, અક્ષરમુક્ત વગેરેથી ઉત્કૃષ્ટ છે, પરંતુ પરબ્રહ્મથી ન્યૂન છે.

૩.૪ અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ

અન્ય સર્વે તત્ત્વોથી ભિન્ન આ અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વ પરબ્રહ્મ તત્ત્વની જેમ જ વાસ્તવિક, અનાદિ-અનંત અર્થાત્ નિત્ય, એક અને અદ્વિતીય તત્ત્વ છે. તે સ્વરૂપ સ્વભાવે કરીને સચ્ચિદાનંદમય છે.

પરબ્રહ્મની જેમ જ અક્ષર પણ અનાદિ કાળથી જ માયાપર છે. તેનું સ્વરૂપ સર્વદા અને સર્વથા માયા અને માયાનાં કાર્યોથી અતિશય નિર્લેપ છે. માયા તેને ત્રિકાળમાંય લોપી શક્તી નથી અર્થાત્ તેને પરાભવ પમાડી શક્તી નથી. તે તો માયાને પણ બ્રહ્મરૂપ કરી શકે તેવું સામર્થ્ય ધરાવે છે.

વળી, પરબ્રહ્મની જેમ જ અક્ષરબ્રહ્મમાં પણ સત્ય, જ્ઞાન, અનંત, આનંદાદિક સ્વરૂપભૂત ધર્મો છે તથા તેમાં જ્ઞાનાનંદાદિક ગુણભૂત ધર્મો પણ છે.

તે જીવ, ઈશ્વર, માયા અને માયાનાં કાર્યમાં વ્યાપીને રહે છે. તેથી તે જીવાદિ તત્ત્વોનું વ્યાપક તત્ત્વ છે, જ્યારે પરબ્રહ્મનું વ્યાપ્ય તત્ત્વ છે, કારણ કે તેમાં પરબ્રહ્મ વ્યાપીને રહે છે, પરંતુ અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વ પરબ્રહ્મમાં વ્યાપીને રહેતું નથી.

તે જીવ, ઈશ્વર, માયા અને માયાના કાર્યરૂપ અનંત કોટિ બ્રહ્માંડના ધર્તા (આધાર), નિયંતા, દ્રષ્ટા અને શાસ્તા છે. તેમ છતાં તે પોતે સ્વતઃ સ્વતંત્ર નથી, પરંતુ પરબ્રહ્મને આધીન છે. તેથી તેનામાં રહેલાં અપાર ઐશ્વર્ય, સામર્થ્ય, શક્તિ, બળ, વીર્ય, તેજ અને જ્ઞાનાદિક અનંત ગુણો પણ પરબ્રહ્મને આધીન છે.

૩.૪.૧ અક્ષરબ્રહ્મનું અન્વય-વ્યતિરેક સ્વરૂપ

શ્રીજીમહારાજે સ્પષ્ટપણે અક્ષરબ્રહ્મનું અન્વય-વ્યતિરેકપણું સમજાવ્યું છે.

અક્ષરબ્રહ્મ પોતાના જે નિરાકાર ચિદાકાશ સ્વરૂપે જીવો, ઈશ્વરો, માયા અને માયાનાં કાર્યરૂપ અનંતકોટિ બ્રહ્માંડમાં પ્રેરકરૂપે વ્યાપીને રહે છે, એ એનું અન્વયપણું છે. જીવો, ઈશ્વરો, માયા અને માયાનાં કાર્યરૂપ અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોથી વ્યતિરેકપણે અર્થાત્ એનાથી ભિન્નપણે અક્ષરબ્રહ્મ રહે છે, એ એનું વ્યતિરેક સ્વરૂપ છે.

(વચ. પ્ર. ૭, સા. ૫)

અક્ષરબ્રહ્મ પોતાના મૂર્તિમાન(સાકાર) સ્વરૂપે પ્રકૃતિપુરુષથી પર એવા અક્ષરધામ રૂપે, અક્ષરધામમાં પરબ્રહ્મના સેવક રૂપે અને આ લોકમાં પરબ્રહ્મની સાથે પ્રગટ થયેલા મનુષ્ય રૂપે વ્યતિરેક છે; ને નિરાકાર ચિદાકાશ રૂપે અન્વય છે.

૩.૪.૨ અક્ષરબ્રહ્મનું સગુણ-નિર્ગુણ સ્વરૂપ

પરબ્રહ્મની જેમ જ અક્ષરબ્રહ્મ પણ અનંત કલ્યાણકારી દિવ્ય ગુણોથી યુક્ત હોવાથી તે સગુણ છે, અને માયિક ગુણો(દોષો)થી રહિત હોવાથી તે નિર્ગુણ છે.

અક્ષરબ્રહ્મના આ પ્રકારના સગુણ-નિર્ગુણપણા ઉપરાંત એક વિશિષ્ટ અર્થમાં અક્ષરબ્રહ્મનું સગુણ-નિર્ગુણપણું સમજાવતાં શ્રીજીમહારાજ વચ. મ. ૪૨માં કહે છે :

“તે અક્ષર નિર્ગુણપણે તો અણુ થકી પણ અતિ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે છે અને સગુણ સ્વરૂપે તો જેટલું મોટું પદાર્થ કહેવાય તે થકી પણ અતિશય મોટું છે. તે અક્ષરના એક એક રોમને વિશે અણુની પેઠે અનંત કોટિ બ્રહ્માંડ રહ્યાં છે, તે કાંઈ બ્રહ્માંડ અક્ષરને વિશે નાનાં થઈ જતાં નથી, એ તો અષ્ટાવરણે સહવર્તમાન હોય, પણ

અક્ષરની અતિશય મોટવપ છે, તે આગળ બ્રહ્માંડ અતિશય નાનાં દેખાય છે. જેમ ગિરનાર પર્વત છે તે મેરુ આગળ અતિશય નાનો દેખાય અને લોકાલોક પર્વતની આગળ મેરુ પર્વત અતિશય નાનો દેખાય, તેમ બ્રહ્માંડ તો આવડાં ને આવડાં હોય, પણ અક્ષરની અતિશય મોટવપ છે તેની આગળ અતિ નાનાં દેખાય છે, માટે અણુ સરખાં કહેવાય છે.”

અક્ષરબ્રહ્મના સગુણ-નિર્ગુણપણા વિશે મહારાજે કરેલી ઉપરોક્ત વાત પરથી ખ્યાલ આવે છે કે અક્ષરબ્રહ્મનું જે અન્વયપણું છે તે જ તેનું નિર્ગુણપણું છે, અને તેનું પરબ્રહ્મના ધામ રૂપે જે વ્યતિરેકપણું છે તે જ તેનું સગુણપણું છે.

૩.૪.૩ અક્ષરબ્રહ્મનું સાકાર-નિરાકાર સ્વરૂપ

શ્રીજીમહારાજ અક્ષરબ્રહ્મનું સાકાર-નિરાકાર સ્વરૂપ સમજાવતાં વચ. પ્ર. ૨૧માં કહે છે, “એવો જે એકાંતિક ભક્ત તે દેહનો ત્યાગ કરીને સર્વે માયાના ભાવથી મુક્ત થઈને, અર્થિમાર્ગે કરીને ભગવાનના અક્ષરધામને પામે છે; તે અક્ષરનાં બે સ્વરૂપ છે. એક તો નિરાકાર એકરસ ચૈતન્ય છે તેને ચિદાકાશ કહીએ, બ્રહ્મમહોલ કહીએ. અને એ અક્ષર બીજે રૂપે કરીને પુરુષોત્તમ નારાયણની સેવામાં રહે છે.”

અક્ષરબ્રહ્મ ધામ રૂપે, અક્ષરધામમાં સેવક રૂપે અને આ લોકમાં પ્રગટ થયેલા સત્પુરુષ રૂપે સાકાર છે, જ્યારે ચિદાકાશ રૂપે નિરાકાર છે.

૩.૫ અક્ષરબ્રહ્મનાં વિવિધ રૂપો

અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વતઃ એક જ છે, પરંતુ પરબ્રહ્મના સંકલ્પાનુસાર આ એક જ અક્ષરબ્રહ્મ ચાર રૂપે કાર્ય કરે છે. અહીં એ સ્પષ્ટતા કરવી ઘટે કે અક્ષરનાં આ ચારેય રૂપોમાં પરસ્પર કાર્યકારણ જેવો કોઈ સંબંધ નથી. ચારેય રૂપો સમાનપણે સ્વાભાવિક અને વાસ્તવિક છે. હવે અક્ષરનાં આ ચારેય રૂપો વિશે ક્રમશઃ વિશેષ જાણકારી મેળવીએ :

૧. અક્ષરબ્રહ્મ : સચ્ચિદાનંદ ચિદાકાશ તેજ રૂપે

અક્ષરબ્રહ્મનું આ ચિદાકાશ સ્વરૂપ જ વચ. પ્ર. ૭ પ્રમાણે અન્વય સ્વરૂપ છે અને વચ. મ. ૪૨ પ્રમાણે નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે, કે જેમાં અનંતકોટિ બ્રહ્માંડો રહેલાં છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણે અક્ષરબ્રહ્મના આ ચિદાકાશ સ્વરૂપ વિશે વચ. પ્ર. ૪૬માં વિસ્તૃતપણે જે સમજાવ્યું છે તેના મુખ્ય મુદ્દા આ પ્રમાણે છે :

- ચિદાકાશ અત્યંત સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અણુમાં કે મહત એવા બ્રહ્માંડની અંદર અને બહાર વ્યાપીને રહ્યું છે.
- તે માયા અને માયાના કાર્યરૂપ અનંત કોટિ બ્રહ્માંડોનો આધાર છે, અનંતકોટિ બ્રહ્માંડો એમાં રહ્યાં છે.
- તે સર્વના આધારરૂપ આ ચિદાકાશ નિર્વિકારી છે, અનાદિ છે અને અનંત છે અર્થાત્ તેની ઉત્પત્તિ કે તેનો વિનાશ નથી. તેનો સંકોચ અને વિકાસ પણ નથી.

આ ચિદાકાશ સર્વને વિશે વ્યાપકપણે રહેવા છતાં કોઈ માયિક દોષો તેને સ્પર્શતા નથી. તે તો આકાશની જેમ અસંગી, નિર્લેપ અને શુદ્ધ જ રહે છે.

૨. અક્ષરબ્રહ્મ : ધામ રૂપે

ધામ એટલે સ્થાન, રહેઠાણ, નિવાસસ્થાન. અક્ષરબ્રહ્મ એ પરબ્રહ્મનું ધામ છે. અક્ષરબ્રહ્મનું આ અતિ અપાર એવું સાકાર-મૂર્તિમાન (પ્ર. ૬૩), વ્યતિરેક (પ્ર. ૭, સા. ૫) અને સગુણ સ્વરૂપ (વચ. મ. ૪૨) છે.

અક્ષરબ્રહ્મનું આ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મનું નિત્ય નિવાસસ્થાનરૂપ બ્રહ્મમહોલ છે; જેમાં પરબ્રહ્મ પોતે, અક્ષરબ્રહ્મ સેવક રૂપે તથા અનંત કોટિ અક્ષરમુક્તો દિવ્ય પુરુષાકારે મૂર્તિમાન થકા સદૈવ વિરાજમાન છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણ નારાયણનું ગોલોક, શ્રીલક્ષ્મીનારાયણનું વૈકુંઠ, શ્રીનરનારાયણનું બદરિકાશ્રમ, શ્રીવાસુદેવ નારાયણનું શ્વેતદ્વીપ ધામ છે, તેમ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણનું ધામ આ અક્ષરધામ છે.

શ્રીજીમહારાજ વચ. પં. ૧માં કહે છે, “જે અક્ષરબ્રહ્મ છે તે તો એ ભગવાનને રહેવાનું ધામ છે.” તથા વચ. અમ. ૬માં કહે છે, “અક્ષરરૂપ જે બ્રહ્મ છે તે જ શ્રીપુરુષોત્તમ નારાયણને રહેવા સારુ ધામરૂપ થયું છે.”

વચ. પં. ૪માં જેની ઉપમા આપી શકાય એવું આ બ્રહ્માંડમાં કોઈ સ્થાનક નથી એવું કહીને અનુપમ સ્થાન તરીકે અક્ષરધામનો નિર્દેશ કરેલો છે. અક્ષરધામનો પરબ્રહ્મના સ્થાનક તરીકેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ વેદરસમાં કરેલો છે : “અક્ષર એ સ્થિર છે ને સનાતન છે, પરમેશ્વરને રહ્યાનું સ્થાનક છે... તે ધામને પરાત્પર કહીએ.” (પૃષ્ઠ : ૧૪૪)

ભગવાનનું આ અક્ષરધામ મૂર્તિમાન છે તે સમજાવતાં શ્રીજીમહારાજ વચ. પ્ર. ૬૩માં કહે છે, “એ સર્વેનું કારણ અક્ષરબ્રહ્મ છે. અને તે અક્ષર તો પુરુષોત્તમ ભગવાનનું ધામ છે. અને એ અક્ષરની સંકોચ ને વિકાસ અવસ્થા થતી નથી, સદાય

એક રૂપે રહે છે અને તે અક્ષર મૂર્તિમાન છે. પણ અતિ મોટા છે, માટે કોઈની નજરે અક્ષરનું રૂપ આવતું નથી... તેમ અક્ષરધામ પણ મૂર્તિમાન છે પણ કોઈને નજરે આવે નહિ. તે શા માટે જે, એવાં એવાં બ્રહ્માંડ એક એક રોમમાં અસંખ્યાત ઊડતાં જ ફરે છે; એવડાં મોટાં છે.”

આ રીતે શ્રીજીમહારાજે ધામરૂપ અક્ષરબ્રહ્મને પણ સાકાર, મૂર્તિમાન જ બતાવ્યું છે. તેનું રૂપ દષ્ટિગોચર થતું નથી, કારણ કે તે અતિ મોટું છે. પરબ્રહ્મ સિવાય સૌને અક્ષરધામ અનંત અને અપાર ભાસે છે. તેથી તેને શાસ્ત્રકારોએ કેટલેક ઠેકાણે અરૂપ, અલિંગ અને નિરાકાર કહ્યું છે. વસ્તુતાએ તો ધામરૂપ અક્ષરબ્રહ્મ ભગવાનનું નિવાસસ્થાન હોવાથી તથા અનંત કોટિ મુક્તોનું ધારક હોવાથી તે મૂર્તિમાન સાકાર છે.

આ અક્ષરધામની ઉત્પત્તિ નથી કે તેનો નાશ નથી. અર્થાત્ તે અનાદિ-અનંત છે. આત્યંતિક પ્રલય વખતે પણ એનું અસ્તિત્વ રહે જ છે.(વચ. મ. ૨૪) તે સનાતન છે, નિત્ય છે, અપ્રાકૃત છે, સચ્ચિદાનંદ છે, અનંત છે અને અખંડ છે.(વચ. પ્ર. ૧૨)

વળી, આ અક્ષરધામ તેજોમય, પ્રકાશસ્વરૂપ છે.(વચ. પ્ર. ૧૨, મ. ૩૯, અં. ૩૧), આ જ અક્ષરધામનો ઉલ્લેખ વયનામૃતમાં, ચૈતન્ય તેજનો રાશિ (અં. ૩૦), બ્રહ્મજ્યોતિનો સમૂહ (વચ. અં. ૩૬), તેજનું મંડળ (અં. ૩૩), તેજનો સમૂહ (વચ. લો. ૧૪), બ્રહ્મમહોલ (વચ. પ્ર. ૫૬, લો. ૩), બ્રહ્મપુર (વચ. પ્ર. ૬૩, સા. ૧, લો. ૧), બ્રહ્મરૂપધામ (વચ. અં. ૩૧) અને બ્રહ્મધામ (વચ. અમ. ૬), એમ જુદા જુદા શબ્દોથી કરેલો છે.

આ અક્ષરધામમાં માયા કે માયાનું કોઈ કાર્ય નથી. વિદેહમુક્તિમાં મુક્તો માટે આ જ અક્ષરધામ ગંતવ્ય સ્થાન છે.(વચ. પ્ર. ૧, ૧૨, ૨૧)

૩. અક્ષરબ્રહ્મ : અક્ષરધામમાં પરબ્રહ્મના સદા સેવક રૂપે

અક્ષરબ્રહ્મ અક્ષરધામમાં મૂર્તિમાન અર્થાત્ મનુષ્યાકારે દિવ્યવિગ્રહ રૂપે પુરુષોત્તમ નારાયણની સેવામાં સદાય તત્પર છે અને એ મૂર્તિમાન અક્ષરબ્રહ્મ સર્વોત્કૃષ્ટ ભક્તિ અને પરમ સેવાનું આદર્શ સ્વરૂપ છે. વચ. પ્ર. ૨૧માં શ્રીજીમહારાજ કહે છે, “એ અક્ષર બીજે રૂપે કરીને પુરુષોત્તમ નારાયણની સેવામાં રહે છે.” તે ઉપર હરિવાક્યસુધાસિંધુમાં કહ્યું છે,

મૂર્તે તત્રાસ્તિ કૃષ્ણસ્ય સેવાયાં દિવ્યવિગ્રહમ્ ।

અર્થ : ત્યાં અક્ષરધામમાં પુરુષોત્તમની સેવામાં ‘અક્ષરબ્રહ્મ’ દિવ્યવિગ્રહ મૂર્તિમાન સ્વરૂપે છે. (૨૧/૨૨)

આ સંદર્ભ ઉપરની સેતુમાલા ટીકામાં કહ્યું છે :

મૂર્તિ તુ દિવ્યવિગ્રહં રૂપાનુરૂપકરચરણાદ્યવયવવિશિષ્ટત્વેનાતિસુન્દર - પુરુષાકારમૂર્તિમત્ કૃષ્ણસ્ય તતોઽપ્યતિનિરતિશયશરીરશોભાવતઃ સ્વેષ્ટદેવસ્ય... સેવાયામ્ અસ્તિ દાસવત્ સદા વર્તતે ।

અર્થ : મૂર્તિ(સાકાર) અક્ષરબ્રહ્મ દિવ્યવિગ્રહ છે ને શ્રીહરિના રૂપને અનુરૂપ એવાં કરચરણાદિક સર્વે અવયવોથી યુક્ત હોવાથી અતિશય સુંદર પુરુષાકાર મૂર્તિમાન છે; ને પોતાથી પણ અત્યધિક, નિરતિશય શરીરની શોભાવાળા એવા પોતાના ઈષ્ટદેવ શ્રીહરિકૃષ્ણ, પુરુષોત્તમ નારાયણની નિત્ય સેવામાં દાસની જેમ વર્તે છે.

૪. અક્ષરબ્રહ્મ : આ લોકમાં ગુણાતીત સત્પુરુષ રૂપે

અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ એ સ્વામિનારાયણીય તત્ત્વજ્ઞાનની એક આગવી વિશેષતા તો છે જ, પરંતુ એ કરતાંય એક અસાધારણ વિશેષતા તો એ છે કે પરબ્રહ્મની સાથે એ અક્ષરબ્રહ્મ પણ આ લોકમાં મનુષ્ય રૂપે પ્રગટ થાય છે.

શ્રીજીમહારાજ વચ. પ્ર. ૭૧માં કહે છે, “ભગવાન જીવના કલ્યાણને અર્થે જ્યારે મૂર્તિ ધારણ કરે છે ત્યારે પોતાનું જે અક્ષરધામ અને ચૈતન્યમૂર્તિ એવા જે પાર્ષદ અને પોતાનાં જે સર્વે ઐશ્વર્ય તે સહિત જ પધારે છે... માટે ભગવાનના ભક્તને ભગવાનનું સ્વરૂપ અક્ષરધામ સહિત પૃથ્વી પર વિરાજમાન છે એમ સમજવું અને બીજા આગળ પણ એવી રીતે વાર્તા કરવી.”

અક્ષરધામમાંથી ભગવાન અક્ષરબ્રહ્મ સહિત પધાર્યા છે, એમ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પણ એમની વાતોમાં અનેક વાર કહે છે, “મહારાજ તો પોતાનું અક્ષરધામ ને પાર્ષદ ને પોતાનું સમગ્ર ઐશ્વર્ય તે લઈને આંહી પધાર્યા છે.”

(સ્વા. વા. ૧/૧, ૩/૪૧, ૪/૫૮, ૫/૩૨)

જેમ પુરુષોત્તમ નારાયણ ધામનો ત્યાગ કર્યા વગર જ્યાં પ્રકાશવું(પ્રગટવું) ઘટે ત્યાં પોતાના સત્યસંકલ્પથી ઐશ્વર્યે કરીને નટની માયાની જેમ જણાય છે, તેમ અક્ષરબ્રહ્મ પણ ધામમાં ભગવાનની સેવામાં રહ્યા થકા પુરુષોત્તમ નારાયણની સેવામાં આ લોકમાં પણ પધારે છે. પુરુષોત્તમની માફક અક્ષર પણ અનંત રૂપ ધારણ કરી શકે છે, અનંત રૂપે ભાસે છે. આ લોકમાં તેઓ સામાન્ય મનુષ્ય કે

સાધુ જેવા દેખાય, તેમ છતાં તેઓમાં અપાર ઐશ્વર્ય-સામર્થ્ય-શક્તિ રહેલાં છે.

તેમનું જન્મવું અને મરવું ઇત્યાદિક કથનમાત્ર છે. દેહ ધર્યાની અને મૂકવાની રીત અલૌકિક છે; પરંતુ કાળ, કર્મ અને માયાને આધીન નથી. તેમનામાં બાળ, યૌવન, વૃદ્ધાવસ્થા, રોગ, વિકાર ઇત્યાદિક જે ભાવ દેખાય છે, તે યોગ-માયાએ કરીને દેખાય છે. વસ્તુતઃ તેમનામાં આવા કોઈ માયિકભાવ નથી. જેવા અક્ષરધામમાં છે તેવા જ આ લોકમાં છે. તત્ત્વતઃ એ બંને સ્વરૂપોમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી.

૩.૫.૧ આ લોકમાં સત્પુરુષ રૂપે અક્ષરબ્રહ્મ એટલે કોણ ?

શ્રીજીમહારાજ પોતાનું અક્ષરધામ સાથે લઈને આ પૃથ્વી ઉપર પ્રગટ્યા, તો એ અક્ષરબ્રહ્મ કોણ ? એવો એક પ્રશ્ન સ્વાભાવિકપણે ઊઠે. સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ તપાસીશું તો જણાશે કે શરૂઆતમાં ઘણાને શ્રીજીમહારાજના સર્વોપરી સ્વરૂપની નિષ્ઠા થવી મુશ્કેલ હતી, તો પછી અક્ષરબ્રહ્મની વાત તો સમજાય જ ક્યાંથી ? તેમ છતાં શ્રીજીમહારાજે તો અક્ષરબ્રહ્મની ઓળખાણ સૌને અનેકવાર કરાવી છે કે પૃથ્વી પર પ્રગટ થયેલા આ અક્ષરબ્રહ્મ એટલે બીજું કોઈ નહિ, પરંતુ ભાદરામાં પિતા ભોળાનાથ અને માતા સાકરબાને ઘેર સંવત ૧૮૪૧, આસો સુદ પૂનમના રોજ પ્રગટ થયેલ મૂળજી શર્મા, કે જેમને ડભાણના મહાયજ્ઞ વખતે ભાગવતી દીક્ષા આપીને ‘ગુણાતીતાનંદ સ્વામી’ એવું સાર્થક નામ આપ્યું હતું. આ મૂળજી શર્મા કે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી જ પોતાનું અક્ષરધામ છે એવી એમણે જે જે પ્રસંગોએ ઓળખાણ કરાવી છે, તે પ્રસંગો સંપ્રદાયના ગ્રંથો કે સંતો-હરિભક્તો દ્વારા સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ છે.

હવે આપણે સાંપ્રદાયિક ગ્રંથો, દસ્તાવેજ પત્ર અને ઐતિહાસિક પુરાવાને આધારે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ છે એ વાત સમજીશું.

● ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ : સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોને આધારે

ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પોતે સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મ છે એવા ઘણા ઉલ્લેખો સંપ્રદાયના અનેક ગદ્ય-પદ્ય ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. જેમ કે,

▣ શ્રીહરિલીલાકલ્પતરુ

આદિ આચાર્ય શ્રીરઘુવીરજી મહારાજને નામે બ્રહ્મચારી અચિંત્યાનંદ-

વર્ણીએ આ ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ છે તેવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે. જેમ કે,

◆ આ ગ્રંથની શરૂઆતમાં અચિંત્યાનંદ બ્રહ્મચારી ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની સ્તુતિ કરતાં લખે છે :

યદ્રોમવિવરે લીના અણ્ડાનાં કોટયઃ પૃથક્ ।

તદક્ષરં ગુણાતીતં ગુણાતીતં નમામ્યહમ્ ॥

અર્થ : જેમનાં એક એક રોમછિદ્રમાં કરોડો બ્રહ્માંડો અલગ અલગ રહ્યાં છે ને સત્ત્વ, રજસ તથા તમસ એ ત્રણ ગુણોથી જે રહિત છે અર્થાત્ જે સદૈવ ત્રણ ગુણોથી પર છે, તે મૂળ અક્ષરમૂર્તિ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને હું નિરંતર નમસ્કાર કરું છું.

◆ આ ગ્રંથના ૭મા સ્કંધના ૧૭મા અધ્યાયમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામી સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મ છે તેવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. શ્રીજીમહારાજે મૂળજી શર્માને ડભાણમાં સં. ૧૮૬૬ના પોષ સુદ પૂનમે મહાવિષ્ણુયાગ કરી ભાગવતી દીક્ષા આપી ત્યારે મહારાજે તેમનો જે મહિમા કહ્યો હતો, તે જણાવતાં અચિંત્યાનંદ બ્રહ્મચારી લખે છે :

મૂલજીશર્મણે દીક્ષાં દદાનસ્ય પ્રજાયતે ।

ભૂયાન્મેઽત્ર સમાનન્દો યતો ધામાઽક્ષરં સ મે ॥

મુક્તૈરનન્તૈઃ સાકં મે યત્રાઽખણ્ડતયોષ્યતે ।

ઊર્ધ્વાધોભાગરહિતં તન્મૂલં ધામ ચાક્ષરમ્ ॥

અર્થ : આ મૂળજી શર્મા કે જે મારું મૂર્તિમાન અક્ષરબ્રહ્મધામ છે તેને આજે દીક્ષા આપતાં મને ખૂબ જ આનંદ થાય છે. તે મૂળ અક્ષર અધો-ઊર્ધ્વ પ્રમાણે રહિત એવું મારું ધામ છે, જેમાં હું મારા અનંત મુક્તો સાથે રહું છું. (૪૯, ૫૦)

▣ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતો

◆ આચાર્ય શ્રીપતિપ્રસાદજી મહારાજની આજ્ઞાથી જૂનાગઢના સદ્ગુરુ બાલમુકુંદ સ્વામીએ સં. ૧૯૭૫(ઈ.સ. ૧૮૧૯)માં આ પુસ્તક છપાવીને પ્રકાશિત કરેલું છે. આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનું જીવનચરિત્ર લખેલું છે તેમાં અનેકવાર સ્વામીનો ‘મૂળ અક્ષરબ્રહ્મ’ તરીકે ઉલ્લેખ થયેલ છે.

◆ શ્રીસ્વામિનારાયણ ગુરુકુલ, રાજકોટ તરફથી આ પાંચ પ્રકરણવાળી ‘સ્વામીની વાતો’નું પુસ્તક સં. ૨૦૨૨(ઈ.સ. ૧૯૬૬)માં પ્રકાશિત થયું અને સં. ૨૦૪૯(ઈ.સ. ૧૯૯૩)માં પણ પાંચમી આવૃત્તિ રૂપે પુનર્મુદ્રિત થયું છે. તેમાં

અંદરના મુખ્ય પૃષ્ઠ પર ‘અ.મૂ.સ. શ્રીગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતો’ (પાંચ પ્રકરણ) એમ છપાયેલું છે.

પુસ્તકની અંદર ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની છબી ઉપર ‘અક્ષરમૂર્તિ સદ્ગુરુ શ્રીગુણાતીતાનંદ સ્વામી’ એવું છપાયેલું છે.

આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં ‘અનાદિ મૂળ અક્ષરમૂર્તિ સદ્ગુરુ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનું જીવનવૃત્તાંત’ એ મથાળા નીચે સ્વામીનું જીવનચરિત્ર ટૂંકમાં નોંધેલું છે. તેમાં પણ અનેક વાર (પૃષ્ઠ ૩, ૬, ૮, ૧૩) ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનો ‘મૂળ અક્ષરમૂર્તિ’ તરીકે ઉલ્લેખ કરેલો છે.

વળી, સ્વામીએ પોતે જ પોતાના અક્ષરપણાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો હોય એવી અનેક વાતો પણ આ ગ્રંથમાં છે. જેમ કે,

◆ “બીજું અધિક કાંઈ સમજવાનું નથી ને એટલું જ સમજવાનું છે જે, મહારાજને પુરુષોત્તમ જાણવા અને આ સાધુને અક્ષર જાણવા. ને આ બધાય અક્ષર(અક્ષરમુક્તો) છે અને ઓલ્યા મૂળ અક્ષર છે, તે પણ આંહીં દેહ ધરીને આવ્યા છે.”
(સ્વા. વા. ૩/૩૮)

◆ “આ સાધુ અક્ષર છે. તેનો દિવ્યભાવ ને મનુષ્યભાવ એક સમજવો. ને આ તો અજન્મા છે, ગર્ભમાં આવ્યા જ નથી. ને એમની રીત તો નટની માયાની પેઠે સમજવી ને આ તો મહારાજના સંકલ્પે કરીને આંહીં દેખાય છે.”

(સ્વા. વા. ૫/૧૮૪)

◆ “એક ભક્તે પૂછ્યું જે, ‘આત્મા કેમ દેખાતો નથી ?’ પછી સ્વામી કહે, ‘દેખાય તો છે પણ મનાતો નથી. જ્ઞાન થાશે ત્યારે મનાશે. આ છે એ બ્રહ્મ અને ગયા એ પરબ્રહ્મ.’ એમ મર્મમાં વાત કરી.”
(સ્વા. વા. ૬/૨૧૧)

▣ પુરુષોત્તમ ચરિત્ર

લોધિકા દરબાર અભેસિંહજીએ કવીશ્વર દલપતરામ પાસે ‘પુરુષોત્તમ ચરિત્ર’ ગ્રંથ પ્રજ ભાષામાં કરાવ્યો છે. તેમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની સ્તુતિ કરતાં તેઓ કહે છે :

વંદું ગુણાતીતાનંદ સ્વામી, જેહી પર રીઝે અંતર્યામી;

ભગવદ્વાર્તા સતત કરહી, ધ્યાન ધર્મનંદન કો ધરહી.

ઉત્તમકુળમાં ધરી અવતાર, શ્રીહરિ કાજ તજ્યો સંસાર;

રખે ધર્મ પુનિ ધર્મ રખાવે, આદિ હી અક્ષર આપ કહાવે. (૨/૧૯-૨૦)

▣ શ્રીકીર્તન-કૌસ્તુભમાળા

આચાર્ય શ્રીવિહારીલાલજી મહારાજે પોતે લખેલા આ ગ્રંથમાં તેઓ કહે છે :

- ◆ ‘અક્ષરમૂર્તિ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી, તેણે આપ્યાં વર્તમાન;
પોતે પાળીને પછી પળાવ્યાં, જનને દઈ ઘણું જ્ઞાન.
આવોજી અવતારી, આનંદકારી, પ્રીતમ જીવનપ્રાણ...’ (પૃષ્ઠ ૧૩)

▣ કીર્તનાવલી

જૂનાગઢના મેઘાવી કવિ અને સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાન જગદીશાનંદ બ્રહ્મચારીએ રચેલાં અનેક કીર્તનોમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના મૂળ અક્ષરબ્રહ્મ તરીકે ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. જેમ કે,

- ◆ અક્ષર મૂળ હંમેશાં હરિ જેમાં રહે રે,
તે તો પોતે ધરી મનુષ્ય અવતાર રે;
જૂનાગઢમાં જોગી થઈ પોતે રહ્યા રે,
સ્વામી ગુણાતીતાનંદ ઉદાર રે....૪ (પદ : ૧)

▣ સત્સંગ-સાહિત્ય રત્નમાળા

જૂનાગઢના સદ્ગુરુ સંતકવિ સ્વામી ભક્તિપ્રિયદાસજી પોતાના આ પુસ્તકના પદ(‘શોભા જુઓ જૂનાગઢ મંદિરની રે’)ની જે પંક્તિમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનો ‘મૂળ અક્ષરમૂર્તિ’ તરીકે નિર્દેશ છે, તે પંક્તિ અત્રે રજૂ કરેલી છે :

- ◆ મૂળ અક્ષરમૂર્તિ જે મનભાવની રે,
જેનું ગુણાતીતાનંદ નામ રે;
તે સ્વામી જૂનાગઢમાં રહી ઘણું રે,
તેણે શોભાવ્યું છે ઘણું ધામ રે....શોભા.૫

▣ કાવ્યકુસુમાવલી (શ્રીજેતપુર મૂર્તિપ્રતિષ્ઠોત્સવ - વર્ણન)

આ પુસ્તકમાં સંત કવિ સ્વામી ભક્તિપ્રિયદાસજીએ શાર્દૂલવિકીરિત છંદમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના અક્ષરબ્રહ્મ તરીકે અપરંપાર મહિમાનું અષ્ટક બનાવ્યું છે. તેમાંથી એક છંદ અહીં લઈએ :

- ◆ જેનો વિગ્ર સુકુળમાં જનમ છે, હાલાર દેશે સહી,
જેણે ધામ રચાવિયું અતિ બહુ, જે જીર્ણદુર્ગો રહી;
જેણે શુદ્ધ ઉપાસના શ્રીજી તણી, ફેલાવી જે વૃંદ છે,
એવા અક્ષરધામ સ્વામિ મૂળ તો, ગુણાતીતાનંદ છે....૧

આ રીતે સંપ્રદાયના અનેક ગદ્ય-પદ્ય ગ્રંથોમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના અક્ષરબ્રહ્મપણાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ અનેકવાર થયેલો જોવા મળે છે. એટલે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ છે એ કોઈએ ઉપજાવી કાઢેલો તુક્કો નથી, પરંતુ સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ અને પ્રચલિત સત્ય હકીકત છે.

● ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ : એક દસ્તાવેજી પત્રના આધારે

ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ છે એવું પ્રવર્તન સ્વયં શ્રીજીમહારાજે અનેકાનેક પ્રસંગોએ કર્યું છે. તદુપરાંત ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ પોતે પણ પોતાના વિશ્વાસપાત્ર સંતો-હરિભક્તોને પોતાના અક્ષરપણાની વાતો કરી છે. એવી જ રીતે સદ્ ગોપાળાનંદ સ્વામીએ પણ પોતાના હેતવાળા સંતો-હરિભક્તોને ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ છે એવી દૃઢતા કરાવી છે. તદુપરાંત ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના શિષ્ય સદ્ બાલમુકુંદ સ્વામીએ પણ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી જ અક્ષરબ્રહ્મ છે એવી ઘણી વાતો કરી છે. આ સર્વે પ્રસંગો અને વાતો વચનામૃત રહસ્ય ભાગ-૩માં વિસ્તૃત રીતે નિરૂપ્યાં છે. અહીં સ્થળસંકોચને કારણે એ બધા પ્રસંગોનું નિરૂપણ શક્ય નથી, પરંતુ એમાંથી મહત્ત્વના પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ શાસ્ત્રીજી મહારાજે આફ્રિકાના હરિભક્તોને લખેલા પત્રમાં કર્યો છે. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના અક્ષરપણાનો આ એક દસ્તાવેજી પત્ર છે, કારણ કે એમાં શાસ્ત્રીજી મહારાજે પોતે, ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના અક્ષરબ્રહ્મપણાનો કયો પ્રસંગ ક્યાં અને કોના દ્વારા સાંભળ્યો હતો, તેનો નિર્દેશ કરેલો છે. તેથી ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ છે, તેની પ્રતીતિ માટે શાસ્ત્રીજી મહારાજનો આ દસ્તાવેજી પત્ર સબળ પ્રમાણરૂપ છે. તે પત્ર આ પ્રમાણે છે :

શ્રી સ્વામીશ્રીજીબ્ધો નમોનમ:

શ્રી અક્ષરપુરુષોત્તમાય નમોનમ:

શ્રી સ્વામિનારાયણાય નમોનમ:

માગશર સુદ ૧૫, ૧૮૮૫

બુધવાર, તા. ૭/૧૨/૧૮૮૮

સ્વસ્તિશ્રી આફ્રિકા મધ્યે નૈરોબી વિગેરે ગામના હરિજનો... પ્રત્યે ધૂળીયા - વરખેડાથી લી. શાસ્ત્રી યજ્ઞપુરુષદાસજી.....વગેરેના જય શ્રી સ્વામિનારાયણ વાંચશો.

વિ. આપે લખ્યું કે સ્વામી ગુણાતીતાનંદ સ્વામી મૂળ અક્ષર છે તેના દાખલા શ્રીજીમહારાજના વખતના છે તો જણાવશો. તો ખાસ મેં જે અનુભવ જે પ્રકારે કર્યો છે તે ટૂંકમાં લખી જણાવું છું.

■ શ્રીજીમહારાજે સારંગપુરમાં રાઠોડ ધાધલને ઘેર સમૈયો હુતાશનીનો કર્યો ત્યારે પોતે હોરી બોલે કે ‘સદ્ગુરુ ખેલે વસંત, કોટિ કૃષ્ણ જોડે હાથ, કોટિ વિષ્ણુ નમે માથ, કોટિ બ્રહ્મા કથે જ્ઞાન, કોટિ શિવ ધરે ધ્યાન, હો સદ્ગુરુ ખેલે વસંત.’ એમ બોલી મુક્તાનંદ સ્વામીને ને આનંદ સ્વામીને કહે કે એવા સદ્ગુરુ કોણ ? ત્યારે તે બંને કહે : એવા સદ્ગુરુ આપ. ત્યારે મહારાજ કહે : હમો તો સાક્ષાત્ સદ્ગુરુના ઉપાસ્ય પુરુષોત્તમ ભગવાન છીએ. ને એવા સદ્ગુરુ તો આ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી મૂળ અક્ષર છે. તેમ કહી સ્વામીની છાતીમાં છડી અડાડીને કહ્યું કે ‘જુગો જુગ જીવો એવા જોગી, જુગો જુગ જીવો એવા જોગિયા.’ એમ બોલી પ્રથમ શ્રીજીમહારાજે પોતે જ સ્વામીનો મહિમા શ્રીમુખે કહ્યો છે.

■ પંચાળામાં ઝીણાભાઈના દરબારમાં પાંચસો પરમહંસોની પંક્તિમાં સ્વામી જમતા હતા ત્યારે વણથળીવાળા કલ્યાણભાઈને મહારાજે કહ્યું કે “આ સાધુને ઓળખો છો ?” તો કહે, “હા, બહુ મોટા તપસ્વી ને ત્યાગી, મહિમાવાળા છે.” તો કહે : ‘એમ નહિ. તેઓ અમારે અખંડ રહેવાનું અક્ષરધામ છે.’ એમ કલ્યાણભાઈને પોતે મહારાજે નિશ્ચય કરાવેલો, તે કલ્યાણભાઈના દીકરા(દિવજીભાઈ)ના મુખ થકી મેં સાંભળેલું છે.

ઉપરનું સારંગપુરનું આખ્યાન રાઠોડ ધાધલે જસાગોરને અને નાગજી શેઠને કહેલું, તેમનાથી મેં ચોક્કસ સાંભળેલું છે.

■ ગઢડાના સિદ્ધાનંદ સ્વામીના શિષ્ય કૃષ્ણચરણદાસ બુદ્ધિશાળી હતા. તેમણે શુક્સ્વામીને વરતાલમાં પૂછેલું કે મારા ગુરુ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના મહિમાનો નિષેધ કરે છે, તો મારે કેમ સમજવું ?

ત્યારે શુક્સ્વામી કહે : ક્યાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામી ને ક્યાં સિદ્ધાનંદ સ્વામી ? ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનો મહિમા તો શ્રીજીમહારાજે પોતે શ્રીમુખે મારા સાંભળતાં કહેલો છે તે કહું છું :

◆ એક વખત શ્રીજીમહારાજે મોટા મોટા સદ્ગુરુની ગોવાળ-મંડળી કરી પોતે વચ્ચે રહી પીરસતા હતા. તે વખતે બ્રહ્માનંદ સ્વામીને મહારાજ કહે, “આ

ગુણાતીતાનંદ સ્વામી જમે છે તેમ જમતાં શીખો.” ત્યારે બ્રહ્માનંદ સ્વામી કહે, “ઠીક જમનારા છે.” એમ કહી મર્મ કર્યો ત્યારે શ્રીજીમહારાજ કહે, “એમ નહિ. જેમ કોઠીમાં દાણા ભરે તેમ અન્ન જમે છે ને સ્વાદ તો મારી મૂર્તિનો લે છે.” તો બધા કહે, “હા, મહારાજ ! એમના જેવું થવું કઠણ છે.” તો મહારાજ કહે, ‘અખંડ ત્રણ અવસ્થામાં અમને ધરી રહ્યા છે ને મારે રહેવાનું ધામ છે.”

◆ (વળી શુકમુનિ કહે છે :) એક વખતે વરતાલમાં સભામાં શ્રીજીમહારાજે મુક્તાનંદ સ્વામીને કહ્યું, “સ્વામી ! આ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી કેવા સાધુ છે ?” ત્યારે મુક્તાનંદ સ્વામી કહે, “બહુ ત્યાગી ને બહુ તપસ્વી ને અખંડ કથાવાર્તા કરે ને સર્વની સેવા કરે ને ભૂખ વેઠે છે. એવા બહુ સારા સાધુ છે.” ત્યારે મહારાજ કહે, “એ તો લોકના ગુણ કહ્યા. પણ એ તો અનાદિના મોટા છે ને સાણસામાં સાપ પકડે તેમ અમારી મૂર્તિને ત્રણ અવસ્થામાં ધારી રહ્યા છે. માતાના ગર્ભમાં આવતાં પહેલાં ને ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે ને અત્યારે અમારી મૂર્તિ ધારી રહ્યા છે.” એમ સભામાં પોતે વાર્તા કરી સ્વામીની મોટપ કહી હતી.

◆ એક વખતે (સ્વામીને) શ્રીજીમહારાજે માંદા સાધુની સેવામાં રાખ્યા હતા. ત્યારે માંદાની ગોદડીઓ ધોવા જતાં, બીજા સારા સાધુઓએ પણ સ્વામીને સેવા કરનાર જાણી (ગોદડીઓ ધોવા) આપી હતી. તેમની અઢાર ગોદડી ધોઈ ગોમતીથી આવતાં ત્રણ દરવાજા પાસે સ્વામી આવ્યા. ને મહારાજ વાસણ સુતારને ઘેર જમીને આવ્યા. તે હનુમાનના દરવાજા બહાર સ્વામીએ દીઠા ને સ્વામીની વૃત્તિ પરોવાઈ એટલે મહારાજ ઊભા રહ્યા ને સ્વામી આવ્યા ત્યારે કહે, “જઈએ ?” ત્યારે કહે, “જાવ.” પછી હરિમંડપમાં જઈને (મહારાજ) ભગુજીને કહે, “એ સાધુએ ગોદડીઓ અમારી પર ધરી છે. તો તે ઉપાડી લાવો.” પછી બે પાળા જઈને ઉપાડી લાવ્યા. પછી સાધુઓને કહે : “જેની હોય તે ગોદડીઓ લઈ જાય.” પછી માંદા સાધુ હતા તે લઈ ગયા પણ સાજા તો શરમાયા. તે દશ (સાધુ) ગોદડી લેવા ન આવ્યા. ત્યારે મહારાજે સભા કરીને બ્રહ્માનંદ સ્વામીને કહ્યું કે, “આપ આ સાધુને ઓળખો છો ?” તો કહે, “હા, બહુ કીર્તન બોલે. બહુ સેવા કરે ને ત્યાગી નિશ્ચે સંપૂર્ણ છે.” ત્યારે મહારાજ કહે, “એમ નહિ, એ તો અખંડ અમારી મૂર્તિ ત્રણ અવસ્થામાં ધારી રહ્યા છે. ને આજ જેટલા માણસ મારી વાંસે ફરે છે તેટલા માણસ તેમની પાછળ ફરશે. ને અમારા જેવી મોટપ થશે ને અમારું સર્વોપરી જ્ઞાન તે પ્રવર્તાવશે.” વગેરે સ્વામીનો બહુ મહિમા શ્રીજીએ કહેલો.

◆ (એમ કહી શુકમુનિએ ચોથો પ્રસંગ કહ્યો :) એક વખત શ્રીજીમહારાજ

ગઢડામાં બિરાજમાન હતા ત્યારે શ્રીજીમહારાજને બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે, “બીજા મંદિરના માનત (મહંત) તો આપણે કર્યા, પણ જૂનાગઢના માનત તો વિચારીને કરશો.” ત્યારે મહારાજ કહે, “જૂનાગઢના માનત તો કદી નહિ ફરે તેવા કરીશ.” એમ કહી સ્વામીને સભામાં બોલાવ્યા ને મહારાજે કહ્યું કે, “આ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી જૂનાગઢના માનત.” એમ કહી પોતાના કંઠમાંથી હાર ઉતારીને પહેરાવ્યા ત્યારે સ્વામી કહે, “મારાથી થાય નહિ.” તો મહારાજ કહે, “મેં તો આપને હાર આપ્યો. ને હવે બીજા કોઈ લે તો તેને આપો ને તમો આળસો.” તે વખતે ગોપાળાનંદ સ્વામી કહે, “શ્રીજીમહારાજની ઈચ્છા છે તો ભલે આપ રાખો.” ત્યારે મહારાજ કહે, “આ ગોપાળાનંદ સ્વામી તમારા કારભારી. ને સજજનો આવા જ જોઈએ.” કહી સ્વામીને માનત કર્યા. તે વખતે પીપલાણાના કુંવરજી દવે(કુરજી દવે)ને શ્રીજીમહારાજ કહે, “આપ રામાનંદ સ્વામીની વધામણી લઈ લોજ આવ્યા ત્યારે મુક્તાનંદ સ્વામીએ માથાનો બાંધવાનો તરફાળ આપ્યો, ને મેં કહ્યું કે મારી પાસે કશું નથી. હું તો તમને અક્ષરધામ આપીશ. તે કોલની તે વાત તમને સાંભરે છે ?” તો કહે, “હા.” “તો ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરધામ છે. તે તમને આપ્યા. માટે અખંડ સેવા કરશો.”

◆ પછી જૂનાગઢથી શ્રીજીમહારાજનાં દર્શન કરવા સારુ સ્વામી ગઢડા આવ્યા. ત્યારે શુક સ્વામી કહે, “સ્વામી માનત, તેથી હું આસન નાંખવા સારુ ઊભો થયો.” ત્યારે શ્રીજીમહારાજ કહે : “એમની મોટપ આસને નથી. એ તો અનાદિના મોટા છે.”

વગેરે ઘણી વાતો શુકસ્વામીએ ગઢડામાં કૃષ્ણચરણદાસજીને કહેલી, તે વાતો બધી તે સાધુએ મહુવામાં કહેલી તે મેં સાંભળેલી છે.

■ વળી, આનંદ સ્વામી, કૃપાનંદ સ્વામી ને મુક્તાનંદ સ્વામી એ આદિક ૨૦૦ સાધુને (મહારાજે) સુરત મોકલ્યા. ને સ્વરૂપાનંદ આદિક ૨૦૦ સાધુને નવાનગર શ્રીજીમહારાજે મોકલ્યા. તે વખતે આનંદ સ્વામી આગળ ને વચ્ચે શ્રીજીમહારાજ ને ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પાછળ, એમ (સુરતમાં) ફરતા. સ્વામી આગળ સન્મુખ મુખ રાખીને, શ્રીજીમહારાજને અખંડ દેખતા. તે એક વખત આનંદ સ્વામીએ આ જોઈને સ્વામીનો બહુ મહિમા બધાને કહ્યો. વગેરે ઘણાં આખ્યાન મહારાજ છતાનાં છે.

■ ત્યાર પછી ગોપાળાનંદ સ્વામી પાસે એક હિન્દુસ્થાની નારણદાસ સાધુ થયેલા. તેનું નામ કેશવજીવનદાસ. તે બધે તીર્થ ફરીને આવેલા. તે વરતાલથી

અમદાવાદ દર્શન કરવા બીજા સાધુ સાથે ગયેલા. તેમને અમદાવાદનો સાધુ કહે, “તમે તો અમારા દેશના છો તો અહીં સાધુ થાઓ તો કલ્યાણ થાશે. ને વરતાલ જાશો તો નહિ થાય.” તે સાંભળીને ઉદાસ થઈ ગયા ને તુરત ચાલી નીકળ્યા. ને વરતાલ થઈને નાવલી ગોપાળ સ્વામી પાસે આવ્યા ને બહુ રોવા લાગ્યા. ત્યારે કહે, “તને કોઈએ લૂંટી લીધો કે માર્યો ?” તો કહે, “ના, ઓલી કોરના સાધુ કહે તું આ દેશનો. વરતાલ રહીશ તો તારું કલ્યાણ નહિ થાય. તેથી મને વસમું લાગ્યું ને તમારી પાસે આવ્યો.” ત્યારે સ્વામી કહે, “જે સાધુએ તારું કલ્યાણ નહિ થવા કહ્યું, તેને હું અક્ષરધામમાં પેસવા નહિ દઉં ને તને છતી દેહે અક્ષરધામમાં બેસાડીશ.” એમ કહી શાંતિ આપી. પછી સ્વામી વરતાલ આવ્યા ત્યારે આ કેશવજીવનદાસને કહે, “નાવલીમાં મેં કોલ આપેલ કે તને છતી દેહે અક્ષરધામમાં બેસાડીશ. તો આ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પોતે અક્ષરનો અવતાર છે. તો આપ તેમની પાસે રહો ને તેમની સેવા કરો.” આવી રીતે ગોપાળાનંદ સ્વામીએ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાવ્યો.

■ વળી, એક વખત જૂનાગઢમાં સ્વામી ગોપાળાનંદજી પધાર્યા ત્યારે ભાદરાના ડોસાભાઈ, રતનાભાઈ, વસરામ સુતાર તથા માવજી સુતાર આવ્યા. તેમની પાસે શ્રીજીમહારાજ ભાદરા હતા તે જૂની જૂની વાતો કરાવી. જૂનાગઢની સભામાં ગોપાળાનંદ સ્વામીએ પોતે સ્વામીના અક્ષરપણાનો પ્રભાવ સમજાવ્યો.

■ એક વખત વરતાલમાં બે દેશના ગાદીના આચાર્ય ભેગા થયા હતા. ત્યારે સભામાં ગામ ભોયકાના માલજી સોની વરતાલ આવેલા. તે સભામાં થોડાક સાધુ ભરાયેલા. તે વખતે ત્રણ હાર લઈને આવ્યા ને બંને આચાર્યને બે હાર પહેરાવ્યા, ને એક હાર ગોપાળાનંદ સ્વામીને પહેરાવ્યો. પછી ગોપાળાનંદ સ્વામી પાસે બેઠા ને સ્વામીને કહે, “સ્વામી ! અક્ષરધામ કેવું હશે ?” ત્યારે કહે, “તારે જોવું છે ?” તો કહે, “હા સ્વામી, આપ સમર્થ છો તે દેખાડો તો સારું.” ત્યારે સ્વામી કહે, “આ મારી પાસે બેઠા છે તે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી તે જ અક્ષર છે. તે ઓળખી લ્યો.” એમ સ્વામીએ કહેલી તે વાતો માલજી સોનીએ ભોયકામાં અમને ‘૬૭ની (સં. ૧૯૬૭, સને ૧૯૧૧) સાલમાં કહેલી તે વખતે જોગી-જ્ઞાનજી મહારાજ, નિર્ગુણદાસ સ્વામી, વિજ્ઞાનદાસ સ્વામી, ભગવત્સ્વરૂપદાસજી વગેરે હતા.

■ એક વખતે ગઢડામાં નૃસિંહાનંદ સ્વામી ઈંગોરાળાવાળા કુંવરજી પટેલને કહે, “કુંવરજી પટેલ ! આ ગઢડાના મંદિરના કાંગરા કેટલા છે ?” તો કહે, “ઘણા.” તો કહે, “જો ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પોતે અક્ષરધામ છે, એ વાત ખોટી હોય તો કાંગરે કાંગરે મને બ્રહ્માંડ ભાંગ્યાનું પાપ. તારે માનવું હોય તો માન, નહિ

તો રેણે (રહેવા) દે.” એમ કહેલી તે વાત કુંવરજી પટેલ કહેતા. (ને અમે સાંભળેલી)

■ એક વખત હરિહર્યાનંદ સ્વામી જૂનાગઢ આવી વણથળી આવ્યા ને કલ્યાણભાઈની વાડીએ ગયા. શામજીભાઈ, દેવજીભાઈ, ડાહ્યાભાઈ ત્રણ દીકરા ને કલ્યાણભાઈ પોતે. ચારને કહે, “મારે એક મુદ્દાની વાત તમને સમજાવવી છે.” તો (ડાહ્યાભાઈ) કહે, “ગુણાતીતાનંદ સ્વામી મૂળ અક્ષરમૂર્તિ ને શ્રીજીમહારાજ પૂર્ણ-પુરુષોત્તમ છે, એ વિના બીજી વાત સમજવાની હોય તો તે કહો.” તો કહે, “એટલા સારુ જ હું આવ્યો છું તે તો તમે પ્રથમથી જ સમજો છો. હવે કહેવાનું કંઈ નથી.” એમ કહ્યું.

શ્રીજીમહારાજના વખતમાં મોટા મોટા સાધુઓ સ્વામીનો મહિમા સમજતા હતા. તેવાં ઘણાં આખ્યાનો છે. તે આપને રૂબરૂ કહીશ.

■ વિશેષ, ગોપાળાનંદ સ્વામીએ, દેહ મૂકતી વખતે પોતાના હેતવાળા હરિભક્તો બોટાદના શિવલાલભાઈ તથા વસોના અમીન વાઘજીભાઈ તથા મહુવાના પ્રાગજીભાઈ ભગત તથા શામજીભાઈ તથા મનજી ઠક્કર તથા જાગા ભગત તથા ઉમરેઠના હરિકૃષ્ણ ભટ્ટ, આણંદના જીભાઈ શેલત તથા ખંભાતના સદાશિવ તથા સારંગપુરના જસોગોર વગેરેને પોતે ખાસ સ્વામીનો મહિમા કહીને સમાગમ કરવા ભલામણ કરી હતી. તેમાં શિવલાલભાઈએ સ્વામીને પૂછ્યું કે “સ્વામી ! તમો ઉદાસ થયા તે અમારે કેમ કરવું ?” ત્યારે ગોપાળસ્વામી કહે, “તારે શું કરવું છે ? વે’વાર કરવો છે કે કલ્યાણ શીખવું છે ? જો વે’વાર શીખવો હોય તો (સુંદરિયાણાના) પૂજા શેઠને પૂછશો ને જો કલ્યાણ ને વે’વાર શીખવાં હોય તો ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના જેવો વે’વાર કોઈને આવડતો નથી, ને તેમના જેવું કલ્યાણ કરતાં કોઈને આવડતું નથી. તો આપ જૂનાગઢ જશો ને સ્વામીનો સમાગમ કરશો.”

■ ગોપાળાનંદ સ્વામી સંવત ૧૮૦૮ના વૈશાખ સુદ ૫ ને દિવસે, દેહ મૂકવા અગાઉ બે દિવસ, વડોદરાના હરિજનો આવ્યા ને તેમણે સ્વામી ખુશીમાં હતા તેથી સ્તુતિ કરી, ત્યારે સ્વામી કહે, “કોણ છો ?” તો કહે, “અમો વડોદરાના હરિજનો છીએ. માટે અમારા વડોદરા તરફ દૃષ્ટિ રાખજો.” તો સ્વામી કહે, “આ ટાણે વડોદરા ? વડોદરા સામી કંઈ દૃષ્ટિ હોય ? આ ટાણે તો અક્ષરધામ(માં મહારાજ) સામી વૃત્તિ હોય કે જૂનાગઢના જોગી અક્ષરધામ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી બિરાજે છે તે સામી નજર હોય.” એ વખતે શિવલાલભાઈ પોતે બેઠા હતા. તેમણે ખાસ નવની સાલમાં (સં. ૧૮૦૮) જૂનાગઢ આવ્યા ત્યારે કહે કે “વરતાલમાં સાતસો સાધુમાં

ન દોરવાયો, ૧૨૫ સાધુની ગઢડાની ઓરડીઓ છે છતાં ગોપાળાનંદ સ્વામીના આગ્રહથી ને સ્વામીએ કહેલું તેથી હું અત્રે જૂનાગઢ, સ્વામી પાસે આવું છું.” એમ જાગા ભગત વગેરે પાસે કહેલું હતું.

■ વિશેષમાં, રઘુવીરજી મહારાજે સંવત ૧૮૧૧ની સાલમાં (વરતાલમાં) છાવણી કરી ત્યારે સ્વામીને જૂનાગઢથી વરતાલ તેડાવ્યા ને સાત માસ સુધી બંને દેશના સાધુ-હરિજનો ભેગા થયા ને સ્વામી પાસે અદ્ભુત શ્રીજીમહારાજની વાતો કરાવી. તે વખતે જૂનાગઢમાં સ્વામીના મુખ્ય શિષ્ય રામદાસભાઈ તથા સાધુ માધવદાસજીએ સ્વામીની હાજરી નહોતી તે વખતે તમામ જૂનાગઢના સાધુ, પાળા, હરિજનોને પાંચની સાલમાં ગોપાળાનંદ સ્વામીએ સભામાં, ભાદરાના હરિજનો પાસે સ્વામીના અક્ષરપણાની વાતો મહારાજની કહેલી, તે કહીને (અર્થાત્) પોતે સ્વામીનું અક્ષરપણું સમજાવેલું, તે સ્વામીની પુષ્ટિ વિના દબાઈ ગયેલું. તે વાત ઉપરના બંને સાધુઓએ પ્રવર્તાવી ત્યારથી સત્સંગમાં વાત પ્રસિદ્ધ થઈ તે ધીરે ધીરે સોળની સાલ સુધીમાં વરતાલ, ગઢડા વગેરેમાં પ્રવર્તી, પરંતુ સ્વામી પોતે પુષ્ટિ ન કરે તેથી જોઈએ તેવી પ્રવૃત્તિ થઈ ન હતી.

■ સંવત ૧૮૧૨ની સાલમાં રઘુવીરજી મહારાજ આણંદમાં સ્વામી પાસે ખાનગી કહે, “સર્વ સાધુ-સત્સંગી (મને) ફરી લગ્ન કરવા આગ્રહ કરે છે, ત્યારે મારે કેમ કરવું ?” તો સ્વામી કહે, “આપનો શો વિચાર છે ?” તો કહે, “મારો તો વિચાર નથી, પણ દેહના ભાવથી સંકલ્પ-વિકલ્પ રહે.” તો સ્વામી કહે, “આપ જૂનાગઢ પધારો ને વાતો સાંભળો ને સમાગમ કરો તો ગ્રંથિ ગળી જશે ને ગુણાતીત સ્થિતિ થશે.” ત્યારથી રઘુવીરજી મહારાજ સાત વર્ષ એટલે ૧૮૧૮ની સાલ સુધી દર વર્ષે જૂનાગઢ જઈને સ્વામીનો સમાગમ કરી સર્વોપરી સ્વામી ને મહારાજનો મહિમા સમજીને પોતે ઉઘાડે છોગે સત્તરની સાલમાં સર્વને સ્વામીની નિષ્ઠાની વાતો કહેવી શરૂ કરી, ને સ્વામી જૂનાગઢમાં બોલ્યા કે આખા વરતાલમાં એક રઘુવીરજી (મહારાજ)એ મને ઓળખ્યો.

વિશેષમાં કો.ગોરધનભાઈને મેં ખાનગી પૂછેલું કે આપ તથા બીજા કેટલાક ‘સ્વામી અક્ષર છે’ તેમાં (તે વાતમાં) વિરુદ્ધ છો. પણ રઘુવીરજી મહારાજ સમાગમ કરવા જતા હતા તે (સ્વામીને અક્ષર) સમજ્યા હતા કે નહિ ? ત્યારે ખાસ કોઠારીએ કહ્યું કે પ્રથમ જતા હતા, ત્યારે તો નક્કી ન બોલતા. પણ સત્તરની સાલે (સં. ૧૮૧૭) ગયા ત્યારે સ્વામીરૂપ થઈ ગયા હતા ને સ્વામી અક્ષર છે એમ જાણતા હતા; તે હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક આપને જણાવું છું.

વિ. મને ખોટી વાત ગોઠવણી કરીને બીજાને સમજાવી સ્વાર્થ સાધવો એવું આવડતું નથી. ને અસત્યમાં ઘણું પાપ છે. ભાગવતમાં લખ્યું છે કે ‘નાસત્યાત્ પરં પાપં’ વળી, પૃથ્વીએ કહ્યું કે બધા પાપી પુરુષોનો ભાર હું સહન કરી શકું છું, પણ અસત્ય બોલનારનો ભાર સહન કરી શકતી નથી. મારે કોઈ પ્રકારે અસત્ય વાતમાં દુરાગ્રહ કરવો હોય નહિ. માટે ખાસ મારો વિશ્વાસ હોય ને સાચાબોલો, પ્રામાણિક પુરુષ હોઉં એમ માનતા હો તો ઉપરની વાત સાચી માની ખરા અંતઃકરણથી સ્વામી અનાદિ અક્ષર છે તે વાતની નિષ્ઠા કરશો. ને શ્રીજીમહારાજ પૂર્ણપુરુષોત્તમ ભગવાન છે તે વાત ખચીત માનજો, ને પ્રાગજીભગત તથા જાગા સ્વામી પરમ એકાંતિક સત્પુરુષ છે ને સ્વામીના કૃપાપાત્ર છે અને તે દ્વારા જ અક્ષરપુરુષોત્તમની નિષ્ઠા પ્રવર્તી છે, એમ જાણશો. ને અત્યારે તન, મન, ધનથી સત્સંગની સેવા કરશો. ને સત્સંગ વૃદ્ધિ પામે તેમાં તત્પર થઈને મંડશો. આવો અલૌકિક વખત પછી મળશે નહિ.મારે તો ખરી વાત કહેવી એ મારી ફરજ છે. તેથી આપ સર્વ મંડળને ખાસ જાણવા સારુ ઉપરની વાતો લખી છે તેમાં એક પણ શબ્દ અસત્ય કે સંદેહ પડતો નથી.

એ જ. દા. પોતાના...

(લી. શાસ્ત્રી યજ્ઞપુરુષદાસ : ૨/૩૭૩)

● ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ : ઐતિહાસિક પુરાવાને આધારે

જેમ અક્ષરની વાત નવી નથી, તેમજ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષર છે એ વાત પણ નવી નથી. આ એક નક્કર હકીકત છે, પરંતુ ઉપજાવી કાઢેલી કોઈ દંતકથા નથી. શ્રીજીમહારાજે પોતે જ તથા સદ્ગુરુ ગોપાળાનંદ સ્વામી આદિક અનેક પરમહંસો-સંતો-હરિભક્તોએ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષર છે એવી વાતનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. તેથી શ્રીજીમહારાજના વખતમાં અને ત્યાર પછી પણ આ વાતનું પ્રવર્તન સંપ્રદાયમાં થતું રહ્યું છે. શાસ્ત્રીજી મહારાજે અક્ષર-પુરુષોત્તમનાં મંદિરો કર્યાં તે પહેલાં અને તે પછી પણ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ છે તે વાત સંપ્રદાય - સત્સંગમાં પ્રસિદ્ધ હતી અને આજે પણ છે, જેની પ્રતીતિ અને સાબિતી માટે આજે પણ કેટલાક ઐતિહાસિક પુરાવાઓ મોજૂદ છે. જેમ કે,

◆ જેતપુરમાં જ્યાં શ્રીજીમહારાજનો પટ્ટાભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો ત્યાંના શિખરબદ્ધ જૂના મંદિરમાં સુખશય્યામાં ચાંદીના ઉપાડની ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અને મહારાજની યુગલમૂર્તિ છે, જેમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની મૂર્તિ નીચે

મૂળ અક્ષરમૂર્તિ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અને મહારાજની મૂર્તિ નીચે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સહજાનંદ સ્વામી લખેલું છે.

◆ ગોંડલમાં વરતાલ તાબાના જૂના મંદિરના જૂના સભામંડપના આરસના સિંહાસનમાં (જે સ્થળે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ દેહત્યાગ કર્યો હતો) અક્ષર-પુરુષોત્તમ એટલે કે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અને મહારાજની મૂર્તિઓ હતી. એમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની મૂર્તિ નીચે અક્ષરમૂર્તિ એમ લખાણ હતું.

◆ વળી, આ સભામંડપમાં આ સ્થળે આ પ્રકારનું લખાણ હતું :

‘શ્રીસ્વામિનારાયણાય નમઃ

આ સ્થળે જૂનાગઢના મહંત અનાદિ અક્ષરમૂર્તિ સદ્ગુરુ શ્રીગુણાતીતાનંદ સ્વામી ઠાકોરજીની સન્મુખ સ્વસ્તિકાસને બેસી સ્વતંત્ર થકા સંવત ૧૮૨૩ના આસો સુદિ ૧૨ને બુધવારે રાતના બાર ઉપર પોણી કલાકે અંતર્ધાન થયા હતા.’

હાલ જૂના સભામંડપના સ્થાને નવો સભામંડપ બનાવ્યો છે, તેમાં પણ ઉપરોક્ત મૂર્તિઓ તથા ઉપરોક્ત લખાણ જોવા મળે છે.

◆ ગોંડલમાં સ્વામીશ્રી અંતસમયે જે થાંભલાને ઓઠીંગણ દઈને બેઠા હતા તે થાંભલો આજે પણ જૂના મંદિરમાં છે. તે થાંભલામાં પણ આ પ્રમાણે લખાણ છે :

‘અક્ષરમૂર્તિ સદ્ગુરુ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી આ થાંભલાને ઓઠીંગણ દઈને સં. ૧૮૨૩ના આસો સુદ ૧૩...’

◆ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના દેહનો જ્યાં અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો, તે વાડીમાં ગોંડલનાં તે વખતનાં રાજમાતા મોંઘીબાએ દેરી ચણાવી તે પર મહારાજનાં પ્રસાદીનાં ચરણારવિંદ પધરાવ્યાં છે. આ દેરી તે વખતથી એટલે કે શાસ્ત્રીજી મહારાજે તે ઉપર મંદિર કર્યું તે પહેલાં પણ વર્ષોથી ‘અક્ષરદેરી’ તરીકે જ સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ છે. અહીં એ બાબતનું ધ્યાન દોરવું ઘટે કે સદ્ગુરુ ગોપાળાનંદ સ્વામી, સદ્ગુરુ નિત્યાનંદ સ્વામી, સદ્ગુરુ મુક્તાનંદ સ્વામી વગેરે અનેક પરમહંસોના જ્યાં અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવેલા તે તે સ્થળે છત્રીઓ કે ઓટાઓ છે, પણ એમાંથી કોઈ સ્થાન ‘અક્ષરદેરી’ તરીકે પ્રસિદ્ધ નથી, ફક્ત ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના અગ્નિસંસ્કારનું સ્થાન ‘અક્ષરદેરી’ તરીકે સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ છે.

વળી, સં. ૧૮૨૩થી લગભગ ૬૫ વર્ષ સુધી એ દેરી અને તેની આજુ-બાજુની જગ્યા, જે એક સુંદર વાડી હતી, તેનો વહીવટ વરતાલ તાબાનું ગોંડલનું સ્વામિનારાયણ મંદિર કરતું હતું. તે મંદિરના આ વર્ષોના હિસાબના

ચોપડાઓમાં પણ આ વાડીના ખર્ચનો ઉલ્લેખ ‘અક્ષરવાડી’ના ખર્ચ તરીકે છે.

◆ વરતાલ તાબાના જૂનાગઢ મંદિરના જૂના સભામંડપમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની તૈલરંગી (ઓઈલ પેઈન્ટ) ભવ્ય ચિત્રપ્રતિમા નીચે ‘અનાદિ મૂળ અક્ષરમૂર્તિ શ્રીગુણાતીતાનંદ સ્વામી’ લખેલું હતું. (જોકે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ બંધાવેલો મહાપ્રસાદીનો જૂનો સભામંડપ સં. ૨૦૨૭ કારતક વદ ૮, તા. ૨૨-૧૧-૧૯૭૦ના રોજ ભસ્મીભૂત થતાં આ મૂર્તિ હવે રહી નથી. પરંતુ જ્યાં સુધી એ સભામંડપ હતો, ત્યાં સુધી એ મૂર્તિ અને એ લખાણ હતાં.) નવા સભામંડપમાં ઠાકોરજીના સિંહાસન પાસે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની જે છબી છે તેની નીચે પણ ‘અક્ષરમૂર્તિ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી’ એ પ્રકારનું લખાણ છે.

◆ જૂનાગઢના સદ્ગુરુ બાલમુકુંદદાસજી, સદ્ગુરુ નારાયણદાસજી, સદ્ગુરુ કૃષ્ણચરણદાસજી અને અન્ય સંતોએ જૂનાગઢ - સોરઠ દેશમાં વરતાલ તાબાનાં રાજકોટ, ગોંડલ, જેતપુર, પિપલાણા, વંથળી, પંચાળા, ધોરાજી, ઉપલેટા, માણાવદર, ઊના, અમરેલી, કુંકાવાવ, મોટા ગોખરવાળા, નાના ગોખરવાળા, બગસરા, વેરાવળ, અગતરાઈ, ભાયાવદર, પીઠવાજાળ, મેવાસા વગેરે અનેક ગામોમાં હરિમંદિરોમાં અક્ષરપુરુષોત્તમની પટમૂર્તિઓ (ચિત્રપ્રતિમાઓ) પધરાવી છે અને દરેક જગ્યાએ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના નામ આગળ ‘અનાદિ મૂળ અક્ષર’ એવા શબ્દો લખેલા છે.

◆ જૂનાગઢ મંદિરમાં નવા સભામંડપમાં (જૂના સભામંડપમાં જ્યાં સ્વામીનું આસન હતું ત્યાં) આરસની દેરી બનાવી ચરણારવિંદ પધરાવી આ પ્રમાણે લેખ લખેલો છે :

‘પ્રસાદીની જૂની ધર્મશાળામાં આ સ્થળે અનાદિ મૂળ અક્ષરમૂર્તિ સદ્ગુરુ શ્રીગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ ૪૦ વર્ષ બિરાજી કથાવાર્તા કરી હતી.’

◆ વળી, જૂનાગઢના આ નવા સભામંડપમાં નીચે પ્રમાણેનો એક લેખ છે :
‘શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાન સત્ય છે.

શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ દેવ દેશમાં આવેલા જૂનાગઢમાં શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાને પોતાની હયાતીમાં મંદિર કરાવી શ્રીરાધારમણ દેવની પ્રતિષ્ઠા સ્વહસ્તે કરેલી અને મૂળ અક્ષરમૂર્તિ સદ્ગુરુ શ્રીગુણાતીતાનંદ સ્વામીને મંદિરના આદિ મહંત તરીકે નીમ્યા અને સ્વામીશ્રીએ મંદિરની જગ્યામાં સભામંડપ, ધર્મશાળા વગેરે બાંધકામ કરાવેલું.’

◆ આ સિવાય સિંહાસનની બાજુમાં સ્વામી સ્નાન કરતા તે પ્રસાદીની

ચોકડી, પ્રદક્ષિણામાં આરસની છત્રીમાં વગેરે અનેક પ્રસાદીનાં સ્થાનોએ સ્વામીનો ‘મૂળ અક્ષર’ તરીકે ઉલ્લેખ કરી લેખો કોતરેલા છે.

તદુપરાંત જૂનાગઢ મંદિર તથા તેના તાબામાં આવેલાં અમરેલી, ભગસરા, ઊના વગેરે અનેક હરિમંદિરોમાં જ્યાં જ્યાં અને જે જે લેખોમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનો ઉલ્લેખ છે ત્યાં ‘અનાદિ મૂળ અક્ષર’ શબ્દો એમના નામની આગળ લેખોમાં કોતરેલા જ છે.

આ રીતે ઐતિહાસિક સંદર્ભો^{૧૩} પણ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ છે એની પ્રતીતિ કરાવે છે. પૃથ્વી પર પ્રગટ થયેલા અને ભગવાન સ્વામિનારાયણે તેની ‘ગુણાતીતાનંદ સ્વામી’ રૂપે કરાવેલી ઓળખાણનો ઇતિહાસ કાંઈ યુગ-પુરાણો નથી, પરંતુ ખૂબ જ નજીકનો છે.

જેમણે પૃથ્વી ઉપર પ્રગટ થયેલા આ અક્ષરબ્રહ્મનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરેલાં, અને જેમણે ભગવાન સ્વામિનારાયણ થકી આ અક્ષરબ્રહ્મની ઓળખાણ સાક્ષાત્ કાનોકાન સાંભળેલી, તેમણે પોતાના યોગમાં આવેલા સંતો-હરિભક્તોને પણ આ વાત જણાવેલી. કેટલાકે તો એ સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના સંબંધે પોતાની બ્રાહ્મી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવારૂપ પોતાના અનુભવથી એમની સૌને ઓળખાણ કરાવેલી. ખૂબ જ નજીકના ભૂતકાળમાં બનેલા આ પ્રસંગોના સાક્ષીઓએ આ વાત સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ કરી. શરૂશરૂમાં અક્ષરબ્રહ્મનો ઉદ્ઘોષ કરવાનું કામ ખૂબ જ કઠિન હતું, છતાં બ્રહ્મસ્વરૂપ ભગતજી મહારાજે અનેક અપમાનો વેઠીને ગુણાતીતાનંદ સ્વામી સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મ છે એ વાતનો જોરશોરથી ઉદ્ઘોષ કર્યો. બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રીજી મહારાજે અનંત પ્રકારનાં કષ્ટો વેઠીને અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની મૂર્તિ શિખરબદ્ધ મંદિરોના મધ્ય ખંડમાં પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન સ્વામિનારાયણની બાજુમાં પ્રતિષ્ઠિત કરી. બ્રહ્મસ્વરૂપ યોગીજી મહારાજ અને પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રમુખસ્વામી મહારાજે વિશ્વભરનાં સેંકડો મંદિરોમાં અક્ષરપુરુષોત્તમની મૂર્તિઓ પધરાવીને નવખંડ ધરતીમાં અક્ષરપુરુષોત્તમનું જ્ઞાન ગાજતું અને ગુંજતું કર્યું છે. તેથી આજે તો નવખંડ ધરતીમાં એ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી જ સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મનો અવતાર છે.

૧૩. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના અક્ષરબ્રહ્મપણાના અમૂલ્ય ઐતિહાસિક સ્મૃતિચિહ્નો (ચિત્ર-પ્રતિમાઓ અને શિલાલેખો) બહુરંગી તથા શ્વેતશ્યામ છબીઓ, વચ. ૨૯. ભાગ-૩ના પરિશિષ્ટ-૧માં મૂકવામાં આવી છે.

૪. ઈશ્વર

૪.૧ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ

શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શનમાં ત્રીજું નિત્ય તત્ત્વ ઈશ્વર છે. અન્ય ચાર તત્ત્વો (પરબ્રહ્મ, અક્ષરબ્રહ્મ, જીવ અને માયા)ની જેમ આ પણ વાસ્તવિક અને સ્વાભાવિક તત્ત્વ છે, પરંતુ વ્યાવહારિક ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ કલ્પેલું કોઈક ઔપાધિક તત્ત્વ નથી. આ તત્ત્વ અનાદિ અને અનંત છે અર્થાત્ તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી કે તેનો નાશ પણ થતો નથી.(વચ. પ્ર. ૭, અં. ૧૦) જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ કે પ્રલય અવસ્થામાં અથવા તો ઈશ્વરની પોતાની બદ્ધ કે મુક્ત સ્થિતિમાં પણ તેનું અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વ હંમેશાં જળવાઈ જ રહે છે.

પ્રલયકાળે પોતપોતાના અવ્યાકૃત(અનાદિ માયારૂપ) દેહથી યુક્ત થકા માયામાં લીન હોય છે. ભગવાનની ઈચ્છાથી સૃષ્ટિકાળે જગતના સર્જનાદિક કાર્યમાં કાર્યરત થાય છે.(વચ. અં. ૧૦) આ રીતે જ્યાં સુધી ઈશ્વરો માયાથી મુક્ત નથી થતા ત્યાં સુધી જગતના ઉત્પત્ત્યાદિક કાર્યમાં ભગવાનના સંકલ્પથી જોડાય છે, માયામાં લીન થાય છે અને પુનઃ કાર્યમાં જોડાય છે.(વચ. મ. ૩૧)

જ્યારે અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્ સંબંધથી ઈશ્વરો માયાના ભાવથી મુક્ત થાય છે ત્યારે અક્ષરધામમાં અક્ષરમુક્તની પંક્તિમાં ભળીને પુરુષોત્તમ નારાયણના સાંનિધ્યમાં પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણના દર્શનસુખમાં જ નિમગ્ન રહે છે. આમ, ઈશ્વરનું વ્યક્તિગત અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વ તો કોઈ પણ અવસ્થામાં અનાદિ, અનંત અર્થાત્ નિત્ય(શાશ્વત) રહે છે.

ઈશ્વરો સ્વરૂપ સ્વભાવે કરીને તો શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, સત્તારૂપ, જ્ઞાનરૂપ, સુખરૂપ, અમાયિક, ત્રિવિધ ગુણોથી પર તથા સચ્ચિદાનંદરૂપ છે; પરંતુ તેઓ અનાદિ મહામાયાથી વેષ્ટિત હોવાને લીધે તેમને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થતો નથી. જ્યારે તેઓ માયાના ભાવથી મુકાય છે ત્યારે જ તેમને પોતાના સ્વરૂપનો યથાર્થ અનુભવ થાય છે.

૪.૧.૧ ઈશ્વરનું અન્વય-વ્યતિરેકપણું

ભગવાન સ્વામિનારાયણ ઈશ્વરના અન્વય અને વ્યતિરેક સ્વરૂપની સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે કે ઈશ્વરને પોતાના વિરાટ, સૂત્રાત્મા અને અવ્યાકૃત આ ત્રણ દેહમાં વ્યાપકપણે કહેવા તે તેમનું અન્વય સ્વરૂપ છે, જ્યારે ત્રણ દેહથી પૃથક્ સત્તામાત્ર સચ્ચિદાનંદપણે કહેવા તે તેમનું વ્યતિરેક સ્વરૂપ છે.

(વચ. પ્ર. ૭, સા. ૫)

૪.૨ ઈશ્વરો અને જીવો વચ્ચેનો ભેદ

આ ઈશ્વરો સ્વરૂપ સ્વભાવે કરીને તો જીવની જેમ જ સચ્ચિદાનંદમય, નિત્ય, અજર, અવિનાશી, અવિકારી, શુદ્ધ, ચૈતન્યસ્વરૂપ અને ચૈતન્યવાન (ચેતન) તત્ત્વ છે; તથા જીવની જેમ જ તે અનાદિ કાળથી માયાવેષ્ટિત અર્થાત્ માયાથી બદ્ધ છે; તેમ છતાં જીવ અને ઈશ્વર વચ્ચે ખદ્યોત - તારા જેટલો ભેદ છે. ઈશ્વરનાં સત્તા, સામર્થ્ય, દેહની આવરદા અને જ્ઞાન જીવની અપેક્ષાએ ઘણાં વિશેષ છે, તેથી તે જીવથી ભિન્ન અને પર છે.

જીવ અને ઈશ્વર વચ્ચેના ભેદની સ્પષ્ટતા કરતાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ વચ. પં. ૨માં કહે છે, “ઈશ્વરના દેહમાં જે પંચભૂત રહ્યાં છે, તેની મહાભૂત એવી સંજ્ઞા છે ને તે ભૂત સર્વ જીવોના દેહોને ધારી રહ્યાં છે અને જીવના દેહમાં જે પંચભૂત છે તે અલ્પ છે, બીજાને ધારવાને સમર્થ નથી. અને જીવ છે તે અલ્પજ્ઞ છે ને ઈશ્વર છે તે સર્વજ્ઞ છે. એવી રીતે યુક્તિ શીખીને જીવ-ઈશ્વરને વિશે સમપણું ન સમજવું.”

ઈશ્વરની આવરદા જીવની અપેક્ષાએ ઘણી વધારે છે. જીવ અલ્પજ્ઞ છે, જ્યારે ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે અર્થાત્ ઈશ્વરની જ્ઞાતૃત્વશક્તિ પોતાના દેહ ઉપરાંત જે બ્રહ્માંડનું કાર્ય તેને સોંપાયું હોય તે બ્રહ્માંડમાં વ્યાપક છે. તેમ છતાં ઈશ્વરો પણ માયાથી બદ્ધ હોવાને લીધે તેમની જ્ઞાતૃત્વશક્તિ સીમિત તો છે જ. ઈશ્વરો પોતાના પ્રશાસન હેઠળના બ્રહ્માંડમાં જેવો દેહ ધારણ કરવો હોય તેવો દેહ ધારણ કરીને પ્રકટ થઈ શકવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. સામાન્યતઃ આવા પ્રકારનું સામર્થ્ય જીવમાં નથી.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે જીવો અને ઈશ્વરો વચ્ચેનો ભેદ વચ. સા. ૬માં જે રીતે નિરૂપ્યો છે તેને ટૂંકમાં આ રીતે રજૂ કરી શકાય :

		સત્ત્વપ્રધાન	રજસપ્રધાન	તમસપ્રધાન
દેહ	જીવ	સ્થૂળ	સૂક્ષ્મ	કારણ
	ઈશ્વર	વિરાટ	સૂત્રાત્મા	અવ્યાકૃત
અવસ્થા	જીવ	જાગ્રત	સ્વપ્ન	સુષુપ્તિ
	ઈશ્વર	સ્થિતિ	ઉત્પત્તિ	પ્રલય
સંજ્ઞા	જીવ	વિશ્વાભિમાની	તૈજસાભિમાની	પ્રાજ્ઞાભિમાની
	ઈશ્વર	વૈરાજ(વૈશ્વાનર)	હિરણ્યગર્ભ	ઈશ્વર

૪.૩ ઈશ્વર અંતર્ગત કોણ કોણ ?

વય. મ. ૨૧, ૩૧ તથા સત્સંગિજીવન(૧/૧૨/૩૨), વાસુદેવ માહાત્મ્ય (૨૪/૭૦, ૭૧)ના આધારે કહી શકાય કે દરેક બ્રહ્માંડના બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, વૈરાજપુરુષ, અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ તથા પ્રધાનપુરુષ ઈશ્વર ચૈતન્ય છે. વળી, કૃષ્ણનારાયણ, લક્ષ્મીનારાયણ, વાસુદેવનારાયણ, નરનારાયણ તથા વિરાટપુરુષ દ્વારા થતા સર્વે અવતારોનાં ચૈતન્યો પણ ઈશ્વર કોટિનાં છે. તદુપરાંત, સાત્ત્વિક અહંકારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ઇન્દ્રિયો-અંતઃકરણના દેવતાઓ પણ ઈશ્વરકોટિનાં ચૈતન્યો છે.

બ્રહ્માંડનાં અવયવરૂપ તત્ત્વોના અભિમાની આ દેવો ઈશ્વર છે, જ્યારે બ્રહ્માના માનસપુત્રોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવતાઓ જીવકોટિનાં ચૈતન્યો છે. (ભલે કદાચ નામ સમાન હોય છતાં પણ.)

સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જીવની જેમ ઈશ્વરો પણ અસંખ્યાત અર્થાત્ અનંત-અપાર છે. બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશથી લઈને પ્રધાનપતિ પુરુષ પર્યંત જે ઈશ્વર સંજ્ઞિત ચૈતન્યો છે તે સર્વે સ્વરૂપ સ્વભાવે કરીને સમાન હોવા છતાં માયાના અધિક-ન્યૂન આવરણભેદને લીધે તેમાં ઉત્તરોત્તર વિશેષ ગુણ, શક્તિ, ઐશ્વર્ય અને સર્વજ્ઞપણું અભિવ્યક્ત થાય છે.

આ ઈશ્વરોમાં જે કાંઈ સત્તા, ઐશ્વર્ય, સામર્થ્ય, કર્તૃત્વ અને સર્વજ્ઞત્વાદિક ગુણો છે; તે સર્વે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણને આધીન છે. તેઓ જીવ કરતાં વિશેષ સમર્થ હોવા છતાં અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ આગળ તો અતિ અસમર્થ છે.

ઈશ્વરોનું આયુષ્ય દરેક બ્રહ્માંડના આયુષ્ય(દ્વિપરાર્ધકાળ) જેટલું હોય છે. પ્રત્યેક બ્રહ્માંડના પ્રાકૃત પ્રલય વખતે ઈશ્વરોનું આયુષ્ય પૂરું થતાં સર્વે ઈશ્વરો

સ્થૂળદેહનો ત્યાગ કરીને અવ્યાકૃત શરીર સાથે મહામાયામાં લીન થઈ જાય છે. પુનઃ સૃષ્ટિ સમયે ઉત્પન્ન થઈને સૃષ્ટિકાર્યમાં જોડાય છે.

ઈશ્વરો પોતાના આત્યંતિક કલ્યાણ માટે પૃથ્વી પર જન્મ લઈ બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મના સંગે માયાપર થઈ બ્રાહ્મી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને અક્ષરમુક્તની પંક્તિમાં ભળે છે. જ્યાં સુધી ઈશ્વરોનું આત્યંતિક કલ્યાણ ન થાય ત્યાં સુધી જીવોની જેમ ઈશ્વરનું પણ આ સૃષ્ટિમાં આવાગમન ચાલુ રહે છે.(વચ. મ. ૩૧)

૫.

જીવ

૫.૧ જીવનું સ્વરૂપ અને તેના ગુણધર્મો

શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શનના તત્ત્વપંચકમાં ચોથું નિત્ય તત્ત્વ જીવ છે. તે અન્ય ચાર તત્ત્વો પરબ્રહ્મ, અક્ષરબ્રહ્મ, ઈશ્વર અને માયાથી તદ્દન ભિન્ન છે. તેનો આ ભેદ કોઈ પણ અવસ્થામાં જળવાઈ રહે છે, કારણ કે તે સ્વરૂપતઃ વાસ્તવિક અને નિત્ય એવું સત તત્ત્વ છે. તે અનાદિ છે એટલે કે તેની કદી ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેમ જ તે અનંત છે એટલે કે તેનો કદાપિ નાશ થતો નથી. આમ, તે અજ, અજર, અમર, અવિનાશી અર્થાત્ શાશ્વત યા નિત્ય તત્ત્વ છે.

જીવનું આવું સ્વરૂપ સંક્ષિપ્તમાં નિરૂપતાં શ્રીજમહારાજ શિક્ષાપત્રીમાં કહે છે :

હૃત્સ્થોઽણુસૂક્ષ્મશ્ચિદ્રૂપો જ્ઞાતા વ્યાપ્યાખિલાં તનુમ્ ।

જ્ઞાનશક્ત્યા સ્થિતો જીવો જ્ઞેયોઽચ્છેદ્યાદિલક્ષણઃ ॥

અર્થ : એ જીવ છે તે હૃદયને વિશે રહ્યો છે ને અણુ સરખો સૂક્ષ્મ છે, ને ચૈતન્યરૂપ છે(સ્વતઃ જ્ઞાનસ્વરૂપ), ને જાણનારો છે(જ્ઞાનવાન, જ્ઞાનાશ્રય, જ્ઞાતા), અને પોતાની જ્ઞાનશક્તિએ કરીને નખથી શિખા પર્યંત પોતાના સમગ્ર દેહ પ્રત્યે વ્યાપી રહ્યો છે. અચ્છેદ, અભેદ, અજર, અમર(અવિનાશી) ઇત્યાદિક જીવનાં લક્ષણ છે.

(શિક્ષાપત્રી : ૧૦૫)

શ્રીજમહારાજે વચનામૃતમાં જીવના સ્વરૂપ વિશે જે વાત કરી છે તેના ભાવાર્થ રૂપે અહીં જીવનું સ્વરૂપ સમજાવે :

જીવાત્મા સ્વરૂપ સ્વભાવે કરીને —

- અચ્છેદ, અભેદ, અજર, અમર, અવિનાશી છે. (વચ. સા. ૧૨; લો. ૧૭)
- શુદ્ધ, નિર્વિકારી, ગુણાતીત છે. (વચ. સા. ૧, ૮)
- સચ્ચિદાનંદ છે. (વચ. પ્ર. ૭૩)
- આનંદરૂપ-સુખરૂપ છે. (વચ. સા. ૧, લો. ૧૦)
- જ્ઞાનરૂપ, ચૈતન્યરૂપ છે. (વચ. સા. ૧૨, મ. ૬૬)

- ચેતન છે. (વચ. લો. ૧૦, પં. ૩)
- પ્રકાશરૂપ, પ્રકાશમાન અને તેજસ્વી છે. (વચ. પ્ર. ૨૦, અં. ૪, ૩૯)
- અલિંગ, અરૂપ છે. (વચ. પં. ૩)
- ત્રણ અવસ્થા અને ત્રણ દેહથી પર, ભિન્ન છે. (વચ. પ્ર. ૨૩)
- માયાના ત્રણ ગુણ, દશ ઇન્દ્રિયો, દશ પ્રાણ, ચાર અંતઃકરણ, પંચભૂત, પંચવિષય અને ચૌદ ઇન્દ્રિયોના દેવતા એ સર્વે માયિક ઉપાધિ અને આવરણથી રહિત સત્તામાત્ર છે. (વચ. મ. ૪૫, ૫૭)
- પુરુષ પણ નથી, સ્ત્રી પણ નથી, પરંતુ સત્તામાત્ર ચૈતન્ય છે. (વચ. અં. ૨૨)
- બ્રાહ્મણ નથી, ક્ષત્રિય નથી, કણ્ઠવી નથી, કોઈનો દીકરો નથી, કોઈનો બાપ નથી. એની કોઈ જાત નથી, નાત નથી. (વચ. અં. ૩૯)
- અનાદિ અજ્ઞાન માયારૂપ કારણદેહથી યુક્ત છે. (વચ. સા. ૧૧, મ. ૬૬, વ. ૬)

આ રીતે જીવનું સ્વરૂપ અને તેના સ્વાભાવિક ગુણો વિશે પ્રાથમિક જાણકારી મેળવ્યા પછી હવે એમાંથી કેટલાક ગુણો વિશે વિશેષ સમજવા પ્રયત્ન કરીશું.

૫.૧.૧ જીવ : દેહ-ઇન્દ્રિય-અંતઃકરણાદિકથી ભિન્ન તત્ત્વ

‘હું’ શબ્દ જીવનો વાચક છે, તેથી વ્યક્તિ જ્યારે પોતાના માટે ‘હું’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે ત્યારે જીવનો જ નિર્દેશ થાય છે. પોતાના જીવ સિવાયના બીજા કોઈ પણ પદાર્થ, વસ્તુ કે વ્યક્તિ માટે ‘હું’ શબ્દ વાપરી શકાય નહિ. તેથી જેમ ઘર, પુસ્તક વગેરે માટે ‘હું ઘર હું’, ‘હું પુસ્તક હું’ એવો શબ્દપ્રયોગ થઈ શકે નહિ; એવી જ રીતે જીવથી જુદાં એવાં દેહ, ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ માટે પણ ‘તે હું હું’ એવો શબ્દપ્રયોગ થઈ શકે નહિ. છતાં દેહાદિકથી આત્મા ભિન્ન છે એવું જ્ઞાન ન હોવાથી શરીરાદિક સાથેના તાદાત્મ્યને લીધે, ‘હું પાતળો છું, સ્થૂળ છું, બીમાર છું, આંધળો છું, બહેરો છું’, એવો શાબ્દિક વ્યવહાર કરીએ છીએ. જ્યારે આપણે ‘આ મારું ઘર છે’ એવું બોલીએ છીએ ત્યારે આપણે પોતાને ઘરથી જુદા જ સમજીએ છીએ; એવી જ રીતે આપણે જ્યારે કહીએ છીએ કે આ દેહ, ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ મારાં છે, ત્યારે આપણે(આત્મા) દેહાદિકથી ભિન્ન જ છીએ.

શ્રીજમહારાજ દેહાદિકથી ભિન્ન એવા જીવનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કહે છે :

પ્ર. ૨૧ – “દેહ, ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ, દેવતા, વિષય એ સર્વેથી પોતાનું સ્વરૂપ જુદું સમજવું.... આ દેહને તો પોતાનું સ્વરૂપ માનવું જ નહિ.”

વ. ૮ – “સાંખ્યશાસ્ત્રની રીતે કરી સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ને કારણ દેહ એ ત્રણ દેહથી પોતાનું સ્વરૂપ ન્યારું જાણીને...”

આ રીતે જીવ સ્વરૂપ સ્વભાવે કરીને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહથી ભિન્ન અને વિલક્ષણ હોવા છતાં અજ્ઞાનને લીધે પોતાને દેહાદિકરૂપ માને છે. મહારાજ કહે છે :

મ. ૨ – “અજ્ઞાને કરીને જીવ ઇન્દ્રિયો-અંતઃકરણને પોતાનું રૂપ માને છે, પણ વસ્તુગત્યે જીવ ઇન્દ્રિયો-અંતઃકરણ થકી નોખો છે....તે આત્મવિચાર એમ કરવો જે, ‘હું આત્મા છું, તે મારે વિશે ઇન્દ્રિયો-અંતઃકરણનો સંબંધ નથી.”

પ્ર. ૪૪ – “એ તો જીવને વિપરીત ભાવના થઈ છે જે, પોતાને દેહથી પૃથક્ જે જીવાત્મા તે રૂપે નથી માનતો ને દેહ રૂપે માને છે. ...જ્યાં સુધી દેહને પોતાનું રૂપ માને છે ત્યાં સુધી તેની સર્વે સમજણ વૃથા છે.”

પ.૧.૨ જીવ : અજ, અજર, અમર(નિત્ય) તત્ત્વ

શ્રીજીમહારાજ જીવને અજન્મા અને અવિનાશી અર્થાત્ શાશ્વત અને નિત્ય તત્ત્વ માને છે. જીવની ઉત્પત્તિ થતી નથી કે તેનો નાશ થતો નથી.

તેઓ વચ. પ્ર. ૪૧ અને મ. ૭માં સ્પષ્ટપણે સમજાવે છે કે બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ અચ્યુત, નિર્વિકાર અને નિરંશ હોવાથી તેઓ જીવ રૂપે થતા નથી, અર્થાત્ બ્રહ્મના અંશ રૂપે જીવની ઉત્પત્તિ થતી નથી, પરંતુ જીવ તો અનાદિ જ છે.

તેઓ જીવનું અનાદિત્વ વચ. અં. ૧૦માં સમજાવતાં કહે છે, “માયામાંથી અનાદિ કાળના જીવ હતા તે ઉદય થઈ આવે છે, પણ નવા જીવ નથી થતા. માટે જેમ ઈશ્વર અનાદિ છે તેમ માયા પણ અનાદિ છે ને તે માયાને વિશે રહ્યા જે જીવ તે પણ અનાદિ છે. પણ એ જીવ પરમેશ્વરના અંશ નથી, એ તો અનાદિ જીવ છે.”

આ રીતે, પ્રલયાવસ્થામાં જે જીવો સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ દેહથી રહિત અને કેવળ કારણ દેહથી યુક્ત સુષુપ્તાવસ્થામાં રહ્યા હોય છે તેમને જગતની ઉત્પત્તિ વખતે પરબ્રહ્મની ઈચ્છાથી પોતપોતાના કર્માનુસાર સ્થૂળ દેહાદિકનો સંબંધ થાય છે.

વિશ્વની સ્થિતિ અવસ્થા દરમ્યાન જ્યાં સુધી જીવ મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી અનેક યોનિઓમાં પોતપોતાનાં કર્માનુસાર જુદા જુદા પ્રકારના દેહ ધારણ કરે છે

અને આયુષ્ય પૂરું થતાં તેનો ત્યાગ કરે છે. આમ, જીવને જુદા જુદા દેહનો યોગ અને વિયોગ થાય છે, પરંતુ દેહાત્મબુદ્ધિને લીધે ભ્રમવશ ઉપચારમાત્રથી જીવને વિશે જન્મ-મરણ પરદાય છે. વસ્તુતઃ જીવને વિશે જન્મ-મરણ નથી.

જ્યારે પ્રલયાવસ્થા આવે છે ત્યારે ભગવાનના દૃઢ આશ્રિત ભક્ત ત્રણેય દેહનો ત્યાગ કરીને ભગવાનના ધામમાં જાય છે અને અન્ય જીવો સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ દેહનો ત્યાગ કરીને પોતપોતાના કારણ દેહથી યુક્ત માયાને વિશે લીન થાય છે. (વચ. પ્ર. ૧૨) તેમ છતાં જીવનું અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વ તો રહે જ છે. તે નાશ પામતું નથી. (વચ. અં. ૪) પુનઃ સૃષ્ટિકાળે તેને પોતપોતાના કર્માનુસાર દેહ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ કે પ્રલયાવસ્થામાં જીવની ઉત્પત્તિ કે તેનો નાશ કદાપિ થતો નથી, પરંતુ તેનું અસ્તિત્વ તો શાશ્વતપણે રહે જ છે.

અહીં મુખ્યત્વે તો સ્પષ્ટતા એ કરવાની છે કે વિદેહમુક્તિની સ્થિતિમાં પણ ભગવાનના ધામમાં જીવાત્માનું અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વ રહે જ છે. જેમ તેજમાં તેજ ભળી જાય છે અને જળમાં જળ ભળી જાય છે, તેમ જીવ બ્રહ્મ કે પરબ્રહ્મમાં ભળીને પોતાનું અલગ વ્યક્તિત્વ ગુમાવતો નથી. (વચ. મ. ૩૮; અં. ૩૩)

૫.૧.૩ જીવ : જ્ઞાનસ્વરૂપ અને જ્ઞાનાશ્રય

ભગવાન સ્વામિનારાયણની દૃષ્ટિએ જીવ જ્ઞાનસ્વરૂપ પણ છે અને જ્ઞાનાશ્રય એટલે કે જ્ઞાનગુણવાન પણ છે, અર્થાત્ જ્ઞાન એ જીવનું સ્વરૂપ પણ છે અને જીવને આશ્રિત એવો એનો ગુણ યા ધર્મ પણ છે.

શિક્ષાપત્રી(શ્લોક : ૧૦૫)માં જીવને ચિદ્રૂપ કહીને તેના જ્ઞાનસ્વરૂપનો નિર્દેશ કર્યો છે અને જીવને ‘જ્ઞાતા’ કહી તેને જ્ઞાતૃત્વધર્મવાળો અર્થાત્ જ્ઞાન-ગુણાશ્રય કહ્યો છે. તેના આ ગુણભૂતજ્ઞાનને અહીં ‘જ્ઞાનશક્તિ’ કહેલી છે.

વળી, વચ. સા. ૧૨માં જીવને જ્ઞાનરૂપ(જ્ઞાનસ્વરૂપ); તેમજ વચ. કા. ૪ અને અં. ૩૮માં જીવાત્માને જાણપણે યુક્ત કહેલો છે. આ ‘જાણપણું’ એ જ જીવનો ‘જ્ઞાન’ ગુણ છે. આ ‘જ્ઞાન’ ગુણ દ્વારા જ જીવ જાણે છે. તેથી વચ. પ્ર. ૨૦, કા. ૧ વગેરે વચનામૃતોમાં ‘જીવ જાણે છે’ એમ કહ્યું છે. તેમ જ વચ. પ્ર. ૫૭, પં. ૩ વગેરે વચનામૃતો જીવને ક્ષેત્રજ્ઞ(ક્ષેત્રને જાણનારો) કહે છે. આ પ્રકારનાં વચનોમાં જીવને જ્ઞાતા અર્થાત્ જ્ઞાતૃત્વધર્મયુક્ત કહ્યો છે.

જીવ જ્ઞાતૃત્વ-ધર્મયુક્ત છે એટલે તે ‘જ્ઞાનગુણ’નો ‘આશ્રય’ છે એમ કહી

શકાય. આમ, જીવ જ્ઞાનસ્વરૂપ પણ છે અને જ્ઞાનગુણાશ્રય પણ છે.

વળી, જ્ઞાનના પર્યાય તરીકે ચિત્, ચેતના કે ચૈતન્ય એવા શબ્દો પણ વચનામૃતમાં અનેકવાર વપરાયા છે. તેથી જ્યાં જ્યાં જીવને ચૈતન્ય, ચૈતન્યરૂપ, ચૈતન્યવસ્તુ કે ચિદ્રૂપ કહ્યો હોય (વચ. સા. ૧, પં. ૩, વર. ૪) ત્યાં ત્યાં જીવના જ્ઞાનસ્વરૂપનો જ નિર્દેશ છે એમ કહી શકાય.

આ ‘ચૈતન્ય’ ગુણથી યુક્ત હોય તેને ચેતન કહી શકાય. વચ. પં. ૩, લો. ૧૦માં જીવ ‘ચેતન’ છે એવો નિર્દેશ જોવા મળે છે. ‘ચેતન’ શબ્દ દ્વારા જીવ ચૈતન્ય(જ્ઞાન) - ગુણવાન છે એવું જ ફલિત થાય છે.

જીવનું સ્વરૂપ અણુપરિમાણ હોવાથી સ્વરૂપતઃ તો હૃદયમાં જ રહે છે, પરંતુ પોતાના જ્ઞાનગુણ દ્વારા સમગ્ર શરીરમાં વ્યાપીને રહે છે.

(વચ. અં. ૪)

૫.૧.૪ જીવ : જ્ઞાતા, કર્તા અને ભોક્તા

આપણે આગળ જોયું કે જ્ઞાનસ્વરૂપ એવો જીવ પોતાના જ્ઞાનગુણરૂપી ધર્મથી જ્ઞાતા બને છે. તેથી જ તે શુભાશુભ કર્મનો કર્તા પણ છે અને તદનુસાર સુખદુઃખરૂપ કર્મફળનો ભોક્તા પણ છે. આમ, જીવ જ્ઞાતા, કર્તા અને ભોક્તા છે. જે જાણે છે(જાનાતિ), તે ઇચ્છે છે(ઈચ્છતિ), તે જ પ્રયત્ન કરે છે(યતતે), તે જ કર્મ કરે છે(કરોતિ) અને તે જ ફળ ભોગવે છે(ભુક્તે). જીવ જ્ઞાતા છે, એવા પ્રતિપાદનમાં જ તેનું કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

જીવ કંઈક(લૌકિક-પારલૌકિક વિષયો) જાણે છે, કંઈક(લૌકિક-પારલૌકિક) સુખ ઇચ્છે છે, કંઈક(કર્મ, સેવા, ભક્તિ, ઉપાસના) કરે છે અને લૌકિક સુખ-દુઃખ કે પારલૌકિક સુખને ભોગવે છે, એવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો અનેક વાર વચનામૃતમાં જોવા મળે છે. આવા ઉલ્લેખોમાં જીવ જ્ઞાતા, કર્તા અને ભોક્તા છે એવો જ સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે.

અહીં એ સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે કે જીવમાં આ જ્ઞાતૃત્વ, કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ વગેરે ગુણધર્મો સ્વાભાવિક છે, પરંતુ ઔપાધિક નથી. એમ છતાં એ હકીકત છે કે જીવના આ સ્વાભાવિક ગુણો દેહ, ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ તથા ઇન્દ્રિયો-અંતઃકરણના દેવતા દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે. (વચ. લો. ૧૫)

અહીં એ પણ સ્પષ્ટપણે સમજી લેવું જરૂરી છે કે જીવનું જ્ઞાતૃત્વ, કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ સ્વતંત્રપણે સ્વાધીન નથી, પરંતુ પરમાત્માને આધીન છે. (વચ. પ્ર. ૬૫)

૫.૧.૫ જીવનું અન્વય-વ્યતિરેકપણું

ભગવાન સ્વામિનારાયણે અનેક વચનામૃતોમાં જીવનું અન્વય-વ્યતિરેક-પણું સમજાવ્યું છે. અજ્ઞાને કરીને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહને વિશે એકાત્મ-પણાની માન્યતા સાથે દેહના સુખદુઃખાદિક ભાવોને પોતાને વિશે માનીને એ રૂપે વર્તવું તે જીવનું અન્વયપણું છે અને જ્ઞાનની સ્થિતિએ કરીને ત્રણ દેહના ભાવોથી પર થઈને આત્મસત્તા રૂપે વર્તવું તે જીવનું વ્યતિરેકપણું છે. (વચ. પ્ર. ૭, ૭૮)

૫.૧.૬ જીવનું અણુ પરિમાણ

જીવના સ્વરૂપ વિશે એક પ્રશ્ન સ્વાભાવિકપણે ઊઠે છે કે જીવનું પરિમાણ અર્થાત્ માપ(કદ) કેટલું છે ? આ વિશે વિભિન્ન દાર્શનિકોમાં અનેક મતભેદો પ્રવર્તે છે. સામાન્ય રીતે જીવનાં ત્રણ પરિમાણો માનવામાં આવે છે :

૧. અણુ પરિમાણ : અત્યંત સૂક્ષ્મ.

૨. મધ્યમ પરિમાણ : જીવ જે દેહ ધારણ કરે તે દેહના પરિમાણ જેટલું જીવનું પરિમાણ.

૩. વિભુ પરિમાણ : આકાશની જેમ ચારે કોરે પ્રમાણે રહિત અર્થાત્ સર્વત્ર વ્યાપક પરિમાણ.

શ્રીજમહારાજે ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારનાં પરિમાણોમાંથી જીવનું અણુ પરિમાણ સ્વીકારેલું છે અને પ્રતિપાદિત કરેલું છે. તેમણે ક્યાંક જીવ અણુ સરખો સૂક્ષ્મ છે એવું સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે (વચ. જે. ૨, કા. ૧), તો ક્યાંક જીવ વિષયક એવી વાતો કરી છે કે જેને આધારે જીવનું પરિમાણ અણુ જ છે તે સિદ્ધ થાય છે. જો જીવને અણુ ન માનીએ અને વિભુ અર્થાત્ સર્વત્ર વ્યાપક માનીએ તો શાસ્ત્રોનાં કેટલાંક વચનોનું તથા કેટલાક પ્રશ્નોનું સમાધાન થઈ શકે તેમ નથી. જેમ કે,

- શાસ્ત્રોમાં જીવની વિવિધ ગતિ દર્શાવી છે તેનું શું ?
- શાસ્ત્રોમાં જીવનું અણુ પરિમાણ દર્શાવ્યું છે તેનું શું ?
- શાસ્ત્રોમાં જીવ શરીરના એક સ્થાને (હૃદયમાં) રહ્યો છે એવું જણાવ્યું છે તેનું શું ?

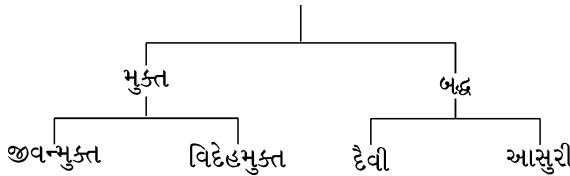
માટે જીવના સ્વરૂપ વિષયક શાસ્ત્રવચનો અને પ્રશ્નોના સંતોષપ્રદ સમાધાન માટે જીવનું અણુત્વ સ્વીકારવું જરૂરી બને છે.

૫.૨ જીવોનું અનેકત્વ

શ્રીજમહારાજના મતે જીવોની સંખ્યા અનંત-અપાર છે. તેમણે અનેક વચનામૃતોમાં બદ્ધ જીવોનું અનેકત્વ (વચ. પ્ર. ૧૨, અં. ૩૭) તથા મુક્ત જીવોનું પણ અનેકત્વ (વચ. પ્ર. ૨૧, લો. ૧૪) દર્શાવ્યું છે.

અનંત જીવોમાંના પ્રત્યેક જીવની સત્તા સ્વાભાવિક, પારમાર્થિક અને વાસ્તવિક છે, પરંતુ ઔપાધિક નથી. પ્રત્યેક શરીરમાં રહેનાર જીવ સ્વરૂપતઃ ભિન્ન છે. પ્રત્યેક શરીરમાં સુખદુઃખ, અનુભવ, સ્મૃતિ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી તેના અધિષ્ઠાતારૂપ પ્રત્યેક જીવ અલગ છે, એમ સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો જ નથી. જો બધા જ દેહમાં એક જ જીવ હોય તો એક જ સમયે એક જ દેહમાં સુખ અને બીજા દેહમાં દુઃખનો અનુભવ ન થઈ શકે. વળી, જન્મ-મરણ, બંધન-મોક્ષ, સ્વભાવની વિચિત્રતા અને વિવિધતા, પ્રવૃત્તિની ભિન્નતા તથા વિશ્વમાં પ્રવર્તતી વિષમતા વગેરે જગતની વ્યવસ્થાને પણ કોઈ પણ રીતે સમજાવી ન શકાય.

જીવો સ્વરૂપતઃ અને તત્ત્વતઃ એકબીજાથી ભિન્ન અને પૃથક્ હોવા છતાં બધા જ જીવો સ્વરૂપતઃ સમાન છે. બધા જ જીવોનું મૂળભૂત સ્વરૂપ સમાનપણે સચ્ચિદાનંદરૂપ હોવાથી બધા જીવો સ્વરૂપતઃ સમાન જરૂર કહી શકાય, પરંતુ એક જ જીવ છે એવું કદાપિ કહી ન શકાય. બધા જ જીવો સ્વરૂપતઃ સમાન હોવા છતાં જીવોની બદ્ધ અવસ્થામાં કર્મભેદ અને પરિણામે દેહાદિકના ભેદને લીધે જીવોમાં ભિન્નતા, વિષમતા, વિચિત્રતા અને વિવિધતા જણાય છે. શ્રીજમહારાજે અનેક જીવોનું વર્ગીકરણ આ પ્રમાણે કર્યું છે :

૫.૩ કર્મસિદ્ધાંત અને પુનર્જન્મવાદ

મહારાજે જીવ સાથે સંબંધિત કર્મસિદ્ધાંત અને પુનર્જન્મવાદનો પણ સ્વીકાર કરીને એ વિશે વિસ્તૃતપણે સમજૂતી આપી છે.^{૧૪}

૧૪. જેમને જીવના કર્મસિદ્ધાંત અને પુનર્જન્મવાદ વિશે ઊંડાણથી વિસ્તૃતપણે જાણવા-સમજવાની ઇચ્છા હોય તેમણે સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, તરફથી પ્રકાશિત ‘કર્મસિદ્ધાંત ►

આ કર્મવાદ અને પુનર્જન્મવાદ સજીવ સૃષ્ટિ સાથે સંબંધ ધરાવતા બે મહત્વના સિદ્ધાંતો છે.

આ બંને સિદ્ધાંતો પરસ્પર અવલંબિત છે. કોઈ એક સિદ્ધાંતને યથાર્થ રીતે કાર્યરત થવા કે તેને સમજવા માટે બીજાની જરૂર પડે છે. બંનેને સાથે રાખીને જ સજીવ સૃષ્ટિની વિષમતા આદિક ઘણી સમસ્યાઓનો ઉકેલ સમજી શકાય છે.

જીવ જે કાંઈ શુભાશુભ કર્મ કરે છે. તે ક્રિયમાણ કર્મ છે. તેનાં પાપ-પુણ્યરૂપ સંસ્કારો સંચિત થાય છે. આ સંચિત કર્મોના આધારે કર્મફળપ્રદાતા પરબ્રહ્મ એ જીવનું પારબ્ધ ઘડે છે. જીવના પ્રારબ્ધ અનુસાર એને પુનર્જન્મ મળે છે. જ્યાં સુધી જીવ અનાદિ અવિદ્યારૂપ કારણ દેહથી મુક્ત ન થાય, ત્યાં સુધી પ્રત્યેક જીવ પોતે કરેલાં કર્મોનાં સુખદુઃખાત્મક ફળ ભોગવવા માટે, કર્મસિદ્ધાંત અનુસાર ચોરાશી લાખ જાતની યોનિમાં જન્મ-મરણના ચક્રમાં આવાગમન કરતો રહે છે. જીવ જ્યારે બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મના સંગે અનાદિ અજ્ઞાન ટાળીને બ્રહ્મરૂપ થઈને આત્યંતિક મુક્તિરૂપે અક્ષરધામને પામે છે, પછી તેને કર્મસિદ્ધાંત કે પુનર્જન્મનાં બંધન લાગુ પડતાં નથી.

૬.

માયા

૬.૧ માયાનું સ્વરૂપ અને તેના ગુણધર્મો

શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શનનાં પાંચ અનાદિ તત્ત્વોમાં પાંચમું અનાદિ તત્ત્વ માયા છે. તેનાથી વિસ્મયકારી અને વિચિત્ર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેને માયા, મૂળમાયા કે મહામાયા કહેવામાં આવે છે અને તે જ્ઞાનની વિરોધી હોવાથી તેને અવિદ્યા કહેવામાં આવે છે. પ્રધાનાદિક સર્વે જડ તત્ત્વોનું મૂળ કારણ હોવાથી તેને પ્રકૃતિ કે મૂળપ્રકૃતિ પણ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે, માયા, મૂળમાયા, મહામાયા, અવિદ્યા, પ્રકૃતિ કે મૂળ પ્રકૃતિ જેવા પર્યાયવાચી શબ્દોથી એક જ તત્ત્વનો નિર્દેશ થાય છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણ આ માયા(પ્રકૃતિ)નાં લક્ષણો સમજાવતાં વચ. પ્ર. ૧૨માં કહે છે, “તે જે પ્રકૃતિ છે તે ત્રિગુણાત્મક છે ને જડચિદાત્મક છે ને નિત્ય છે ને નિર્વિશેષ છે અને મહદાદિક સમગ્ર તત્ત્વ અને જીવમાત્ર તેનું ક્ષેત્ર છે અને ભગવાનની શક્તિ છે.” હવે આપણે પ્રકૃતિનાં આ લક્ષણો તથા અન્ય કેટલાક ગુણધર્મોને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

ત્રિગુણાત્મક : મૂળકારણરૂપ કે કાર્યરૂપ માયામાં સત્ત્વ, રજસ અને તમસ આ ત્રણ ગુણ અપૃથક્સિદ્ધ સંબંધથી રહેલા છે. તેથી માયા ત્રિગુણાત્મક છે.

જડચિદાત્મક : મૂળમાયા સ્વરૂપતઃ તો જડ જ છે, પરંતુ મૂળમાયામાં ચૈતન્ય ધર્મવાળા અનંત જીવો અને ઈશ્વરો લીનાવસ્થામાં રહેલા હોવાથી તેને જડચિદાત્મક કહેલા છે.

નિત્ય : મૂળમાયા કે પ્રકૃતિ અનાદિ અને અનંત હોવાથી તેની ક્યારેય ઉત્પત્તિ થઈ નથી, કે ક્યારેય તેનો આત્યંતિક નાશ થવાનો નથી. તેથી તે નિત્ય અને સનાતન તત્ત્વ છે. મૂળમાયા નિત્ય હોવા છતાં તે પરિવર્તનશીલ કે પરિણામશીલ જરૂર છે. અર્થાત્ આ તત્ત્વ જીવ, ઈશ્વર, બ્રહ્મ કે પરબ્રહ્મ જેવું કૂટસ્થ નિત્ય તત્ત્વ નથી, કે જેમાં કોઈ પ્રકારનું સ્વરૂપતઃ પરિવર્તન જ ન થાય. આ તત્ત્વ પરિણામી નિત્ય તત્ત્વ છે, તેથી પરિવર્તન શક્ય છે.

આ રીતે પ્રકૃતિના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન કે પરિણમન થતું હોવા છતાં તેનો આત્યંતિક ઉચ્છેદ કે નાશ ક્યારેય થતો નથી. આ મૂળમાયા કે મૂળપ્રકૃતિ નિત્ય છે, પરંતુ મહદાદિક વિકારો તો અનિત્ય છે. ઉત્પત્તિ કાળે તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. પ્રલય કાળે તેનો નાશ થાય છે.

નિર્વિશેષ : માયાના મૂળ સ્વરૂપમાં પૃથિવ્યાદિક વિશેષો ન હોવાથી તેને નિર્વિશેષ કહી છે. તે અવ્યક્ત અને સૂક્ષ્મરૂપ છે. માયાની આ અવસ્થામાં પોતા-પોતાના કારણ દેહથી યુક્ત એવા અનંત જીવો અને ઈશ્વરો લીનતાને પામીને અવ્યક્ત રૂપે રહેલા હોય છે.

ક્ષેત્રરૂપ : પ્રધાન નામની અસંખ્ય નિમ્નપ્રકૃતિઓ તથા તે દ્વારા ઉત્પન્ન થતાં મહત્ત્વાદિક સમગ્ર તત્ત્વોનું મૂળ કારણ આ મૂળમાયા છે. તેથી જ તેને આ સર્વે તત્ત્વોનું ક્ષેત્ર કહે છે. જીવો તથા ઈશ્વરો પણ આ પ્રકૃતિરૂપ ક્ષેત્રમાં અવ્યક્તબીજ રૂપે રહ્યા છે. તેઓ સૃષ્ટિ કાળે અભિવ્યક્ત થાય છે. (વચ. અં. ૧૦) અર્થાત્ તેમને વિભિન્ન પ્રકારના દેહ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવો-ઈશ્વરોના ચોવીસ તત્ત્વાત્મક દેહોની ઉત્પત્તિનું મૂળ ક્ષેત્ર આ મૂળમાયા(પ્રકૃતિ) જ છે.

ભગવાનની શક્તિ : માયાને ભગવાનની જે શક્તિ કહી છે તે તો જગતના સર્જનાદિક કાર્યમાં સહાયરૂપ ઉપયોગી સાધનના અર્થમાં કહી છે. આ જ અર્થમાં માયા(પ્રકૃતિ)ની સાથે સાથે અક્ષરમુક્તને પણ ભગવાનની શક્તિ રૂપે કહેલા છે (વચ. પ્ર. ૧૩), કે જે જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે કાર્યમાં કારણ રૂપે સહાયક બને છે.

વિસ્મયકારિણી : માયામાં આકર્ષણ, મોહ, આસક્તિ અને બંધન કરવું વગેરે ગુણો હોવાથી તેને વિસ્મયકારિણી કહી છે. વળી, મૂળપ્રકૃતિ પોતાના ગર્ભમાંથી અસંખ્યાત પ્રધાનપ્રકૃતિઓ, અનંત બ્રહ્માંડો, અનંત પ્રકારનાં આશ્ચર્યો, ભ્રમ, મોહ અને આકર્ષણ પમાડે તેવા ભોગ-વિલાસો ઉત્પન્ન કરતી હોવાથી માયાની પ્રવૃત્તિને ઇન્દ્રજાળ જેવી, કરામતકારી, વિસ્મયકારિણી કહી છે.

તમો(અંધકાર)રૂપ : માયાનું એક લક્ષણ અંધકારરૂપ છે. માયાના અંધકાર-રૂપ આવરણને લીધે જ જીવ-ઈશ્વરોને પોતાના સ્વરૂપનું કે બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મના પરોક્ષ યા પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનું પણ યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. વાસ્તવમાં તો જીવો અને ઈશ્વરોનાં સ્વરૂપ સત, ચિત, આનંદરૂપ છે, પણ તેમના આ જ્ઞાનાનંદાદિ સ્વાભાવિક ધર્મોને મૂળપ્રકૃતિરૂપ માયાએ અનાદિથી આવૃત્ત કર્યા છે. આમ, માયાનો જ્ઞાનવિરોધી સ્વભાવ હોવાને લીધે જ તેને અજ્ઞાન

અથવા તો અવિદ્યા પણ કહે છે. અંધકારરૂપ આ અવિદ્યા કે અજ્ઞાન, કારણ દેહ રૂપે અને અવ્યાકૃત શરીર રૂપે અનુક્રમે જીવો અને ઈશ્વરો સાથે અનાદિ કાળથી જ વળગેલો છે. જીવ-ઈશ્વરોનાં બંધન, દુઃખ અને સંસૃતિનું મૂળભૂત કારણ જ તમોરૂપ આ અજ્ઞાન, અવિદ્યા કે માયા છે.

૬.૨ જગતનું સ્વરૂપ

શ્રીજીમહારાજને મતે બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મની જેમ જીવો, ઈશ્વરો અને માયા પણ વાસ્તવિક અને નિત્ય તત્ત્વો હોવાથી તથા આ સમગ્ર જગત માયાનું જ કાર્ય હોવાથી આ જડચિદાત્મક જગત પણ વાસ્તવિક અને સત્ય છે. શંકરાચાર્યના અદ્વૈત મતમાં આ જડચિદાત્મક જગત મિથ્યા કે ફક્ત વ્યાવહારિક સત્ય છે, કે જે અધિષ્ઠાનભૂત નિર્ગુણ બ્રહ્મના જ્ઞાનથી બાધિત થઈ જાય છે. શ્રીજીમહારાજે કેવલાદ્વૈતના આ મતનું ખંડન કરીને જગતનું વાસ્તવિક સત્ય સ્વરૂપ નિરૂપ્યું છે.

(વચ. પ્ર. ૩૯, ૪૨)

૬.૨.૧ કાર્ય-કારણનો સિદ્ધાંત

શ્રીજીમહારાજ કાર્ય-કારણના સિદ્ધાંતમાં સત્કાર્યવાદનો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે. સત્કાર્યવાદની દૃષ્ટિએ કાર્ય ઉત્પત્તિ પૂર્વે કારણમાં સત રૂપે વિદ્યમાન હોય જ છે. અહીં કારણ જ કાર્ય રૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે. અહીં ઉત્પત્તિનો અર્થ આવિર્ભાવ અને પ્રલયનો અર્થ તિરોભાવ છે. સૂક્ષ્મ(કારણાવસ્થા) રૂપે કે સ્થૂળ(કાર્યાવસ્થા) રૂપે એક જ દ્રવ્ય હોય છે. કારણ અને કાર્ય અભિન્ન છે, પરંતુ કારણથી કાર્ય પૃથક્ અને ભિન્ન દ્રવ્ય નથી. કાર્ય તો કારણભૂત દ્રવ્યનું અવસ્થાન્તર જ છે. કુંભાર જ્યારે માટીમાંથી ઘડો બનાવે છે ત્યારે વસ્તુતઃ કારણરૂપ માટી જ કાર્ય એવા ઘડા રૂપે થાય છે, એટલે કે માટી નવો આકાર ધારણ કરે છે. માટીની પિંડાવસ્થા એ ઘડાની કારણાવસ્થા છે, જ્યારે ઘડો એ માટીની કાર્યાવસ્થા છે. તેથી અહીં કારણ અને કાર્ય અંતે તો ‘માટી’ જ છે. કાર્ય-કારણના આ સિદ્ધાંતને સત્કાર્યવાદ કહેવામાં આવે છે.

આ સિદ્ધાંત જગતના સર્જનમાં પણ જોવા મળે છે. મૂળમાયા જગતનું મૂળભૂત કારણ છે અને સમગ્ર જગત માયાનું કાર્ય છે. સૃષ્ટિ સમયે સૂક્ષ્મ એવી મૂળમાયા જ નામરૂપાત્મક સ્થૂળ જગત રૂપે થાય છે, પરિણમે છે. તેથી અહીં કારણ અને કાર્ય બે ભિન્ન તત્ત્વો નથી પણ ‘માયા’, ‘પ્રકૃતિ’ જ છે. સમગ્ર જગત

પ્રકૃતિનું પરિણામ હોવાથી કાર્યકારણના સિદ્ધાંતને ‘પ્રકૃતિ-પરિણામવાદ’ કહેવામાં આવે છે.

શ્રીજીમહારાજના મતે પ્રકૃતિ સ્વતંત્ર તત્ત્વ નથી, પરંતુ તે પરબ્રહ્મને આધીન અને પરબ્રહ્મનું શરીરભૂત તત્ત્વ છે. પરબ્રહ્મ આ પ્રકૃતિના નિયંતા, શાસ્તા છે. તેથી પરબ્રહ્મની ઈચ્છા વગર પ્રકૃતિમાં કોઈ પ્રકારનું પરિવર્તન કે પરિણામન શક્ય બનતું નથી. માટે શ્રીજીમહારાજની દૃષ્ટિએ કાર્યકારણના ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતને ‘પરબ્રહ્મ-પ્રશાસિત-પ્રકૃતિ-પરિણામવાદ’ કહી શકાય.

સામાન્ય રીતે કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ માટે બે પ્રકારનાં કારણો સમજવામાં આવે છે.

૧. ઉપાદાન કારણ : જે પરિણમનશીલ દ્રવ્યમાંથી વસ્તુ બને તે દ્રવ્યને ઉપાદાન કારણ કહેવાય. જે માટીમાંથી ઘડો બને, તે માટીને ઘડાનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય.

૨. નિમિત્ત કારણ : જે ચેતન વ્યક્તિ ઉપાદાનભૂત દ્રવ્ય યા વસ્તુને કાર્ય રૂપે પરિવર્તિત કરે તેને નિમિત્ત કારણ કહેવાય. દા.ત. કુંભાર માટીમાંથી ઘડો બનાવે છે, માટે કુંભારને નિમિત્ત કારણ કહેવાય.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સામાન્ય રીતે ‘ઘટ’(ઘડો) માટે ઉપાદાન કારણ (માટી) અને નિમિત્ત કારણ(કુંભાર) બંને જુદાં જુદાં જોવા મળે છે, પરંતુ જગત-રૂપ કાર્ય માટે આ રીતે બંને કારણો તદ્દન એકબીજાથી પૃથક્ નથી. જગતના સ્રષ્ટા પરબ્રહ્મ પોતાના સિવાયની બધી વસ્તુઓથી વિલક્ષણ, સર્વજ્ઞ, સર્વ-શક્તિમાન અને સત્યસંકલ્પ હોવાથી તેઓ એકસાથે બંને પ્રકારનાં કારણો બની શકે છે. પરબ્રહ્મ પોતે જ સંકલ્પ કરીને આ જગતનું સર્જન કરે છે.(વચ. પ્ર. ૫૧, લો. ૧૭, અમ. ૭) તેથી તેઓ નિમિત્ત કારણ છે.

વળી, ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે કે ઉત્પત્તિકાળે ભગવાન જે તે તત્ત્વરૂપે થાય છે.(વચ. પ્ર. ૩૩, પં. ૭) તેથી તેઓ ઉપાદાન કારણ પણ છે. જોકે પરબ્રહ્મ સ્વરૂપતઃ તો નિરંશ, અચ્યુત, નિર્વિકાર અને અખંડ છે.(પં. ૨) તેથી પરબ્રહ્મ સ્વરૂપતઃ જગત રૂપે થતા નથી. જો એમ જ હોય તો પછી પરબ્રહ્મના ઉપાદાન-કારણત્વનું તાત્પર્ય શું સમજવું ? તેમજ પરબ્રહ્મ ચોવીસ તત્ત્વો તથા જગત રૂપે થાય છે તેનું તાત્પર્ય શું સમજવું ? વસ્તુતઃ પરબ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપથી ચોવીસ તત્ત્વાત્મક જગત રૂપે થતા નથી, પરંતુ શરીરી એવા પરબ્રહ્મથી અપૃથક્-સિદ્ધ અને શરીરભૂત સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ જ સ્થૂળ જગત રૂપે થાય છે.

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ પોતે કારણરૂપ પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યરૂપ જગતના શરીરી હોવાથી પરબ્રહ્મ જ જગત રૂપે થાય છે એમ કહી શકાય. તેમ છતાં પરબ્રહ્મના ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં કોઈ પ્રકારનું પરિવર્તન કે પરિણમન થતું નથી. જેમ પંચભૂતાત્મક સ્થૂળ દેહની દૃષ્ટિએ જોતાં વ્યક્તિની બાળ, યુવા અને વૃદ્ધાવસ્થામાં જે રૂપાંતર થાય છે તે દેહમાં થાય છે, નહિ કે ત્રણેય અવસ્થામાં દેહની અંદર રહેલા શરીરી એવા જીવાત્મામાં. દેહના પરિણમનથી જીવના સ્વરૂપમાં કોઈ પ્રકારની વિકૃતિ આવતી નથી. તેમ છતાં બાળક યુવાન, વૃદ્ધ થયો એમ જે કહેવાય છે, તે જીવે ધારણ કરેલા શરીરના અનુસંધાનમાં કહેવામાં આવે છે. દેહની ત્રણેય અવસ્થામાં અનુસ્યૂતપણે એક જ અવિકારી જીવાત્માનો અનુપ્રવેશ છે.

એવી જ રીતે સૃષ્ટિ કાળે પરબ્રહ્મ મહત્ત્વાદિક તત્ત્વો અને જગત રૂપે થાય છે, તેનું તાત્પર્ય પણ એ જ છે કે પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થતાં આ તત્ત્વોમાં એ સર્વેના આત્મા એવા જે પુરુષોત્તમ નારાયણનો અનુપ્રવેશ છે. શ્રીજમહારાજ આ હકીકતને વચ. પ્ર. ૬૩માં સમજાવતાં કહે છે, “એવા અતિ સમર્થ જે ભગવાન તે પોતે અક્ષરમાં પ્રવેશ કરીને અક્ષર રૂપે થાય છે. અને પછી મૂળ પ્રકૃતિપુરુષ રૂપે થાય છે અને પછી પ્રધાનપુરુષ રૂપે થાય છે, અને પછી પ્રધાનમાંથી થયાં જે ચોવીસ તત્ત્વો તેને વિશે પ્રવેશ કરીને તે રૂપે થાય છે, અને પછી તે તત્ત્વે કરીને સરજાણા જે વિરાટપુરુષ તેને વિશે પ્રવેશ કરીને તે રૂપે થાય છે. અને પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવમાં પ્રવેશ કરીને તે તે રૂપે થાય છે.”

ઉપરોક્ત સંદર્ભનું તાત્પર્ય એવું છે કે વસ્તુતઃ તો જડ પ્રકૃતિ જ જે તે થાય છે, પરંતુ તે પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ સર્વે તત્ત્વોના શરીરી પુરુષોત્તમ નારાયણનો અન્વયપણે તેમાં પ્રવેશ હોવાથી પુરુષોત્તમ નારાયણ જે તે તત્ત્વ રૂપે થાય છે તેમ કહી શકાય. વસ્તુતઃ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપતઃ જડ તત્ત્વ રૂપે થતા નથી.

જેમ કરોળિયો સ્વરૂપતઃ વિકારને પામ્યા વગર પોતાના શરીરમાંથી તંતુજાળ રચે છે, તેમજ પરબ્રહ્મ પણ સ્વરૂપતઃ વિકારને પામ્યા વગર પોતાની શરીરભૂત પ્રકૃતિમાંથી આ સ્થૂળ જગત બનાવે છે.

આમ, પરબ્રહ્મની શરીરભૂત પ્રકૃતિનું જ સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂળ રૂપાંતર થાય છે. પ્રકૃતિના આ પ્રકારના પરિણમન કે રૂપાંતરને લીધે પ્રકૃતિ અને જગતના આત્માપણે વિરાજતા પરબ્રહ્મના સ્વરૂપમાં કોઈ પ્રકારનું પરિવર્તન કે પરિણમન થતું નથી. પ્રકૃતિ કે જગતનો કોઈ વિકાર તેના શરીરી એવા પરબ્રહ્મને સ્પર્શતો

નથી. આમ, પરબ્રહ્મને જગતનું ઉપાદાન કારણ જે કહેવામાં આવે છે, તે તેમનાથી અપૃથક્સિદ્ધ અને તેમની શરીરભૂત પ્રકૃતિને લીધે કહેવામાં આવે છે.

જગતના સર્જનમાં નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો બંને પરબ્રહ્મ જ છે. પરબ્રહ્મ જ પોતાનાથી અપૃથક્ અને શરીરભૂત પ્રકૃતિની અંદર-બહાર વ્યાપીને તેના આત્મા બનીને સ્વસંકલ્પમાત્રથી જ પ્રકૃતિને જગત રૂપે પરિણમિત કરે છે. એટલે કે પોતાના અંગ(શરીર)ભૂત પ્રકૃતિમાંથી જગત બનાવે છે. (વચ. લો. ૨)

આ રીતે જગતનું નિમિત્ત કારણ અને ઉપાદાન કારણ પરબ્રહ્મ હોવાથી તેમને જગતના ‘અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ’ કહેવામાં આવે છે.

૬.૨.૨ સૃષ્ટિપ્રક્રિયા

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ સ્વતઃ પૂર્ણકામ અને સ્વસ્વરૂપમાં જ સંતૃપ્ત હોવાથી તેમને જગતના સર્જન પાછળ કોઈ પ્રકારનો અંગત સ્વાર્થ નથી. તેઓ કેવળ કરુણાવશ થઈને જીવોને માયામાંથી મુક્તિની તક મળે એ માટે સૃષ્ટિનું સર્જન કરે છે.(વચ. કા. ૧, પં. ૧) વળી, આ સૃષ્ટિમાં જીવોનાં શુભાશુભ કર્મોને અનુરૂપ તેમને સુખદુઃખરૂપ ફળ મળતું હોવાથી (વચ. પ્ર. ૧૩, વ. ૬) ભગવાનમાં પક્ષપાતપણું કે નિર્દયતા જેવા દોષો પણ લાગુ પડતા નથી.

અક્ષરધામના અધિપતિ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ સત્યસંકલ્પ છે(વચ. પ્ર. ૭૮; મ. ૪૨), સર્વ સામર્થ્ય, યોગમાયા, યોગકળાએ યુક્ત છે.(વચ. લો. ૨, મ. ૬૪) તેથી તેઓ સંકલ્પમાત્રથી આ સમગ્ર જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયાદિક પ્રક્રિયા કરે છે. તેમને આ સમગ્ર સૃષ્ટિની પ્રક્રિયામાં સાક્ષાત્ જોડાવાની જરૂર પડતી નથી. જેમ પરબ્રહ્મ સ્વયં આ સૃષ્ટિની પ્રક્રિયામાં જોડાતા નથી, તેમ જ અક્ષરબ્રહ્મ પણ સ્વયં જોડાતા નથી. પુરુષોત્તમ નારાયણના સંકલ્પથી અને પુરુષોત્તમ નારાયણ તથા અક્ષરબ્રહ્મના અનુપ્રવેશથી મૂળપ્રકૃતિ અને મૂળપુરુષ દ્વારા આ સમગ્ર જગતની સૃષ્ટિપ્રક્રિયા શરૂ થાય છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે અનેક વચનામૃતો(વચ. પ્ર. ૧૨, ૪૧; અં. ૧૦)માં સૃષ્ટિપ્રક્રિયાની જે સમજૂતી આપી છે, તેના સારાંશ રૂપે સૃષ્ટિપ્રક્રિયા આ પ્રમાણે સમજાવી શકાય :

મહાપ્રલય અર્થાત્ આત્યંતિક પ્રલય પછી પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ જ્યારે સૃષ્ટિ રચવાની ઈચ્છા કરે છે ત્યારે પોતાના અનાદિ સેવક અક્ષરબ્રહ્મ

સામી દૃષ્ટિ કરે છે. તે સમયે અક્ષરબ્રહ્મ પોતાના સ્વામી જે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ તેમની ઈચ્છા જાણીને કોઈ એક અક્ષરમુક્ત(મૂળપુરુષ) સામી દૃષ્ટિ કરી તેને પુરુષોત્તમના સંકલ્પની જાણ કરી ઉત્પત્તિ માટે પ્રેરે છે. આથી તે અક્ષરાત્મક મુક્તપુરુષ પરબ્રહ્મની ઈચ્છાથી મહામાયા સાથે સાંનિધ્યમાત્રથી, દૃષ્ટિથી કે પ્રેરણાથી જોડાય છે.

આ અક્ષરાત્મક પુરુષ મૂળપ્રકૃતિ(મહામાયા)ને પ્રેરે છે ત્યારે માયા પોતાની સામ્યાવસ્થા (સત્ત્વ, રજસ, તમસ આ ત્રણેય ગુણોની સમતારૂપ શાંત સ્થિતિ)માંથી ચલિત થાય છે. તેને લીધે મૂળપ્રકૃતિમાંથી અનંત પ્રધાન પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રત્યેક પ્રધાન પ્રકૃતિ સાથે માયામાં રહેલા એક એક ઈશ્વરરૂપ પુરુષ જોડાય છે. આ રીતે મૂળપ્રકૃતિ અને મૂળપુરુષ (અક્ષરમુક્ત)ના સંયોગથી અનંત પ્રધાન અને પુરુષ (ઈશ્વર)નાં જોડલાં ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રત્યેક પ્રધાનપુરુષના આ જોડલામાંથી એક એક બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ થાય છે. પ્રત્યેક પ્રધાનપુરુષ થકી પ્રત્યેક બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેના ક્રમની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રધાનપુરુષમાંથી મહત્ત્વ, તેમાંથી સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ - આ ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર; તેમાંથી શ્રોત્ર, ત્વક, ચક્ષુ, રસના અને ઘ્રાણ - આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો; વાક, પાણિ, પાદ, પાયુ અને ઉપસ્થ - આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો; મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર - આ ચાર અંતઃકરણ; શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ - આ પાંચ તન્માત્રા તથા પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ - આ પાંચ ભૂત વગેરે તત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે આ સર્વે તત્ત્વોનો વિરાટ સ્થૂળ દેહ તૈયાર થાય છે. જેમાં ઈશ્વરરૂપ પુરુષનો પ્રવેશ થાય છે, જેને વિરાટપુરુષ (વૈરાજપુરુષ, વિરાટનારાયણ) કહેવામાં આવે છે. વિરાટપુરુષની નાભિમાંથી બ્રહ્મા, હૃદયમાંથી વિષ્ણુ અને ભાલમાંથી શિવ પ્રગટ થાય છે. આ જગતની ઉત્પત્તિ વખતે વિરાટપુરુષ અનિરુદ્ધની, સ્થિતિ વખતે પ્રદ્યુમ્નની અને પ્રલય વખતે સંકર્ષણની ઉપાસના કરે છે.

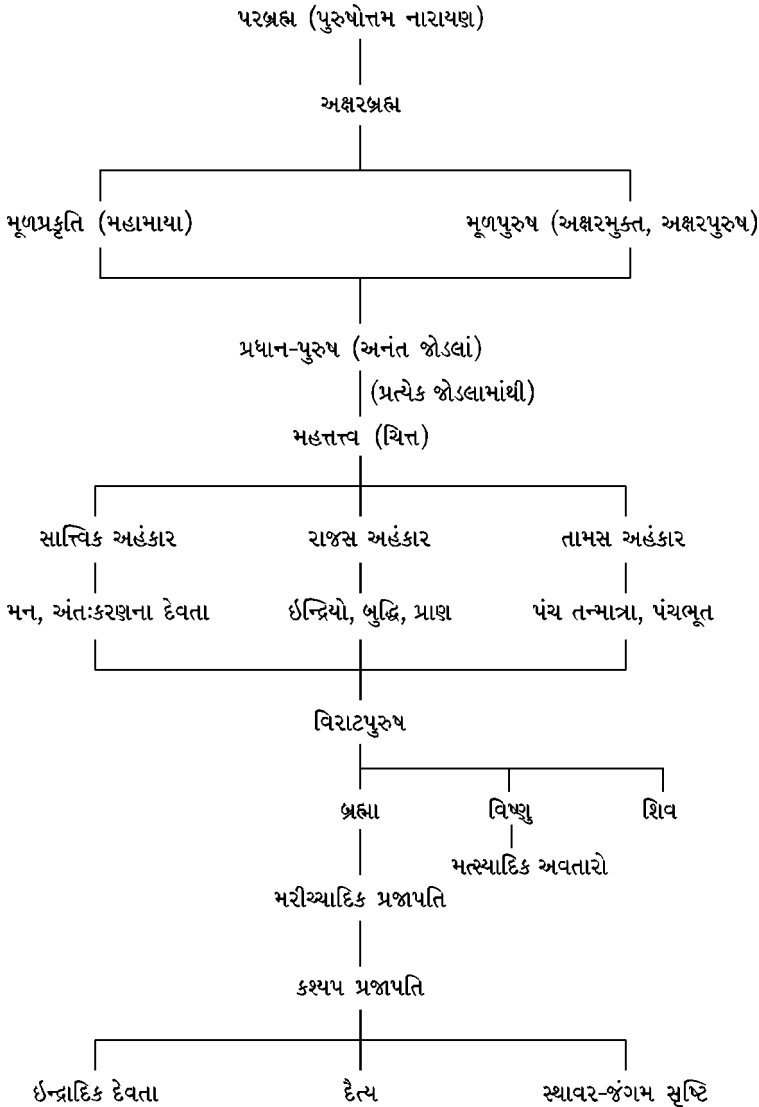
બ્રહ્મા થકી મરીચ્યાદિક પ્રજાપતિ, કશ્યપાદિક પ્રજાપતિ, દેવ, દૈત્ય, મનુષ્ય અને પશુ-પક્ષી આદિક સમગ્ર સ્થાવરજંગમ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે.

આ રીતે એક પ્રધાનપુરુષના જોડલામાંથી એક બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થાય છે. એવી જ રીતે અનંત પ્રધાનપુરુષોનાં જોડલાંમાંથી અનંત બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

પ્રત્યેક બ્રહ્માંડ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર, મહત્ત્વ અને પ્રકૃતિ(પ્રધાનપ્રકૃતિ અને મૂળપ્રકૃતિ) આ આઠ આવરણથી યુક્ત હોય છે. આ

ચોવીસ તત્ત્વોમાંથી જીવ માટે ભોગભૂમિ(૧૪ લોક), ભોગાયતન (વિભિન્ન શરીર), ભોગસાધન(ઇન્દ્રિયો-અંતઃકરણ) અને ભોગ(પંચવિષય) વગેરે રચેલાં છે.

ઉત્પત્તિ સર્ગ

૬.૨.૩ પ્રલય-પ્રક્રિયા

અક્ષરાતીત પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ જગતનું સર્જન જેમ જીવના હિત માટે જ કરે છે, તેમ પ્રલય પણ તેમના હિત માટે જ કરે છે. અનેક પ્રકારની સંસ્કૃતિ(જન્મ-મરણ)એ કરીને થાક્યા જે જીવ તેના વિશ્રામને અર્થે ભગવાન આ જગતનો પ્રલય કરે છે.(વચ. કા. ૧) શ્રીજીમહારાજે નિત્ય, નિમિત્ત, પ્રાકૃત અને આત્યંતિક એમ ચાર પ્રકારના પ્રલયનો નિર્દેશ વચ. પ્ર. ૧૨; લો. ૯; અમ. ૨; અં. ૧૦ અને ખગોળ-ભૂગોળના વચનામૃતમાં કરેલો છે. આ બધાં વચનામૃતોના સમન્વય રૂપે આ ચારેય પ્રકારના પ્રલયો વિશે ટૂંકમાં જાણીશું.

૧. નિત્ય પ્રલય : નિત્ય પ્રલયમાં જીવની ઉપાધિ લીન થાય છે. ક્ષણ ક્ષણ પ્રત્યે દેવ, દૈત્ય અને મનુષ્યાદિકના દેહનો જે નાશ થાય છે તેને નિત્ય પ્રલય કહેવામાં આવે છે.

૨. નિમિત્ત પ્રલય : વિરાટપુરુષનો એક દિવસ પૂરો થાય એટલે કે આપણાં ૪,૩૨,૦૦,૦૦,૦૦૦(ચાર અબજ અને બત્રીસ કરોડ) વર્ષ થાય ત્યારે સ્વર્ગલોક, ભુવર્લોક, ભૂર્લોક(પૃથ્વી લોક), અતળ, વિતળ, સુતળ, તળાતળ, મહાતળ, રસાતળ અને પાતાળ આ દશ લોકનો નાશ થાય છે. આ નિમિત્ત પ્રલય છે કે જેમાં જે તે બ્રહ્માંડના ઈશ્વરની થોડીક ઉપાધિ લીન થાય છે. નિમિત્ત પ્રલયમાં ચૌદ લોકમાંના મહર્લોક, જનલોક, તપલોક અને સત્યલોક આ ચાર લોકનો નાશ થતો નથી.

૩. પ્રાકૃત પ્રલય : બ્રહ્માનાં ૧૦૦ વર્ષ પૂરાં થાય અર્થાત્ વિરાટપુરુષનો દ્વિપરાર્ધ કાળ પૂરો થાય ત્યારે ચૌદ લોક સહિત બ્રહ્માંડનો નાશ થાય છે અને મહદાદિક જે ચોવીસ તત્ત્વ, પ્રધાન અને પ્રધાનપુરુષ એ સર્વે મહામાયાને વિશે લય પામે છે. આ પ્રાકૃત પ્રલય છે કે જેમાં જે તે બ્રહ્માંડના ઈશ્વરની સમગ્ર ઉપાધિ લીન થાય છે.

૪. આત્યંતિક પ્રલય : શ્રીજીમહારાજે આત્યંતિક પ્રલયને બે રીતે સમજાવેલ છે :

(૧) જ્ઞાનપ્રલયરૂપ આત્યંતિક પ્રલય : તેમણે વચ. પ્ર. ૨૪ અને અમ. ૨માં જ્ઞાનપ્રલય વિશે સમજાવતાં કહ્યું છે કે જ્ઞાને કરીને જ્યારે સ્થિતિ થાય છે ત્યારે પ્રકૃતિ-પુરુષનું કાર્ય કાંઈ નજરમાં આવતું નથી. એ જીવ માયિક ઉપાધિથી મુક્ત થાય છે પછી પુનઃ એને ક્યારેય માયિક ઉપાધિ વળગતી નથી.

આ રીતે વ્યક્તિગત દૃષ્ટિથી જોતાં મુમુક્ષુ જ્યારે બ્રહ્મરૂપ થાય છે, જીવન્મુક્તની સ્થિતિને પામે છે; ત્યારે તેને મતે જ્ઞાને કરીને થતો પ્રલય (વૈચારિક પ્રલય) પણ આત્યંતિક પ્રલય કહેવાય છે.

(૨) વાસ્તવિક આત્યંતિક પ્રલય : શ્રીજમહારાજે વચ. પ્ર. ૧૨, મ. ૨૪, અં. ૧૦ અને ખગોળભૂગોળના વચનામૃતમાં વાસ્તવિક આત્યંતિક પ્રલય વિશે સમજાવતાં કહ્યું છે કે આ પ્રલયમાં પ્રકૃતિપુરુષનું સમગ્ર કાર્ય નાશ પામે છે. અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોનો નાશ થઈ જાય છે. અક્ષરધામ, અક્ષરધામમાં પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ, સેવકરૂપ અક્ષરબ્રહ્મ અને મુક્તો સિવાય તમામ માયિક કાર્ય નાશ પામે છે, મૂળ માયામાં લીન થઈ જાય છે. પોતપોતાના કારણ દેહથી યુક્ત બદ્ધ જીવો અને ઈશ્વરો સહિત માયા પણ અક્ષરબ્રહ્મના તેજમાં લીન થઈ જાય છે.

આ વાસ્તવિક આત્યંતિક પ્રલયની કોઈ સમયમર્યાદા કે કાળબંધન નથી. પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ પોતાની સ્વતંત્ર ઈચ્છા અનુસાર, પોતાની મરજીમાં આવે ત્યારે વાસ્તવિક આત્યંતિક પ્રલય કરે છે.

૭. મુક્તિ મીમાંસા

મુક્તિમીમાંસા એટલે મુક્તિવિષયક વિચારણા. તેમાં સામાન્ય રીતે બંધન અને મુક્તિના સ્વરૂપનો અને મુક્તિ માટેના ઉપાયોનો વિચાર કરવામાં આવતો હોય છે. અહીં આપણે બંધન અને મુક્તિના સ્વરૂપનો વિચાર કરીશું.

૭.૧ બંધન અને મુક્તિનું સ્વરૂપ

શ્રીજીમહારાજે સ્વીકારેલાં પરબ્રહ્મ, અક્ષરબ્રહ્મ, ઈશ્વર, જીવ અને માયા - આ પાંચ નિત્ય તત્ત્વોમાં પરબ્રહ્મ અને અક્ષરબ્રહ્મ તો અનાદિ કાળથી માયા પર છે. તેમને કોઈ કાળે કોઈ પ્રકારનું બંધન હતું નહિ, છે નહિ અને થશે પણ નહિ. તેમને માયા પ્રભાવિત કરી શકતી નથી. બંધનમાં નાખી શકતી નથી. એમના યોગે તો જીવ-ઈશ્વરોનાં બંધન છૂટી જાય છે. માયા પોતે તો જડ છે તથા બંધનરૂપ છે તેથી તેના માટે બંધન અને મુક્તિનો વિચાર જ અસ્થાને છે.

શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શનમાં જીવ અને ઈશ્વર આ બંને તત્ત્વોને બંધન છે. આ બંને તત્ત્વો સ્વરૂપ સ્વભાવે કરીને શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત અને સચ્ચિદાનંદમય હોવા છતાં અનાદિકાળથી તેમને અવિદ્યા-અજ્ઞાનરૂપ માયાનું બંધન છે. જ્યાં સુધી એમને આ મૂળ બંધન છે, ત્યાં સુધી એ બંનેને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થતો નથી અને જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયમાં તેમનું આવાગમન ચાલુ રહે છે. આ જ એ બંનેનું બંધન છે. બંનેનું આ બંધન વાસ્તવિક છે, પરંતુ મિથ્યા નથી. અવિદ્યારૂપ બંધન આ વાસ્તવિક હોવા છતાં એ બંનેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કોઈ પ્રકારની વિકૃતિ લાવી શકતું નથી. જ્યારે તે બંને આ બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે ત્યારે તેમને પોતાના શુદ્ધ બ્રહ્માત્મસ્વરૂપનો તથા પોતાનામાં રહેલા પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે, અનેક પ્રકારનાં કલેશ અને દુઃખનો કાયમી અંત આવે છે, જન્મ-મરણના ચક્રમાંથી છુટકારો મળે છે અને ભગવાનના અક્ષરધામમાં ભગવાનની સમીપે અક્ષરમુક્તની પંક્તિમાં નિત્ય નિવાસ પ્રાપ્ત થાય છે.

જીવ ઈશ્વરોનાં બંધન અને મુક્તિની સર્વસામાન્ય હકીકત જાણ્યા પછી હવે આપણે વિશેષતઃ તો જીવ વિષયક બંધન અને મુક્તિનો વિચાર કરીશું.

૭.૧.૧ બંધનનું સ્વરૂપ

જીવ સ્વરૂપ સ્વભાવે કરીને શુદ્ધ (વચ. સા. ૧; લો. ૧૦;), નિર્વિકાર (વચ. પ્ર. ૬૪; લો. ૧૦), માયિક ઉપાધિથી રહિત (વચ. સા. ૯; મ. ૫૭;), ગુણાતીત (વચ. સા. ૯), બ્રહ્મ-બ્રહ્મરૂપ (વચ. પ્ર. ૭૭; લો. ૧૦, મ. ૮) હોવા છતાં અનાદિ કાળથી જીવને અજ્ઞાન-માયા-અવિદ્યારૂપ કારણ દેહ વળગેલા છે. (વચ. સા. ૧૧; કા. ૧૨) જીવના બંધનનું મૂળ કારણ જ આ અજ્ઞાનરૂપ કારણ દેહ છે. તે વાસ્તવિક હોવાથી જીવનું બંધન પણ વાસ્તવિક છે.

વસ્તુતઃ તો જીવ સ્વરૂપ સ્વભાવે કરીને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહથી પૃથક્ અને નિર્લેપ જ રહે છે. તેમ છતાં જીવ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ દેહના ભાવો, વિકારો, સ્વભાવોને પોતે અજ્ઞાને કરીને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં માની લે છે. આ અજ્ઞાન એટલે પોતાના શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદમય સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોવું તે. (વચ. પ્ર. ૨૦) આ રીતે જીવને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોવાથી પોતાની સાથે વળગેલા કારણ દેહાદિકના ભાવ સાથે તાદાત્મ્ય થવાથી તેને જ પોતાનું રૂપ માની લે છે. (વચ. પ્ર. ૪૪, મ. ૨)

‘દેહને પોતાનું રૂપ માનવું’ અર્થાત્ દેહાભિમાન જ સર્વપ્રકારના દોષોનું કારણ છે. (વચ. લો. ૬) અને આ, ‘દેહને વિશે અહંબુદ્ધિ ને દેહ સંબંધી પદાર્થને વિશે મમત્વબુદ્ધિ એ જ માયા છે.’ (વચ. અં. ૩૯)

જીવ જ્યારે આ પ્રકારે અહંમમત્વથી યુક્ત થઈને કોઈ પણ કાર્ય કરે છે, ત્યારે તે કર્મના સંસ્કારો જીવ સાથે ચોંટે છે અને તે કર્મ પરિપક્વ અવસ્થાને પામીને લોહામાં અગ્નિની જેમ જીવ સાથે એકરસ થઈ જાય છે. આ જ જીવની વાસના, પ્રકૃતિ કે સ્વભાવ છે. (વચ. અં. ૨૦)

પંચવિષય પ્રત્યેની આ વાસના જ જીવ માટે જન્મ-મરણનું નિમિત્ત બને છે. (વચ. અમ. ૩) અજ્ઞાનમૂલક વાસનાને લીધે જ જીવ આ લખચોરાશીમાં ભટકે છે અને અનંત પ્રકારનાં દુઃખ કે ક્લેશને પામે છે. જ્યાં સુધી જીવ સાથે વળગેલી મૂળ માયા દૂર ન થાય, ત્યાં સુધી આ અનાદિથી અનંત કાળ સુધી ચાલતા સૃષ્ટિપ્રવાહમાં જીવને અનંતવાર જન્મવું-મરવું પડે છે, સૃષ્ટિ કાળે માયામાંથી ઉદય થઈ આવે છે (વચ. અં. ૧૦) અને પ્રલય કાળે પાછા માયામાં

પોતપોતાના કારણ દેહે યુક્ત થકા લીન થાય છે.(વચ. પ્ર. ૧૨) જીવનું આ જ બંધન છે.

૭.૧.૨ મુક્તિનું સ્વરૂપ

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ કે અક્ષરબ્રહ્મસ્વરૂપ સત્પુરુષના સમાગમ દ્વારા જીવ સાથે અનાદિ કાળથી વળગેલો અજ્ઞાનરૂપ કારણ દેહ અને તેને લીધે જીવ સાથે ચોંટેલાં કર્મસંસ્કારો, વાસના, સ્વભાવ અને પ્રકૃતિનું આવરણ દૂર થતાં જીવ મુક્ત બને છે. તેને પોતાના શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, સચ્ચિદાનંદ, નિર્વિકાર, અમાયિક, ગુણાતીત, જ્ઞાનરૂપ, સુખરૂપ, આનંદરૂપ તથા પ્રકાશરૂપ તેજસ્વી સ્વરૂપનો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે. અવિદ્યાના આવરણને લીધે તિરોહિત થયેલાં જ્ઞાન, ભક્તિ, આનંદ જેવા અનેક ગુણોનો આવિર્ભાવ થાય છે.(વચ. સા. ૧૮) તેને ત્રણ ગુણ, ત્રણ દેહ અને ત્રણ દેહના ભાવથી પર જે ગુણાતીત સ્થિતિ તે પ્રાપ્ત થાય છે. સાક્ષાત્ બ્રહ્મના સંગે બ્રહ્મરૂપ થયા પછી બ્રહ્મરૂપ એવા પોતાના આત્માને વિશે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

આ રીતે દુઃખમાત્રનાં કારણભૂત અજ્ઞાન, દેહાભિમાન, વાસના, સ્વભાવ વગેરે જીવથી દૂર થતાં અર્થાત્ નાશ પામતાં જીવાત્માના દુઃખમાત્રનો અંત આવી જાય છે. આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિનો કાયમી નાશ થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ હવે પછીથી તેના ભાવિ જન્મ-મરણના ચક્રનો પણ અંત આવી જાય છે. તેથી ભાવિ જન્મ-મરણને લીધે આવનારાં દુઃખો ભોગવવાનાં રહેતાં નથી.

આ રીતે દુઃખમાત્રનો તો આત્યંતિક અભાવ થઈ જાય છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ જીવાત્મા બ્રહ્મભાવને પામીને પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણના દિવ્ય અને શાશ્વત સુખનો ભોક્તા બને છે.

શ્રીસ્વામિનારાયણ દર્શનમાં મુક્તિના સ્વરૂપ વિશે એક વિશેષ રૂપે ધ્યાન દોરવા જેવી બાબત એ છે, કે ભગવાન સ્વામિનારાયણના મતે મુક્તિમાં ત્રણ ગુણ, ત્રણ દેહ અને ત્રણ અવસ્થા તેમજ તેના પરિણામે ત્રિવિધ તાપ તથા દુઃખનો અભાવ જ નથી; પરંતુ બ્રહ્મરૂપે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પણ છે, પરમાત્માના પરમાનંદનો અનુભવ પણ છે. ટૂંકમાં કહીએ તો ફક્ત આત્યંતિક દુઃખાભાવ જ મુક્તિ નથી, પરંતુ દુઃખાભાવની સાથે સાથે બ્રહ્મરૂપે પરમાનંદની પ્રાપ્તિ પણ છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે જીવન્મુક્તિ અને વિદેહમુક્તિ એમ બંને

પ્રકારની મુક્તિનો સ્વીકાર કર્યો છે. એ બંને પ્રકારની મુક્તિ વિશે સંક્ષેપમાં વિચારીએ :

૧. જીવન્મુક્તિ

જીવન્મુક્તિ એટલે દેહ છતાં જ મુક્તિનો અર્થાત્ દુઃખના આત્યંતિક અભાવનો અને બ્રહ્મરૂપે પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર તથા દિવ્યાનંદનો અનુભવ. ભગવાન સ્વામિનારાયણે દેહ છતાં જ બ્રાહ્મીસ્થિતિ, મોક્ષ કે પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે તેવું ઘણાં વચનામૃતો(વચ. સા. ૯; અં. ૭)માં કહ્યું છે.

જીવન્મુક્તને કારણ દેહનો નાશ થયેલો હોવાથી અહંમત્વરૂપ માયા રહેતી નથી. પરિણામે રાગદ્વેષનો તથા વાસના, સ્વભાવ અને દેહભાવનો પણ નાશ થાય છે. સાથે સાથે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણની ભક્તિ, સેવા અને ઉપાસનાથી તેમ જ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રગટ સત્પુરુષની સેવા કરીને પ્રાપ્ત કરેલી પ્રસન્નતાથી સંચિત કર્મોનો નાશ થઈ જાય છે. અહંમત્વ અને રાગદ્વેષથી રહિત હોવાને લીધે તે ભગવાનની મરજી વિરુદ્ધ ભૂંડું કર્મ તો કરતો જ નથી. (વચ. સા. ૧૪, મ. ૧૩)

ભગવાનની આજ્ઞાથી તેમની પ્રસન્નતાને અર્થે નિષ્કામ ભાવે જે જે કર્મ કરે છે તે ક્રિયમાણ કર્મ ભક્તિરૂપ થવાથી બંધનરૂપ થતાં નથી. (વચ. મ. ૧૧)

જીવન્મુક્તને પોતાનાં પ્રારબ્ધ કર્મ તો પ્રાયઃ ભોગવવાં પડે છે. જોકે ભગવાન કે ગુણાતીત સંત ધારે તો શૂળીનું દુઃખ કાંટે મટાડી શકે છે (વચ. પ્ર. ૭૦), ગમે તેવું ભૂંડું પ્રારબ્ધ ટાળીને રૂડું કરી શકે છે (વચ. પ્ર. ૫૮), નરક જેવાં દુઃખોના પ્રારબ્ધનો નાશ કરીને પરમપદ પામ્યાનો અનુભવ કરાવી શકે છે. (વચ. મ. ૪૫)

જીવન્મુક્ત પોતાને ભોગવવા પડતાં પ્રારબ્ધ કર્મનાં દુઃખ પોતાને વિશે માનતો જ નથી. તેનાથી વ્યથિત અને દુઃખી થતો નથી. તે તો જે કાંઈ પ્રારબ્ધ છે તેને પણ પોતાના ઈષ્ટદેવ ભગવાનની ઈચ્છા માને છે. (વચ. અં. ૧૩) પોતે તો એમ જ સમજે છે કે ભગવાનની ઈચ્છા વગર કાળ, કર્મ અને માયા પોતાને કાંઈ કરી શકે તેમ નથી. (વચ. પ્ર. ૬૩, કા. ૮)

પોતાનાં પ્રારબ્ધ કર્મો પૂરાં થાય ત્યાં સુધી એ જીવન્મુક્તિની સ્થિતિનો અનુભવ કરે છે.

જીવન્મુક્ત ત્રણ દેહ, ત્રણ ગુણ અને ત્રણ અવસ્થાથી પર પોતાના

સ્વરૂપને બ્રહ્મરૂપે અતિશય ઉજ્જવળ, પ્રકાશમાન જુએ છે અને તે પ્રકાશ મધ્યે પ્રત્યક્ષ એવા પુરુષોત્તમ ભગવાનની મૂર્તિને જુએ છે.(વચ. પ્ર. ૨૩; મ. ૬૨) આ રીતે બ્રાહ્મીસ્થિતિને પામેલા જીવન્મુક્તને પોતાના બ્રહ્મરૂપ એવા આત્મામાં પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણનો અખંડ સાક્ષાત્કાર રહે છે. તેને જ્ઞાનમય દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં સર્વત્ર પુરુષોત્તમ નારાયણનાં જ દર્શન થાય છે.(વચ. કા. ૭)

આ રીતે જીવન્મુક્તને આત્મા-પરમાત્માનો અખંડ સાક્ષાત્કાર વર્તે છે, પરમાનંદનો નિત્ય અનુભવ કરે છે, તેને હવે જગતના કોઈ પદાર્થનો મોહ રહ્યો નથી, વાસના નિર્મૂળ થઈ ગઈ છે, તેથી નિર્વાસનિકપણનો અનુભવ રહ્યા કરે છે. સર્વત્ર, સદૈવ અને સર્વ પરિસ્થિતિમાં સમતા રહે છે.(વચ. લો. ૧૦, મ. ૧)

આવો ભક્ત ભગવાનની જેમ સ્વતંત્ર થાય છે, અર્થાત્ તેને કોઈ માયિક પદાર્થ બંધન કરવા સમર્થ થતા નથી.(વચ. પ્ર. ૬૨, સા. ૧૧)

૨. વિદેહમુક્તિ

વિદેહમુક્તિ એ દેહ મૂક્યા કેડે થતી પરમપદની પ્રાપ્તિ છે. જીવન્મુક્તનાં પ્રારબ્ધ કર્મો જ્યારે ભોગવાઈ જાય છે ત્યારે તેનો સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ દેહ સાથેનો સંબંધ છૂટી જાય છે. ત્યાર બાદ તે ભગવાનના અક્ષરધામમાં જાય છે.(વચ. પ્ર. ૧, ૨૧) અહીં એક સ્પષ્ટતા કરવી ઘટે કે કોઈક ભક્તને કદાચ જીવન દરમ્યાન કોઈક કયાશને કારણે જીવન્મુક્તિનો અનુભવ ન થયો હોય, તેમ છતાં પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ અને ગુણાતીત સત્પુરુષની કૃપાથી અંત વખતે પણ કસરમાત્ર ટળી શકે છે અને તે ભક્ત વિદેહમુક્તિને પામી શકે છે અર્થાત્ અક્ષરધામમાં જઈ શકે છે.

અક્ષરધામમાં ગયેલા આ મુક્ત બ્રહ્મમય દેહને પામે છે (વચ. પ્ર. ૧), તેનો એ દિવ્યવિગ્રહ હોય છે (વચ. પ્ર. ૧૨), તે ચૈતન્યની મૂર્તિ બનીને રહે છે (વચ. પ્ર. ૩૭, ૭૧), ભગવાનની ઈચ્છાથી જ તેનો ચૈતન્ય પ્રકૃતિનો દેહ બંધાય છે, ભગવાન જ તેને ભાગવતી તનુ (વચ. સા. ૧૪) આપી પોતા જેવો કરે છે (વચ. મ. ૬૬), અર્થાત્ તેનો આકાર પણ ભગવાન જેવો જ હોય છે (અં. ૩૭), ભગવાનની જેમ જ મુક્તનો આકાર પણ પુરુષના જેવો દ્વિભુજ છે, સચ્ચિદાનંદરૂપ છે, સત્ય છે, દિવ્ય છે ને અતિશય પ્રકાશે યુક્ત છે.(વચ. અં. ૩૮)

અક્ષરધામમાં અક્ષરના સાધર્મ્યને પામેલા આ અક્ષરમુક્તો ભગવાનની સેવામાં તત્પર રહે છે.(વચ. પ્ર. ૨૧) જોકે અક્ષરધામમાં તો ભગવાનની બીજી

કોઈ સેવા કરવાની રહેતી નથી, પરંતુ ભગવાનનાં દર્શન એ જ સેવા છે. તેથી તેઓ અખંડ ભગવાનનાં દર્શનનું સુખ લીધા કરે છે.(વચ. લો. ૧૪, મ. ૧૩)

સ્વામિનારાયણીય મુક્તિમીમાંસાના ઉપરોક્ત નિરૂપણમાં ધ્યાન ખેંચવા જેવી એક સ્પષ્ટ હકીકત એ છે કે અક્ષરધામમાં અક્ષરમુક્તનું ભિન્ન વ્યક્તિત્વ અને અસ્તિત્વ રહે છે. જેમ તેજમાં તેજ ભળી જાય કે જળ જળમાં ભળી જાય, તેમ અક્ષરમુક્ત, અક્ષરબ્રહ્મ કે પરબ્રહ્મમાં ભળી જઈને પોતાનું અલગ વ્યક્તિત્વ ગુમાવતો નથી.(વચ. મ. ૩૮, અં. ૩૩)

અક્ષરમુક્ત પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમની મૂર્તિને વિશે અત્યંત પ્રેમાસક્ત થઈને એમની મૂર્તિમાં નિમગ્ન રહે છે, તેનું પોતાનું અલગ અસ્તિત્વ હોવા છતાં તેને પોતાના અસ્તિત્વનું પણ ભાન નથી. કેવળ ભગવાનનાં દર્શનસુખમાં જ ગરકાવ રહે છે.

સ્વામિનારાયણીય મુક્તિમીમાંસામાં બીજી એક આગવી વિશેષતા એ છે કે અક્ષરધામમાં અક્ષરમુક્ત અક્ષરબ્રહ્મના સાધર્મ્યને પામેલો છે, છતાં તે તત્ત્વતઃ અક્ષરબ્રહ્મ થતો નથી. એવી જ રીતે સૌ અક્ષરમુક્તના આકાર પરબ્રહ્મ જેવા જ છે, છતાં કોઈ અક્ષરમુક્ત તત્ત્વતઃ પરબ્રહ્મ થઈ શકતા નથી.(વચ. કા. ૮, લો. ૪, અં. ૩૭) ભક્ત ભગવાનના સાધર્મ્યને પામે છે એવાં જે વચનો (વચ. સા. ૧૧; કા. ૧, અં. ૩૭) હોય તેનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે મુક્ત પણ ભગવાનની જેમ દિવ્ય અને સ્વતંત્ર બને છે. તેથી હવે તેને માયા પરાભવ પમાડવા સમર્થ થતી નથી. માયિક ઉપાધિ તેને વળગતી નથી.

અક્ષરધામમાં ભગવાન જેવા જ દિવ્યદેહ અને દિવ્ય શણગાર યુક્ત રહે છે. તે અક્ષરમુક્ત પણ ભગવાન જેવું જ દિવ્ય સુખ ભોગવે છે, તેમ છતાં પરબ્રહ્મ અને અક્ષરમુક્ત વચ્ચે હંમેશાં સ્વામી-સેવકભાવ (વચ. લો. ૧૩, મ. ૬૭) તથા ઉપાસ્ય-ઉપાસકનો સંબંધ રહે જ છે.(વચ. અં. ૩૭)

આપણે મુક્તિ મીમાંસાના આ પ્રકરણમાં જીવ-ઈશ્વરના બંધન અને મુક્તિના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો. મુક્તિ મીમાંસામાં મુક્તિના ઉપાયોનો પણ વિચાર કરવાનો હોય છે. આપણે મુક્તિના ઉપાયોનો વિચાર અહીં કરવાને બદલે આ ગ્રંથશ્રેણીના તૃતીય પુસ્તક ‘બ્રહ્મવિદ્યાનો રાજમાર્ગ - સ્વામિનારાયણીય સાધના’માં કરીશું.

સંદર્ભસૂચિ

૧. મુળ્ડકોપનિષદ (સાનુવાદ શાઙ્કરભાષ્યસહિત)
આવૃત્તિ : ચૌદમી; સં. ૨૦૫૦
પ્રકાશક : ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર
૨. તૈત્તિરીયોપનિષદ (સાનુવાદ શાઙ્કરભાષ્યસહિત)
આવૃત્તિ : પંદરમી; સં. ૨૦૫૦
પ્રકાશક : ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર
૩. શ્રીમદ્ભાગવતમહાપુરાણ (ભાગ : ૧,૨) (સરળ હિન્દીવ્યાખ્યા સહિત)
લેખક : મહર્ષિ વેદવ્યાસ
આવૃત્તિ : બાવીસમી; સં. ૨૦૫૧
પ્રકાશક : ગોવિન્દ ભવન કાર્યાલય, ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર
૪. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (શ્રીરામાનુજભાષ્ય હિન્દી અનુવાદસહિત)
આવૃત્તિ : પાંચમી; સં. ૨૦૫૦
પ્રકાશક : ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર
૫. શ્રીહરિવાક્યસુધાસિન્ધુ:
લેખક : શતાનંદમુનિ (આચાર્યશ્રી રઘુવીરજી મહારાજકૃત
સેતુમાલા ટીકા સહિત)
આવૃત્તિ : સં. ૨૦૫૧
પ્રકાશક : મહંત હરિસ્વરૂપદાસજી, સ્વામિનારાયણ મંદિર, ભૂજ
૬. શ્રીહરિદિગ્વિજય: (ઉલ્લાસ : ૧-૧૦)
લેખક : સદ્. નિત્યાનંદ સ્વામી
ગુજ. અનુ. : શાસ્ત્રી કૃષ્ણસ્વરૂપદાસ, વરતાલ
આવૃત્તિ : સં. ૨૦૧૫; આચાર્યશ્રી આનંદપ્રસાદજી મહારાજની
આજ્ઞાથી પ્રકાશિત
પ્રકાશક : કૃષ્ણસ્વરૂપદાસ, વરતાલ
૭. શ્રીહરિલીલાકલ્પતરુ: (ભાગ : ૧-૪)
લેખક : આચાર્યશ્રી રઘુવીરજી મહારાજ
ગુજ. અનુ. : શાસ્ત્રી શ્વેતવૈકુંઠદાસ, વરતાલ
આવૃત્તિ : પ્રથમ; સં. ૨૦૧૮ થી સં. ૨૦૨૨ દરમિયાન
પ્રકાશક : શેઠ માણેકલાલ યૂનીલાલ નાણાવટી, મુંબઈ

૮. શ્રીહરિચરિત્રામૃતસાગર (ભાગ : ૧-૫)

- લેખક : સદ્. આધારાનંદમુનિ
 સંપાદક : શાસ્ત્રી હરિપ્રકાશદાસ, શાસ્ત્રી જ્ઞાનપ્રકાશદાસ
 આવૃત્તિ : દ્વિતીય; ૧૯૮૫
 પ્રકાશક : શ્રી સ્વામિનારાયણ સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, ગાંધીનગર

૯. નિષ્કુળાનંદ કાવ્ય

- લેખક : સદ્. નિષ્કુળાનંદમુનિ
 આવૃત્તિ : પ્રથમ; માર્ચ, ૧૯૮૧
 પ્રકાશક : શ્રીસ્વામિનારાયણ ગુરુકુળ, રાજકોટ

૧૦. અવિનાશાનંદ કાવ્ય

- આવૃત્તિ : પ્રથમ; સં. ૧૯૭૭
 પ્રકાશક : માધવલાલ દલસુખરામ કોઠારી, અમદાવાદ

૧૧. શ્રીહરિચરિત્રચિંતામણિ (ભાગ : ૧-૩)

- લેખક : સદ્. ઋગનાથચરણદાસજી, જૂનાગઢ
 આવૃત્તિ : (ભાગ : ૧) દ્વિતીય; સં. ૨૦૪૨;
 આચાર્યશ્રી શ્રીપતિપ્રસાદજી મહારાજની આજ્ઞાથી પ્રકાશિત
 (ભાગ : ૨) પ્રથમ; ૧૯૮૧;
 આચાર્યશ્રી શ્રીપતિપ્રસાદજી મહારાજની આજ્ઞાથી પ્રકાશિત
 (ભાગ : ૩) પ્રથમ; ૧૯૮૬;
 આચાર્યશ્રી શ્રીપતિપ્રસાદજી મહારાજની આજ્ઞાથી પ્રકાશિત
 પ્રકાશક : (ભાગ : ૧) સદ્. કોઠારી સ્વામી નારાયણસ્વરૂપદાસજી,
 જૂનાગઢ
 (ભાગ : ૨,૩) સત્સંગ સાહિત્ય કાર્યાલય, રાજકોટ.

૧૨. શ્રીજીની પ્રસાદીના પત્રો

- લેખક : માધવલાલ દલસુખરામ કોઠારી
 આવૃત્તિ : પ્રથમ; ૧૯૭૮
 પ્રકાશક : માધવલાલ દલસુખરામ કોઠારી, અમદાવાદ

૧૩. સદ્. શ્રી ગોપાળાનંદ સ્વામી તથા આચાર્યશ્રી રઘુવીરજી મહારાજ તથા
 સદ્. શ્રી શુકાનંદ સ્વામીની વાતો

- આવૃત્તિ : દ્વિતીય; ઓગસ્ટ, ૧૯૮૪; આચાર્યશ્રી તેજેન્દ્રપ્રસાદજી
 મહારાજની આજ્ઞાથી પ્રકાશિત
 પ્રકાશક : સદ્. સ્વામી કૃષ્ણવલ્લભદાસજી, સ્વામિનારાયણ મંદિર,
 અમદાવાદ

૧૪. શ્રીજમહારાજ પ્રગટની વાતો

આવૃત્તિ : જાન્યુઆરી, ૧૯૭૦
પ્રકાશક : માણેકલાલ હરજીવનદાસ શાહ

૧૫. શ્રીહરિની અદ્ભુત વાર્તાઓ

લેખક : સદ્. અદ્ભુતાનંદ સ્વામી
આવૃત્તિ : દ્વિતીય; ૧૯૭૮
પ્રકાશક : શા. ગોપાલચરણદાસ, વરતાલ

૧૬. સદ્. શ્રી નિર્ગુણદાસ સ્વામીની વાતો

સંપાદક : સ્વામી ધનશ્યામપ્રકાશદાસજી
આવૃત્તિ : ચોથી; ઓક્ટોબર, ૧૯૮૬; આચાર્યશ્રી તેજેન્દ્રપ્રસાદજી
મહારાજની આજ્ઞાથી પ્રકાશિત
પ્રકાશક : સ.ગુ. સ્વામી જગતપ્રકાશદાસજી

૧૭. અક્ષરસ્વરૂપ સદ્ગુરુ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતો (પાંચ પ્રકરણ)

સંપાદક : સદ્. સ્વામીશ્રી બાલમુકુંદદાસજી
આવૃત્તિ : બીજી; સં. ૧૯૭૫; આચાર્યશ્રી શ્રીપતિપ્રસાદજી
મહારાજની આજ્ઞાથી પ્રકાશિત
પ્રકાશક : શ્રી સત્સંગ હિતવર્ધક મંડળ તરફથી કામદાર અમૃતલાલ
મૂળજી, રાજકોટ

૧૮. અ.મૂ.સદ્. શ્રી ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતો (પાંચ પ્રકરણ)

આવૃત્તિ : પાંચમી; જૂન, ૧૯૮૩
પ્રકાશક : શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુલ, રાજકોટ

૧૯. દુર્ગપુર માહાત્મ્ય

સંપાદક : મૂળજીભાઈ છ. પંજવાણી
આવૃત્તિ : પ્રથમ; સં. ૨૦૨૩
પ્રકાશક : બાઢડા સત્સંગ સમાજ

૨૦. શ્રીઘનશ્યામલીલામૃતસાગર:

લેખક : સદ્. ભૂમાનંદ સ્વામી
આવૃત્તિ : દ્વિતીય
પ્રકાશક : પુરુષોત્તમભાઈ ભોગીલાલ મહેતા

૨૧. પુરુષોત્તમચરિત્ર

લેખક : કવિશ્રી દલપતરામ
આવૃત્તિ : સં. ૨૦૫૨, માગશર સુદ ૪
પ્રકાશક : શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુલ, રાજકોટ

૨૨. આત્યંતિક કલ્યાણ

- લેખક : સ.ગુ. સ્વામી નંદકિશોરદાસજી
 આવૃત્તિ : પ્રથમ; સં. ૨૦૧૪;
 આચાર્યશ્રી દેવેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજની આજ્ઞાથી પ્રકાશિત
 પ્રકાશક : સ.ગુ. સ્વામી નંદકિશોરદાસજી,
 શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર, ભુજ

૨૩. સદ્ગુરુચરિત્ર (પ્રથમ ખંડ)

- લેખક : ત્રિભોવનભાઈ વ્યાસ
 આવૃત્તિ : સં. ૨૦૪૪
 પ્રકાશક : સ્વામિનારાયણ ગુરુકુળ, રાજકોટ

૨૪. શ્રીકીર્તન કૌસ્તુભમાળા

- આવૃત્તિ : પ્રથમ; સં. ૧૯૬૮; આચાર્ય શ્રીપતિપ્રસાદજી મહારાજ
 તથા કોઠારી ગોરધનભાઈની આજ્ઞાથી પ્રકાશિત
 પ્રકાશક : કોઠારી હઠીભાઈ નાનજીભાઈ

૨૫. સત્સંગ સાહિત્ય રત્નમાળા

- લેખક-પ્રકાશક : સદ્ગુરુ સ્વામી ભક્તિપ્રિયદાસજી, જૂનાગઢ
 આવૃત્તિ : પ્રથમ; સં. ૨૦૪૫

૨૬. કાવ્યકુસુમાવલી

- લેખક-પ્રકાશક : સદ્ગુરુ સ્વામી ભક્તિપ્રિયદાસજી, જૂનાગઢ
 આવૃત્તિ : પ્રથમ; સં. ૧૯૮૫

સ્વામિનારાયણ અદ્વારપીઠ, શાહીબાગ, અમદાવાદ દ્વારા પ્રકાશિત ગ્રંથો

૧. વચનામૃત

- આવૃત્તિ : પંદરમી; ૧૯૮૬

૨. સ્વામીની વાતો

- આવૃત્તિ : પાંચમી; જુલાઈ, ૨૦૦૫

૩. ભક્તચિંતામણિ

- લેખક : સદ્. નિષ્કુળાનંદ સ્વામી
 આવૃત્તિ : પ્રથમ; નવેમ્બર, ૧૯૮૮

૪. ભગવાન સ્વામિનારાયણ (ભાગ : ૧-૫)

- લેખક : શ્રી હર્ષદરાય ત્રિભુવનદાસ દવે
 આવૃત્તિ : તૃતીય; જુલાઈ, ૧૯૮૧

૫. અનાદિ મૂળ અક્ષરમૂર્તિ સદ્ગુરુ શ્રી ગુણાતીતાનંદ સ્વામી (ભાગ : ૧, ૨)
 લેખક : શ્રી હર્ષદરાય ત્રિભુવનદાસ દવે
 આવૃત્તિ : ચતુર્થ; જૂન, ૧૯૮૫
૬. શ્રી સ્વામિનારાયણ વેદાંત દર્શન : એક રૂપરેખા
 લેખક : પ્રો. રમેશ મહીપતરામ દવે
 શ્રી કિશોર મહીપતરામ દવે
 આવૃત્તિ : દ્વિતીય; નવેમ્બર, ૧૯૮૫
૭. સર્વોપરી શ્રીહરિ
 સંપાદક : શાસ્ત્રી શ્રીહરિદાસ
 આવૃત્તિ : દ્વિતીય; જુલાઈ, ૧૯૮૭
૮. કીર્તનમુક્તાવલી (ભાગ-૧)
 આવૃત્તિ વર્ષ : આઠમી; સં. ૨૦૫૦
૯. વેદરસ
 આવૃત્તિ વર્ષ : તૃતીય; નવેમ્બર, ૧૯૭૮
 પ્રકાશક : બોચાસણવાસી શ્રી અ.પુ.સંસ્થા, શાહીબાગ, અમદાવાદ
૧૦. અ.મૂ.અ.મૂ.સદ્. શ્રી ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતો (ભાગ : ૨)
 આવૃત્તિ : દ્વિતીય; સં. ૨૦૨૮
 પ્રકાશક : સાધુ કેશવજીવનદાસ, બોચાસણવાસી શ્રી અ.પુ.સંસ્થા, અક્ષરભવન, મુંબઈ
૧૧. લી. શાસ્ત્રી યજ્ઞપુરુષદાસજી (ભાગ : ૧-૨)
 સંકલન કર્તા : સાધુ વિવેકપ્રિયદાસ
 આવૃત્તિ : પ્રથમ; એપ્રિલ, ૨૦૦૦
૧૨. વચનામૃત રહસ્ય : ભાગ-૨
 લેખક : સાધુ બ્રહ્મદર્શનદાસ
 આવૃત્તિ : ચતુર્થ; ઓગસ્ટ, ૨૦૦૪
૧૩. વચનામૃત રહસ્ય : ભાગ-૩
 લેખક : સાધુ બ્રહ્મદર્શનદાસ
 આવૃત્તિ : તૃતીય; ઓગસ્ટ, ૨૦૦૪